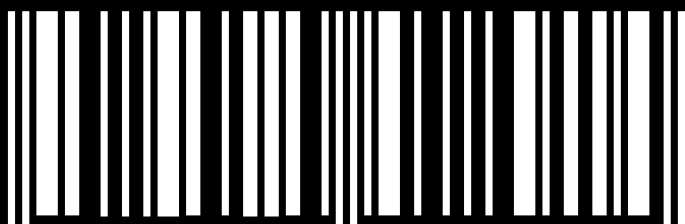

Pertti Jokivuori & Petri Ruuskanen (toim.)

Arjen talous

9 789525 478914

Talous, tunteet ja yhteiskunta

[SoPhi]

PERTTI JOKIVUORI & PETRI RUUSKANEN (TOIM.)

ARJEN TALOUS
Talous, tunteet ja yhteiskunta

[SoPhi]

SoPHI 93

Toimitus:
Yhteiskuntatieteiden ja filosofian laitos
PL 35 (MaB)
40014 Jyväskylän yliopisto

<http://www.minervakustannus.fi/sophi>

Kustantaja ja myynti:
Minerva Kustannus Oy
Kuokkalan kartano
Hämeenpohjantie 50, 40520 Jyväskylä
Puh. (014) 3386 845, 3342 800, fax (014) 3386 812
kustannus@minervakustannus.fi

© Copyright 2004 Kirjoittajat

ISBN 952-5478-91-2
Paino: Kopijyvä Oy, Jyväskylä 2004

Kansi: Kalevi Nurmela
Taitto: Olli-Pekka Moisio

SISÄLTÖ

Esipuhe, 5

Kimmo Jokinen

Luovuus, luottamus ja yhteisö, 8

Petri Ruuskanen

Joseph A. Schumpeter – yrittäjyys, innovaatiot ja nykypäivän ongelmat , 28

Pauli Juuti

Luottamus organisoitumisen perustana, 49

Pertti Jokivuori

Työelämäsuhteet, luottamus ja sitoutuminen myöhäismodernissa, 60

Jouko Nätti

Työn epävarmuus ja ammatillinen järjestäytyminen, 81

Raimo Blom & Harri Melin

Tietotyö ja organisatorinen muutos, 105

Riitta Jallinoja

Tunteiden kulutus, 122

Pekka Sulkunen

“Voimme olla addiktoituneita mihin tahansa...” Onko addiktio vain käsite vai todellinen asia?, 139

Keijo Rahkonen & Semi Purhonen

Kulttuuripääoma ja hedonistinen kuluttaminen Suomessa – empiirisesti
orientoitunut jälkikirjoitus 1990-luvun kulutussosiologiaan, 157

Jukka Gronow

Oliko sosialismissa muotia? Neuvostokulutuksen historiaa, 185

Esa Konttinen

Mitä käyttöä tunteiden kategorialla on yhteiskunnallisten liikkeiden tut-
kimuksessa?, 202

Raija Julkunen

Hyvinvointiyhteiskunnan ihme, 223

Martti Siisiäinen

Symbolinen väkivalta kriittisenä käsitteenä, 242

Arto Noro

Sosologian kolmio – teorit, käytöt, yleisöt, 255

Marjatta Marin

Ikääntyminen, aistimellisuus ja ruumiillisuus, 265

ESIPUHE

Taloudellinen toiminta on keskeinen osa ihmisten arkea. Monilla jokapäiväisillä toimillamme, joita emme ehkä lainkaan miellä taloudellisiksi on taloudelliset ehtonsa ja seurauksensa. Tässä mielessä talous on tärkeä osa ihmisten arkielämää ja yhteiskuntaa. Se on jatkuvasti – enemmän tai vähemmän tiedostetusti – läsnä arjen rutiinien, kulutus päätösten, työelämän ja yhteiskunnan päivittäisessä jäsentymisessä.

Niinpä talouden ilmiöt ovat luonnollinen kohde yhteiskuntatieteelliselle analyysille, kuten sosiologian klassikkojen teksteistä voimme havaita. Viimeisen vuosisadan ajan taloudesta käytyä tieteellistä keskustelua on kuitenkin hallinnut uusklassinen taloustiede. Uusklassisen mikroteorian mukaan taloudellisessa vaihdossa on kysymys toisistaan erillisten toimijoiden tekemistä johdonmukaisista päätöksistä. Teoria olettaa, että toimijoilla on olemassa vakaa, muista ihmisistä ja yhteiskunnasta riippumaton preferenssijärjestys, jonka mukaisesti ihmiset tekevät valintojaan johdonmukaisesti hyötyään maksimoiden. Kun hyötyään maksimoivien yksilöiden tekemät johdonmukaiset taloudelliset valinnat sitten kohtaavat, syntyvät markkinat, joilla kysyntä ja tarjonta ratkaisevat esimerkiksi sen mitä ja minkä verran hyödykkeitä taloudessa tuotetaan ja kulutetaan, mikä on tuotteiden hintataso, kuka palveluita tuottaa, kuka niitä ostaa, ja myös sen keiden on taloudellisesti edullista tai rationaalista toimia yhdessä ja tehdä yhteistyötä. Toisin sanoen talous nähdään muusta sosiaalisesta toiminnasta erillisenä, itsenäisenä koostumana, jota tutkija voi analysoida sen ulkopuolelta.

Uusklassisen taloustieteen mikroteorian vahvuus on, että se mahdollistaa taloudellisen toiminnan matemaattisen mallintamisen, mikä puolestaan on edellytys taloudellisten ennusteiden tekemiselle. Samalla teorian ongelma on, että sen oletukset ovat alistaneet taloudellisiin ilmiöihin liittyvän ”todellisuuden” ennustamiselle. Niinpä uusklassinen teoria ei ole

ollut kovinkaan herkkiä havaitsemaan talouteen liittyviä ei-rationaalisia ja ei-johdonmukaisia ulottuvuuksia. Yksilöiden valinnat eivät läheskään aina perustu autonomisen yksilön omaan etuun ja kustannus-hyöty-laskelmointiin, vaan niihin liittyy myös monia muita ulottuvuuksia. Esimerkiksi kulutukseen liittyviä valintoja rakenteistavat muoti, traditiot, sosiaaliset normit, vakiintuneet yhteiskunnalliset käytännöt, rutiinit, toimijoiden väliset tunnesidokset ja epäsymmetriset valtasuhteet, jotka ovat luonteeltaan läpeensä sosiaalisia. Sama koskee tuotannon organisoimista ja talouden uudistumista. Niinpä yksilöiden valinnat, ihmisten väliset sosiaaliset suhteet ja yhteiskunta kietoutuvat erottamattomasti toisiinsa arkielämässämme.

Jyväskylän yliopiston sosiologian professori Kaj Ilmonen on keskeinen sosiologi, joka on pitänyt talouden sosiaalisia ulottuvuuksia esillä suomalaisessa yhteiskuntatieteellisessä keskustelussa. Hänen tutkimusaiheitaan ovat olleet esimerkiksi kulutuksen sosiaalinen organisoituminen, tuotanto- ja työelämäsuhteet, osuuskunta- ja ammattiyhdistystoiminnan problematiikka, yhteiskunnalliset liikkeet, yhteiskuntateoria sekä sosiaalinen pääoma ja luottamus.

Käsillä olevassa teoksessa liikutaan laajasti Ilmosen tutkimusaiheissa: tuotannossa, kulutuksessa ja yhteiskunnassa. Teoksen avaa Kimmo Jokisen artikkeli, jossa tarkastellaan yhteisöllisyyden, luovuuden ja luottamuksen merkitystä nyky-yhteiskunnan talouskehitykselle. Tämän jälkeen Petri Ruuskanen tarkastelee talouspoliittisessa keskustelussa keskeisinä pidettyjä talouskehityksen mekanismeja ja niiden sosiaalisia sidoksia Joseph Schumpeterin innovaatioteorian tarjoaman optiikan läpi. Seuraavat neljä artikkelia tarkastelevat suomalaista työelämää ja organisaatioita: Pauli Juuti pohtii luottamuksen roolia organisaatioiden toiminnan keskeisenä lähtökohtana, Pertti Jokivuori analysoi sitoutumisen merkitystä työelämäsuhteille, Jouko Nätti tarkastelee epävarmuuden kokemisen ja ammatillisen järjestäytymisen välistä yhteyttä ja Raimo Blom yhdessä Harri Melinin kanssa keskustelee tietotyön aiheuttamista muutoksista erilaisissa organisaatioissa.

Tämän jälkeen seuraa neljä kulutuksen ulottuvuuksia käsittelevää artikkelia. Riitta Jallinojan artikkelin aiheena ovat tunteet kulutuksen kohteena. Kulutuksen ja tunteiden yhteys on läsnä myös Pekka Sulkuksen artikkelissa, jonka keskiössä ovat myöhäismodernille yhteiskunta-

vaiheelle leimalliset addiktiot ja niiden olemus. Keijo Rahkosen ja Semi Purhosen artikkeli keskittyy kulttuuripääoman ja hedonistisen kulutuksen väliin kytkentöihin. Jukka Gronow taas tarkastelee kulutuksen ja muodin paradoksaalista roolia keskusjohtoisessa suunnitelmataloudessa – edesmenneessä Neuvostoliitossa.

Seuraavaksi Esa Konttinen erittelee tunne-elementin merkitystä kollektiivista toimintaa motivoivana tekijänä. Edelleen Raija Julkunen tarkastelee hyvinvointivaltio- ja hyvinvointiyhteiskunta-käsitteiden välisiä jännitteitä ja hyvinvoinnin muodostumisen institutionaalisia kehyksiä. Martti Siisiäinen puolestaan erittelee yksilön vapaan valinnan mahdollisuutta kritisovaa symbolisen väkivallan käsitettä. Arto Noron artikkeli taas analysoi sosiologisten tekstien teoriatyyppejä, joiksi erottuvat tutkimusteoriat, yleiset teoriat ja aikalaisdiagnoosit. Artikkelissa tarkastellaan sitä, miten, kenelle ja miksi sosiologiassa esiintyy nämä kolme, käsitteellisesti eri tasoilla liikkuvaa teoriatyyppeä, joiden kaikkien tasoilla myös Kaj Ilmonen on tutkimuksissaan sujuvasti liikkunut. Teoksen päättää Marjatta Marinin vanhuutta olemisen tapana käsittelevä artikkeli.

Tekijät onnittelevat 60-vuotiaasta Kaj Ilmosta!

LUOVUUS, LUOTTAMUS JA YHTEISÖ

Kimmo Jokinen

Innovatiivisuus kasvun lähteenä

Talous ei ole vain taloutta, eikä taloudellinen menestys välttämättä ole yhtä kuin tehokkaasti toimiva materiaallinen tuotanto. Etenkin murrosaikoina kulttuuristen ja sosiaalisten innovaatioiden merkitys talouskasvun kannalta kasvaa. Väitteet ovat tuttuja monista niistä keskusteluista, joissa on pohdittu kansantalouden toiminnan logiikkaa ja hyvinvoinnin edellytyksiä. Varsinkin sosiologiassa ja sen lähitieteissä tehdyissä modernin talouselämän analyyseissa on viime aikoina hyödynnetty laajaa käsitevaruutta eriteltäessä sitä, millaisten tekijöiden varassa globalisoituvassa taloudellisessa kilpailussa parhaiten selvitään ja mitä kaikkea on perusteltua ottaa mukaan taloudesta puhuttaessa.

Niiden tekijöiden joukossa, johon myös modernin ajan talouden katsotaan erityisen läheisesti olevan yhteydessä, mainitaan yleensä sosiaaliset verkostot, arvot, moraalit, sitoutuminen, velvollisuus, sosiaalinen pääoma, kansalaisyhteiskunta, kolmas sektori, vuorovaikutus ja lojaalisuus. Kuten esimerkiksi Francis Fukuyama (1995, 4–31) on todennut, vireä talouselämä perustuu perinteisten taloudellisten kalkylointien ja muiden vastaavien rationaliteettien ohella yksilöllisten ja yhteisöllisten intressien yhteensovittamiseen, jaettuun kulttuuriin ja toimivaan kansalaisyhteiskuntaan. Hyvin tärkeää on sellainen yhteisöllisyys, jossa uskalletaan luottaa melko spontaanisti myös tuntemattomiin. Usein tämä kaikki on kiteytetty myös sanaksi luottamus.

Yliampuvimmissa tulkinnoissa väitetään yleistyneen luottamuksen vaikuttavan lähes sellaisenaan kokonaisten kansantalouksien toimintaky-

kyyn. Yhteys luottamuksen ja talouden toimintakyvyn välillä on kuitenkin paljon monimutkaisempi. Yhtäältä luottamus ei ole pelkästään voimavara. Sillä voi olla kielteisiä seurauksia ja siihen voi sisältyä suuria riskejä. Toisaalta luottamus kietoutuu yhteiskunnan taloudelliseen, poliittiseen, sosiaaliseen ja kulttuuriseen todellisuuteen monin tavoin – ja usein epätasaisesti. Esimerkiksi koulutetut ja hyvissä sosiaalisissa asemissa olevat ihmiset ovat muita ryhmiä taipuvaisempia luottamaan, ja he tavallisesti myös herättävät muissa enemmän luottamusta. Luottamus ei merkitsekään mitään sosiaalisessa tyhjiössä. Sitä ei esiinny irrallaan ajasta, paikasta ja ihmisistä. (Ilmonen & Jokinen 2002, 151–152, 243–244.)

Richard Floridan kirja *The Rise of the Creative Class* (2002) on keskimääräistä enemmän julkisuutta saanut puheenvuoro siitä, millaista sosiaalisuutta ja yhteiskunnallista rakennemuutosta taloudellinen menestys tulee 2000-luvun alun länsimaissa vaatimaan. Yksi kirjan perusideoista on, että luovuus ja innovatiivisuus ovat nykyään tärkeimpiä talouskasvun ja taloudellisen kilpailukyvyn vauhdittajia. Menestyvä talous vaatii runsaasti eri alojen innovaatiotyöntekijöitä. Heistä muodostuu luova luokka. Florida kysyy, millaiset yritykset ja alueet voivat houkuttaa puoleensa tällaisia ihmisiä, millaisia ovat heidän sosiaaliset siteensä, ja miten näiden ihmisten suhtautumis- ja elämäntavat vaikuttavat alueen ja laajemmin koko yhteiskunnan sosiokulttuuriseen rakenteeseen.

Florida on myös ollut selvittämässä Euroopan maiden kansantalouksien kilpailukykyä, ja hän on luokitellut länsimaat luovuusjärjestykseen. Suomi löytyy listan kärkipäästä. Tämä johtuu siitä, että Suomesta löytyy paljon sellaisia tekijöitä, jotka tukevat talouskasvua. Suomi houkuttelee lahjakkuuksia olemalla suvaitsevainen. Suomessa panostetaan teknologiaan, tutkimukseen ja koulutukseen. Menestymisen avaimia ovat epävirallinen verkottuminen ja läpinäkyvä päätöksenteko. Ainoa asia, jossa Suomi selviää heikosti, on asennoituminen yksilön vapauteen. Erilaisuutta ei kunnioiteta tarpeeksi; esimerkiksi homojen ja maahanmuuttajien oikeuksille ei panna yhtä paljon painoa kuin ”liberaaleimmissa” kilpailijoissa Ruotsissa, Tanskassa ja Hollannissa. (HS 17.2.2004.)

Floridan tapa keskustella menestyvän talouden ja sosiokulttuuristen rakenteiden välisistä suhteista sisältää paikoin samantapaisia yliampuvia tulkintoja, jotka ovat yleisiä monissa luottamuksen, sosiaalisen pääoman ja kansantalouden vuorovaikutusta käsittelevissä tutkimuksissa. Mutta hän osaa puhua myös konkreettisesti, sillä monet hänen teeseistään poh-

jaavat empiirisiin aineistoihin ja koskevat vain tarkasti rajattua aihealuetta. Kirja luovasta luokasta on konkreettinen kuvaus yhdestä, taloudellisen vireyden kannalta strategisesti hyvin tärkeästä ihmisryhmästä ja sen asuinseuduista. Florida ei kuitenkaan ole kovin tarkka siitä, mitä hän aineistostaan milloinkin valikoi ja minkälaisia yleistyksiä hän siitä tekee. Kyse on yhtä paljon konsulttipuheenvuorosta kuin tutkimuksesta.

Sillä ei kuitenkaan ole ratkaisevaa merkitystä, onko äänessä konsultti vai tutkija. Pohtiessaan niitä sosiaalisia ja kulttuurisia muutoksia, joita luovien ihmisten lisääntyvä tarve talouselämässä ennakoii, Florida esittää haastavia teesejä sosiaalisesta pääomasta ja luottamuksesta. Niiden painoarvoa lisää se, että amerikkalaiseen luovaan luokkaan voi laskea kuuluvaksi lähes 40 miljoonaa ihmistä, melkein kolmannes työvoimasta (Florida 2002, 8). Mihin ja miten nämä edelläkävijät luottavat, ja millaisella sosiaalisella pääomalla on heidän elämässään käyttöä? Kirjaa voi lukea myös uusimpana lenkinä siihen pitkään keskusteluperinteeseen, jossa de Tocquevillestä alkaen aina Robert Putnamiin saakka on käsitelty Amerikkaa yksilöllisten oikeuksien ja yhteisöllisten velvollisuuksien välisen suhteen näkökulmasta.

Kohti aluetta

Nykyaikana paikallisen, kansallisen ja kansainväliset suhteet ovat jatkuvan uudelleen määrittelyn kohteena. Etenkin talouden globalisaation on uskottu johtavan ylikansallisten toimijoiden lisääntyvään näkyvyyteen kansallisessa ja paikallisessa päätöksenteossa. Ei ole kuitenkaan selvää, missä näiden ylikansallisten toimijoiden keskus on tai onko niillä ylipäättään sellaista.

Myös kulttuurinen globalisaatio näyttää johtavan kulttuurin yhä selvempään irtaantumiseen maantieteellisistä kytkennöistä. Kulttuurin sidokset aikaan ja paikkaan ikään kuin löystyvät. Kyse ei enää ole pelkästään paikallisten ja kansallisten kulttuurien välisestä vaihdosta. Pikemminkin kyse on television, rockin, mainonnan, elokuvan, turismin, internetin, matkapuhelimien ja muiden samantapaisten tekijöiden muodostamasta epämääräisestä kokonaisuudesta, joka leviää ajasta ja paikasta riippumatta milloin ja minne tahansa.

Maapalloistumisen yksi mahdollinen seuraus on sellaisen keskuksetoman maailmankulttuurin syntyminen, jossa taloudellisten ja kulttuuristen prosessien taustalta löytyy kirjava joukko toimijoita. Mukana on valtioita, suuryrityksiä ja muita isoja organisaatioita, mutta myös lukuisia eriperustaisia kansanliikkeitä ja muita vastaavia ryhmiä. Taloudellisen ja kulttuurisen vaihdon epätasaisuudesta huolimatta kehityskulku tuskin on yksiviivaista, kuten sellaista, että länsi ohjaisi itää tai pohjoinen etelää. Keskusten ja reuna-alueiden väliset suhteet muokkaantuvat erilaisiksi kuin ennen.

Jyrki Käkönen (1998, 139–143) uskoo globaalin talouden muodostuvan amebamaisen määrittelemättömistä keskuksista. Monissa suurissa taloudelliseen keskustaan kuuluvissa kaupungeissa periferia alkaa jo niiden slummeista. Toisaalta sademetsien puuntuotanto saattaa kytkeytyä hyvin läheisesti keskustaan ja synnyttää ympärilleen taloudellisen kasvun vyöhykkeitä. Kokonaista kansantaloutta voi olla vaikeaa pitää keskustassa, sillä valtiotkin jakautuvat alueellisesti. Mikäli jokin alue haluaa menestystä, sen pitäisi kyetä toimimaan itsenäisesti ja välttää liiallista riippuvuutta valtiosta. Veronmaksajat kerääntyvät taloudellisesti vireän toiminnan alueille, ja talous toimii vireästi, jos se pystytään kytkemään suoraan, ilman kansallisvaltiollisia välikäsiä, globaaliin järjestelmään. Tämä ei tarkoita, että valtiolla ei olisi innovaatiotoiminnan edistäjänä lainkaan merkitystä. Alueiden ei kuitenkaan ole järkevää jäädä pelkästään odotamaan, miten valtio toimii. Ei myöskään ole löytynyt mitään yksiselitteistä tutkimuksellista tukea väitteelle, että taloudellinen kasvu on mahdollista vain keskittämällä tuotantoa tietyille alueille. Lienee turvallisinta olettaa, että vireä talouselämä edellyttää keskittymisen lisäksi sopivassa suhteessa myös monimuotoisuutta.

Varsinkin tietoteknisten alojen menestyksen on kuitenkin katsottu melko yleisesti edellyttävän keskittymistä. Tuottajien ja kuluttajien olisi oltava mahdollisimman lähellä toisiaan. Esimerkiksi yhteiset ruokatunnit ovat mainio keino jakaa informaatiota. Tällainen kasvokkainen vuorovaikutus on yleensä osoittautunut tehokkaammaksi kuin pelkkä puhelimitse tai sähköpostitse tapahtuva kommunikointi. Koulutetun työvoiman saantia alueelle helpottavat yliopisto, ammattikorkeakoulu ja muut oppilaitokset. Suuri yritysten ja tutkimuslaitosten joukko ja niiden välinen kilpailu monipuolistavat yhteistyömahdollisuuksia ja lisäävät inno-

vatiivisuutta. Välttämätön osa kokonaisuutta on toimiva infrastruktuuri lentokenttineen, maanteineen ja rautateineen. Lisäksi koulutetut ihmiset kaipaavat monipuolista kulttuuritarjontaa ja muita palveluita kahviloista alkaen. Vaikka alueet toimivat omalla logiikallaan kohtalaisen autonomisesti, on myös valtion elinkeinopolitiikalla tärkeä merkitys niiden kehittymisessä. Toisaalta valtioilla on nykyään niukasti sellaisia aluepoliittisia keinoja käytettävissään, joilla se voisi parantaa sellaisten alueiden asemaa, joilta edellä luetellut edellytykset puuttuvat. (Castells 1996, 52–60; Jokinen & Saaristo 2002, 108, 330.)

Toistaiseksi ei ole saatu selkeää kuvaa siitä, kuinka läheinen on tietotyöläisten ja muiden koulutettujen työntekijöiden suhde menestyviin alueisiin. Varovaista tukea oletukselle luovan luokan ja talouselämänsä suhteen innovatiivisten alueiden vuorovaikutuksesta voi löytää. Castells (1996, 429–459) väittää, että talouselämän toimivuuden kannalta elintärkeitä informaatiovirtoja liikkuu selvästi eniten nimenomaan taloudellisesti menestyvien kaupunkikeskittymien välillä. Keskittymät eivät ole pelkkiä yksittäisiä kaupunkeja. Ne ovat usein sellaisia monikulttuurisia, rajoiltaan löyhiä ja miljöiltään vaihtelevia seutukuntia, joita kohtaan koulutettu väki tuntee kiinnostusta.

Suomalaiset tutkimukset tietotyöläisten alueellisesta sijoittumisesta ovat samansuuntaisia (Blom, Melin & Pyöriä 2001, 49). Tietotyöläisiä eli koulutettuja työntekijöitä, joiden työ edellyttää sekä suunnittelua ja ideointia että tietotekniikan käyttöä, on laskutavasta riippuen Suomen työvoimasta noin kaksi viidesosaa. Kuitenkin jo puolet heistä asuu seutukunnilla, joiden talous on kasvanut muuta maata voimakkaammin. Suomen alueelliseen kehitykseen tietotyötä tekevien ihmisten sijoittuminen on tuonut uuden vireen. Maamme teollinen historia on perinteisesti ollut eteläisten alueiden kehittymisen historiaa. Sen sijaan vuosituhannen vaihteen seutuvilla kasvun ja taantumien välinen raja on epämääräisempi. Menestyvistä seutukunnista suuri osa löytyy edelleen maan eteläosista, mutta myös Oulun seutu menestyy, ja eteläisestä Suomesta löytyy taantuvia (savupiippu)teollisuusalueita.

Florida keskustelee kirjassaan juuri tällaisista kaupungeista ja kaupunkikeskittymistä, jotka korkeasti koulutettujen ihmisten ansiosta ovat nousseet talouden moottoreiksi. Kyse ei enää ole ”kansakuntien varallisuudesta”, vaan siitä, millaiset seutukunnat vetävät puoleensa taloudel-

lista kasvua ruokkivia tekijöitä. Florida (2002, 6–7) korostaa, että raaka-aineiden, yritysten ja työvoiman väliset suhteet on hahmotettava toisin kuin ennen. Perinteisenä teollisena aikana luonnonvarat, kuten hiili ja rauta, keräsivät lähettyvilleen tuotantolaitoksia ja työvoimaa. Luovuus on tänään sitä mitä hiili ja rauta eilen. Yritykset etsivät luovia ihmisiä. Heitä puolestaan houkuttelevat miljööt, joista he työpaikkojen ohella löytävät hengenheimolaisiaan ja ilmapiirin, jossa on tilaa hengittää. Kierre on valmis. Koulutettuja työntekijöitä ja luovaa työvoimaa käyttäviä yrityksiä keräävät alueet menestyvät. On tietenkin vaikea sanoa, mikä yritysten ja työvoiman välinen suhde lopulta on: houkuttelevatko yritykset työvoimaa vai työvoima yrityksiä? Joka tapauksessa tällaisten yritysten ja työvoiman keskittymien ulkopuolelle jäävät kansantalouden osat kehittyvät yleensä hitaammin tai taantuvat, jos mikään erityinen muu tekijä ei ruoki niiden talouskasvua.

Koulutetut ihmiset arvostavat edelleen sitä, että saavat työtä. Työpaikan merkitys on kuitenkin muuttunut. Yhden työtehtävän tai työnantajan perässä muuttamaan ei lähdetä. Nämä ihmiset eivät etsi jotain tiettyä, yhtä työpaikkaa. He tietävät, etteivät he todennäköisesti sitoudu työnantajaansa pitkäksi aikaa, kuten eivät työnantajatkkaan heihin. Työpaikan sijaan etsitään sellaista luovaa keskusta, jossa on tarjolla kokonainen yritysten verkko monipuolisine työllistymismahdollisuuksineen. Luova ihminen ennakoi vaihtavansa työpaikkaa melko usein. Siksi hän tarvitsee vaihtoehtoja. Tämä tarkoittaa myös siirtymistä horisontaaliseen työuraan: ei edetä yhdellä alalla ylöspäin, vaan vaihdetaan samantasoisista tehtävistä toisiin. (Emt., 218–224.)

Richard Sennett (1998, 22–27) väittää, että globaali tietoyhteiskunta on synnyttänyt sellaisen määräaikaisten ja projektiluontoisten työsuhteiden verkoston, joka ei suosi sitoutumista. Modernit työmarkkinat ovat ottaneet motokseen ”ei pitkäkestoisia jaksoja”. Tavoitteellisen uralla etenemisen tilalle ovat tulleet satunnaisuus ja suunnittelemattomuus. Hyvä työntekijä toimii episodimaisesti ja välttää sitoutumista ja vastuuta. Verkostotaloudessa tärkeintä on tämä hetki. Kokeneenkin työntekijän arvo samastetaan siihen, miten hänen viimeisin projektinsa on onnistunut.

Tällaisia kärjistettyjä teesejä amerikkalaisten työmarkkinoiden kehittymisestä pitkäjänteisyyden katoamisen ja sosiaalisen vastuun hämärtyneen suuntaan ei voi sellaisenaan yleistää koskevaksi kaikkia kansantalouk-

sia. Castells (1996, 266–280) toteaa, että monien empiiristen tutkimusten ja tilastojen tarjoaman materiaalin perusteella on vaikea arvioida, miten informaatioteknologinen vallankumous tarkasti ottaen on eri maissa vaikuttanut työllisyyteen, työn luonteeseen ja työorganisaatioon. Kerättyjen tietojen perusteella voi kuitenkin päätellä, että perinteinen työn muoto, joka perustui kokoaikatyölle, työn pysyvyydelle, selkeille ammattikuville ja ihmisen koko elämänkaaren kattavalle uramallille, on hitaasti mutta varmasti rapautumassa (emt., 290).

Runsas työpaikkatarjonta ei yksin tyydytä luovaa luokkaa. Luova elämä vaatii työn lisäksi ennen kaikkea mahdollisuuksia elämäntapatyylyttelyihin. Tyylittelyiden kannalta niin sanotut kolmannet paikat ovat ensiarvoisen tärkeitä. Ne ovat työpaikan ja kodin väliin jääviä tiloja, joista löytyy monipuolista kulttuuritarjontaa, vaihtelevia miljöitä, hyviä ruokapaikkoja, vilkasta yöelämää, paljon ihmisiä ja tapahtumia, klubeja, pikku putiikkeja, lyhyesti sanottuna henkeä. Kaupungin ei ole välttämättä oltava iso, mutta sen hengeltä edellytetään kosmopoliittisuutta. Olet kuka ja millainen tahansa, vertaisryhmien ja tekemisen etsimiseen ei saa kulua liikaa aikaa. Alue, jonka henki on oikea, kerää luovaa luokkaa, ja siksi juuri tällaiset alueet ovat myös taloudellisen kasvun pesäkkeitä. Väite kuvaa hyvin Floridan analyysin ylimalkaisuutta. Talouskasvua selittävät varmasti muutkin tekijät. Florida lienee kuitenkin tavoittanut teeseillään jotain olennaista siitä todellisuudesta, jossa koulutetut – ja työmarkkinoiden kannalta erityisen tarpeelliset – ihmiset elävät ja työtään tekevät.

Optiot omiin kokemuksiin

Taloudellisesti menestyvillä alueilla panostetaan huipputeknologiaan. Työntekijöiden kyvykkyyden ja luovuuden ottamista hyötykäyttöön on nykyisin vaikeaa kuvitella ilman kehittyneintä teknologiaa, joten teknologinen kekseliäisyys ja taloudellinen luovuus kulkevat usein rinnakkain. Talouden dynamiikkaa ei kuitenkaan voi palauttaa teknologisiin innovaatioihin. Muutoksen ydin löytyy ennen kaikkea sosiaalisesta ja kulttuurisesta.

Huipputeknologia vaatii huippuihmissä, ja päinvastoin. Millaisia ovat huiput? Luovuutta on monenlaista, joten luova luokka on sisäisesti hete-

rogeeninen. Siksi ryhmää on vaikea täsmällisesti kuvata. Floridan kirjasta löytyy useita määrittely-yrityksiä ja sanajonoja koulutetun uuden keskiluokan hahmottamiseksi. Näistä luonnehdinnoista voi koota esimerkiksi seuraavan ryhmittelyn: ensinnäkin kunnianhimo, luovuus ja kokemuksellisen elämän arvostaminen, toiseksi yksilöllisyys ja kolmanneksi ennakkoluulottomuus erilaisuutta kohtaan.

Taloudellinen menestys edellyttää siis ensinnäkin ihmisiä, jotka yhdistävät taloudelliset rationaliteetit kokemukselliseen elämään. Floridan (2002, 12–15, 67–68) mukaan luova luokka koostuu lahjakkaista ja kunnianhimoisista ihmisistä, joiden työssä yhdistyvät taloudellinen, teknologinen ja taiteellinen luovuus. Kirjassa Microsoft ja Jimi Hendrix niputetaan yhteen, samoin U2, Samuel Beckett ja high-tech. Luovan luokan ihmisistä ja heidän työstään saa hyvän kuvan, kun kuvittelee tietokonegrafiikan ja digitaalisen musiikin parissa työskenteleviä ihmisiä. Heidän työssään boheemius yhdistyy yrityselämän suorituskeskeisiin, taloudellisia voittoja korostaviin arvoihin. He haluavat olla alansa parhaita ja tarttua uusiin, entistä vaativimpiin haasteisiin.

Työnsä jatkoksi nämä ihmiset arvostavat luovaa ja kokemusten täyteistä vapaa-aikaa. Luovuus on ilmiönä kompleksinen. Siksi luovista ihmisistä koostuu sisäisesti hyvin heterogeeninen yhteisö, joka vaatii myös ympäristöltään rosoisuutta eikä erityisemmin kaipaa ristiriidatonta, turvallista elämää. Kolmannet tilat ovat täynnä osallistumismahdollisuuksia. Niissä liikkuminen voi olla pelkkää sivustakatselua, mutta liikkumiseen sisältyy mahdollisuus mennä tilanteisiin mukaan. Florida (emt., 166–185) väittää, että uusi luokka vaatii sellaisia intensiivisiä kokemuksia, joissa se voi kokea itsekkin olevansa osallisena. Jos vaihtoehtoina ovat ottelun katsominen televisiosta tai seikkailuhenkinen viikonlopun elämymatka, valitaan jälkimmäinen. Kulutuksen luonne muuttuu: suunta on tavaroiden ja palveluiden kulutuksesta kokemusten kulutukseen. Periaatteessa myös pelkkä optio kokemuksen mahdollisuudesta riittää, sillä pitkää työpäivää seuraa usein koti-ilta. Mikäli halu lähteä kuitenkin syttyy, kokemuksiin on päästävä oven avauksella.

Arkielämän ajalliset ja tilalliset järjestykset muokkaantuvat tässä prosessissa kaikeksi muuksi kuin mitä funktionalistisessa kaupunkisuunnittelussa aikoinaan otaksuttiin. David Harvey (1989, 205–207) on jopa arvellut, että tätä muuttunutta kaupunkirakennetta voi parhaiten hah-

mottaa esteettisten teorioiden käsittein. Kadut alkavat muistuttaa rockvideota päällekkäisine ääni- ja kuvakerrostumiseen. Aikaperiodeiltaan nopeatempoisessa, hermostuneisuuden sävyttämässä kulttuurissa pesukoneiden ja autojen ohella kulutetaan – ja koetaan – speaktaakkeleita, tapahtumia ja huvituksia, oikeastaan myös elämäntyylejä, ihmissuhteita, rakennuksia ja arvoja. (Emt., 285–286.)

Floridan luonnoksessa intohimoisesti työhönsä suhtautuvista ja boheemien elämänmuotojen ilmapiiristä nauttivista koulutetuista ihmisistä on jotain tuttua ja ennen julkilausuttua. Ainakin parin kolmen vuosikymmenen ajan on esitetty teesejä modernin kaupunkikulutuksen painottumisesta esteettisyyttä ja kokemuksellisuutta, tai ”aineettomuutta”, korostavaan suuntaan. Luovassa luokassa on paljon sitä Colin Campbellin (1989) kuvaamaa weberiläistä askeettista ammatti-ihmistä, jonka puritanismiin on sekoittunut sellaista romantiikan ajan taiteilijaluonnetta, joka nauttii hakeutumisesta estetiikan ja elämysten äärelle niitä kuluttamaan.

Toiseksi luovaa luokkaa luonnehtii yksilöllisyys, kuten luokan jäsenten tarve itse-ilmaisuun ja kokemusten etsimiseen antaa olettaakin. Työelämässä tämä näkyy siten, että yksilöllistä vapautta ja itsemääräämisoikeutta arvostetaan organisaation sääntöjen ja ryhmänormien kustannuksella. Yksilöllistymiseen on yhteydessä myös oman ruumiin ottaminen vakavan työstämisen kohteeksi. Terve ja hyväkuntoinen ruumis on eduksi sekä työ- että parisuhdemarkkinoilla. Korut ja tatuoinnit puolestaan sopivat hyvin osaksi katujen estetiikkaa. (Florida 2002, 77, 176–177.)

Niissä keskusteluissa, joissa on pohdittu sosiaalisen pääoman ja luottamuksen merkitystä kokonaisten kansakuntien hyvinvoinnille ja kansantalouksien toimivuudelle, on usein viitattu Amerikkaan ja erityisesti Amerikkaan yksilöllisyyden ja yhteisösidosten välisten jännitteiden yhteiskuntana. Lähes poikkeuksetta tässä yhteydessä viitataan niihin havaintoihin, joita de Tocqueville teki 1800-luvun alkupuolen amerikkalaisesta yhteiskunnasta. Yhtäältä hän ihasteli amerikkalaisia sellaisena yhteisten moraalikäsitteiden yhteisönä, jossa ihmiset osasivat luontevasti olla tekemisissä toistensa kanssa ja jakoivat samat tavoitteet elämässään. Toisaalta hän näki ympärillään myös vahvaa individualismia, jota hän piti mahdollisena uhkana kansakunnan vaurastumiselle.

Robert N. Bellah tutkijakollegoineen ovat koetelleet näitä de Tocquevillen teesejä kirjassaan *Habits of the Heart* (1996). Erityisesti heitä kiin-

nostavat ihmiset, jotka ovat periamerikkalaiseen tapaan tottuneet arvostamaan riippumattomuuttaan ja ajattelemaan, että paras tae elämässä selviämiseksi on luottaa itseensä. He siis tekevät havaintoja juuri siitä kulttuurisesta orientaatiosta, jota de Tocqueville tapasi nimittää individualismiksi. Sen juuria jäljitetään kirjassa aina 1600-luvulle, mutta pääpaino on niissä asenteissa, jotka ovat tyypillisiä modernille keskiluokalle. Kirjan teesi on lyhykäisyydessään se, että amerikkalaiseen yksinselvämisen eetokseen on perinteisesti nivoutunut vahva yhteisöllinen lataus. Yksilöllisyyden korostamiseen on yleensä liittynyt toisten ja koko kansakunnan huomioon ottaminen.

Yksilölliset äänenpainot ovat kuitenkin vahvistuneet yhteisöllisten kustannuksella varsinkin toisen maailmansodan jälkeen syntyneiden koulutettujen ylemmän keskiluokan ihmisten tavoissa hahmottaa elämänsä. Erityiset selvästi esiin nousee kaksi individualismin muotoa, utilitaristinen ja ekspressiivinen. Utilitaristisessa arvomaailmassa painotetaan elämässä menestymistä, etenkin uranluontia. Sen sijaan ihminen, jonka näkemyksiä hyvästä elämästä voidaan nimittää ekspressiiviseksi individualismiksi, arvostaa itsensä toteuttamista ja elämyksellistä elämää. Siihen kuuluvat esimerkiksi oman aidon itsensä löytäminen ja eräänlaiset romantiikan taidekäsitteitä myötäilevät esteettiset nautinnot. (Bellah et al. 1996, ix, 27–84.) Tässä mielessä Floridan hahmottelemassa luovan luokan maailmankuvassa ei ole oleellisesti uutta, jollei sellaisena pidetä sitä, että luovan luokan elämänorientaatioissa yhdistyvät sekä utilitaristiseen työssä menestymiseen että elämysten metsästämiseen painottuvat individualismin puolet.

Luovan luokan elämässä on kolmanneksi tyypillistä erilaisuuden ihannointi ja suvaitsevaisuus. Tässä tulevat mukaan homo- ja boheemi-indeksit. Mitä enemmän homoseksuaaleja ja taiteilijoita jollakin alueella on, sitä todennäköisemmin alueen teknologiataso on korkea, taloudellinen kasvu ripeää ja luovien ihmisten osuus työvoimasta korkea. Väitteensä tueksi Florida (2002, 255–266) käy läpi ison joukon tilastoja. Ne kertovat esimerkiksi homo- ja taiteilijakapakoita löytyvän eniten sieltä, missä on korkein työllisyysaste. Näiden ryhmien näkyvyys kertoo hänen mukaansa myös yhteisön avoimuudesta ja suvaitsevaisuudesta. Uuden tulokkaan on helppo päästä siihen sisään – ja helppo poistua. On tietenkin vaikea sanoa, kuinka suvaitsevaisia ihmiset näillä alueilla oikeasti ovat, mutta Floridan mukaan on selvää, että niiden väestö on hyvin heterogeenista.

Tässä mielessä yliopistojen merkitys taloudellista kasvua vauhdittavana tekijänä on ilmeinen, sillä ne houkuttelevat paikkakunnalle erilaisia kieli- ja kulttuuriryhmiä monesta suunnasta (emt., 292). Kuvaus osoittaa hyvin myös yliopiston ja sitä ympäröivän yhteisön keskinäisen riippuvuuden, josta esimerkiksi yliopistonlaitoksen kansainvälistymistä käsittelevät keskustelut voisivat ottaa oppia. Suomalaisten yliopistojen ja ammattikorkeakoulujen laadunvarmistusta käsittelevässä Opetusministeriön muistiossa sanotaan, että ”Suomi ei ole onnistunut houkuttelemaan riittävä määrä lahjakkaita opiskelijoita ja tutkijoita korkeakouluihinsa”, ja lisäksi ”kansainvälistyminen on toteutunut kapealla pohjalla” (Korkeakoulutuksen laadunvarmistus 2004, 30). Jos Floridan väitteet luovaa luokkaa houkuttelevista tekijöistä otetaan vakavasti, yliopiston houkuttelevuus on kiinni paljosta muustakin kuin englanninkielisen opetuksen määrästä.

Heikkojen siteiden yhteisö

Floridaa ei juuri kiinnosta sellainen yhteisöllisyys, jossa korostetaan yhdessä jaettujen ”sydänten tapojen” merkitystä, vaikka monissa tutkimuksissa juuri niiden on sanottu kulkeneen amerikkalaisen individualismin rinnalla sulassa sovussa vuosisatoja. Tällaista ovat väittäneet esimerkiksi Bellah ja hänen kollegansa (1996, 25), jotka eivät oikein jaksanut uskoa painotetusti yksilöllistä menestymistä ja elämysten täyteistä elämää korostavien arvojen Amerikkaan. He myöntävät vapauden idean opettaneen amerikkalaiset kunnioittamaan yksilöitä, mikä puolestaan on saattanut stimuloida heidän aloitekykyään ja luovuuttaan sekä mahdollisesti lisännyt heidän suvaitsevaisuuttaan erilaisuutta kohtaan. Nykyään yksilöllisen vapauden ajatuksen luonne on heidän mielestään toinen. Se on lähinnä nostalginen muisto menneisyydestä, jonkinlainen kaipuu sellaiseen yhteisöllisiin siteistään irti revittyyn abstraktiin yksilöllisyyden ihanteeseen, joka ei enää tarjoa resursseja puhua amerikkalaisten kollektiivisesta tulevaisuudesta.

Tämän Florida myöntää. Voi olla, että amerikkalaisilla ei ole yhteistä tulevaisuutta. Luovaa pääomaa kasataan sosiaalisen pääoman kustannuksella. Florida (2002, 267–268) ei myöskään kovin tiukasti vastusta sitä Robert Putnamin (2000, 31–133) teesiä, että Yhdysvalloissa eletään sosi-

aalisen pääoman rapautumisen aikaa. Putnam väittää laajojen tilastollisten aineistojen ja monien empiiristen tutkimusten perusteella, että amerikkalaisten sosiaalinen elämä ei enää ole niin vilkasta kuin muutama vuosikymmen sitten. Varsinkin aktiivinen yhdessä tekeminen, kuten koulujen vanhempaintoiminta ja muu vapaaehtoistyö, kituu säästöliekillä. Putnam arvelee, että yksilöllistyminen, taloudellinen kilpailu, median kasvokkai-selle vuorovaikutukselle luomat haasteet ja huonosta kaupunkisuunnittelusta johtuvat pitkät etäisyydet rapauttavat paikallisyhteisöjä. Niistä ei ole sellaisten yksilöiden kasvun pohjaksi, jotka omalta osaltaan pitäisivät yhteisöllisyydestä huolen. Tilanteesta kärsivät koko kansakunta ja sen talouselämä.

Putnamin teesit yhä niukemmaksi käyvästä sosiaalisesta pääomasta saattavat olla oikean suuntaisia, mutta hänen johtopäätöksensä eivät, Florida (2002, 268–269) toteaa. Hänen haastattelemansa nuoret aikuiset eivät kaipaa putnamilaista yhteisöllisyyttä. He eivät näe mitään tavoittelemisen arvoista vanhan ajan pikkukaupunkien yhteisöllisissä idylleissä. Ne hengittävät eri tahdissa kuin luovat ihmiset, jotka kaipaavat – vähintään optiona – yhteisöllisyyden rinnalle anonymisyyttä, tai modernin sosiologian termein, heikkoja siteitä vahvojen sijaan. Elämä, jota olemme tottuneet pitämään aidosti amerikkalaisena, eli vahvat perhe-, ystävyys- ja naapurisiteet, vilkas yhdistystoiminta, aktiivinen osallistuminen oman ehdokkaan vaalikampanjaan ja kiinnittyminen uskonnollisiin instituutioihin, ei nykyään ole teknologisten innovaatioiden, taloudellisen kasvun ja elintason nousun tae. Yhteisöllisyyden ja hyvinvoivan talouden välinen suhde on tänään toinen kuin eilen. Siksi vanhan mallin elämä on väistymässä, eikä modernin ammatti-ihmisen mielestä vanhan väistymisessä ole mitään huolestuttavaa.

Kehitys saattaa johtaa Amerikan syvään ja kivuliaaseen kahtiajakautumiseen. Yhden yhteisen tulevaisuuden tilalla on kaksi tulevaisuutta. Syntyy kaksi yhteiskuntaa omine talouksineen, etnisine miljöineen, sosiaalisine organisaatioineen, uskonnollisine orientaatioineen ja politiikkoi-neen. Toinen näistä on luova, nuorekas ja kirjava, eräänlainen kosmopoliittinen sekoitus mediaa, boheemeja taiteilijoita, tietentekijöitä, it-alan huippuosajia ja muita professioita. Se on heikkojen siteiden ja innovatiivisten prosessien yhteiskunta, jossa ihmiset liikkuvat verkostoista toisiin. Se ohjaa kansakunnan taloudellista tulevaisuutta. Toiselle puolelle jäävät

maanviljelijöiden ja muiden tavallisten työtä tekevien ihmisten perinteinen uskontoon ja pieniyhteisöihin ankkuroitunut amerikkalaisuus, joka ei vedä uutta koulutettua keskiluokkaa puoleensa. (Emt., 276–281.)

Oletuksia Amerikan jakautumisesta yhtäältä perinteiseen ja yhteisölliseen ja toisaalta moderniin ja yksilölliseen ovat esittäneet muutkin. Castells (1998, 8–25) korostaa informaatioajan identiteettiliikkeitä käsittelevissä kirjoituksissaan sitä, että verkostotalous on suotuisa perusta monenlaisille identiteettihankkeille. Varsinkin taloudellisten keskusten reuna-alueilta ja kansalaisyhteiskunnasta löytyy monia sellaisia vahvoja identiteettiliikkeitä, jotka ovat vanhoillisia ja joissa vastustetaan melkein kaikkea uutta. Castells tosin muistuttaa, että tällaiset kollektiiviset identiteettiliikkeet sopivat myös moderniin miljööseen. Vaikka niiden kannattajakunta löytyy usein suurten keskusten ulkopuolelta työläisten ja alemman keskiluokan joukosta, niiden arvomaailma saa tukea myös nuorilta koulutetuilta kaupunkilaisilta.

Esimerkiksi uskonnollinen fundamentalismi on edelleen hyvin olemainen osa amerikkalaista yhteiskuntaa. Sen arvomaailma rakentuu perinteisille näkemyksille perheestä, sukupuolesta ja seksuaalisuudesta. Keski-lännessä löytyvät puolimilitaristiset liikkeet tukevat samantapaista maailmankuvaa. Niissä ei juuri ymmärretä sitä tapaa tarkastella asioita, mitä luova luokka Floridan mukaan edustaa. Joistakin näistä Castellsin kuvaamista liikkeistä saa lähes vainoharhaisen kuvan. Viholliseksi kelpaa lähes kaikki muu kuin paikallinen ja tuttu, kuten Yhdistyneet kansakunnat, globalisaation puolestapuhujat, ulkomaankauppaan myötämielisesti suhtautuvat valtionhallinnon edustajat ja tietenkin seksuaaliset vähemmistöt. (Emt., 25–96.) Tällaiset perinteisiin kääntyneet ja vanhoilliset liikkeet edustavat sitä sosiaalisen pääoman maailmaa, jossa ryhmän sisäiset siteet ovat vahvoja ja sitovia. Sen sijaan ulospäin sinkoavia säikeitä tuskin voi nimittää edes heikoiksi.

Toisaalta luovan luokan voi suvaitsevaisuudestaan huolimatta aivan hyvin kuvitella luokittelevan ihmisiä eriarvoisiin kategorioihin. Ei ehkä ole aivan oikein pitää perinteisen yhteisöllisyyden amerikkalaisuutta poikkeuksellisen ahdasmielisenä ja menestyvien korkean teknologian alueiden modernia, yksilöllistä amerikkalaisuutta erityisen avarakatseisena. Zygmunt Bauman (2001, 53–60) arvelee, että nykyajan menestyjissä on paljon ihmisiä, jotka hyväksyessään toiseudet hyväksyvät myös hie-

rarkkiset suhteet ihmisten välillä. He kaihtavat vahvoja yhteisösidoksia, eikä heidän elämäntyyliinsä kiinnity mihinkään tiettyyn paikkaan, sillä se rakentuu liikkuvuudelle ja sitoutumattomuudelle. Pysyvimmät asiat heidän elämässään ovat sähköpostiosoite ja matkapuhelimen numero. Tällaisessa liikkuvassa elämässä on totuttu kohtaamaan vieras ja hyväksymään erilaisuus. Hyväksymiseen saattaa kuitenkin sisältyä välinpitämättömyyttä eriarvoisuutta kohtaan.

Tämän tyyppisen monikulttuurisuuden ihanteen yhtenä seurauksena voi olla maailma, johon tasa-arvo ja taloudellinen oikeudenmukaisuus eivät kitkatta istu. Tässä mielessä ”menestyjät” muistuttavat Mozartin oopperan Don Giovanni päähenkilöä, jonka elämä koostuu uusien suhteiden sarjasta. Bauman toteaa lakonisesti, ettei Don Giovanniin laumasta synny yhteisöä. Kun suhde yhteisöön on löysä eikä halua pitkän aikavälin sitoutumiseen ole, ei pääse syntymään myöskään eettistä vastuuntuntoa muita yhteisössä liikkuvia ihmisiä kohtaan. (Emt., 54, 70–97.)

Naomi Klein (2001, 114–117) puhuu moniarvoisuuden sateenkaaresta vielä kitkerämpään sävyyn. Hän arvelee, että viimeistään vuosituhannen vaihteeseen mennessä isot brändit olivat latistaneet sen 1960-luvulla päätään nostaneen, nuoria vasemmistolaisia ja feministejä kiinnostaneen identiteettipoliitiikan, jolle olivat ominaisia moninaisuuden korostaminen ja sellaisen kuvaston luominen, jossa etsitään vaihtoehtoja valtakulttuurin kaavoittuneille käsityksille seksuaalisesta ja rodullisesta identiteetistä. Siitä on tullut eräänlainen yleisesti hyväksytty puhetapa. X-sukupolven maailmankuvan ydin on moninaisuus kaikissa muodoissaan, sekä kulttuurinen, poliittinen, seksuaalinen, rodullinen että sosiaalinen. Kuitenkin tämä moninaisuus on myös kruunattu mainonnan ja kulttuuriteollisuuden uudeksi supertähdeksi. Esimerkiksi Niken markkinoinnissa on ymmärretty, että väestönosa, joka tuntee itsensä sorretuksi, on markkinarako. Muutama suvaitsevainen latteus riittää, ja tuote – kuten juoksenkenkä – ei enää ole pelkkä tuote vaan taistelutoveri.

Ihmisiä yhdistäviä sydämen tapoja etsiessään Bellah tutkimusryhmiin (1996, xxii–xliii) pohtii samantapaista dilemmaa. Amerikkalainen keskiluokka saattaa vielä identifioitua omaan kansakuntaansa ja vaalia jonkinlaista yhteisöllisyyden ajatusta. Toisaalta se suhtautuu epäilevästi politiikkaan, hallintoon ja isoihin organisaatioihin, eikä yhdistysmaail-

makaan enää vedä sitä puoleensa. Koska keskiluokka arvostaa yksilöllisyyttä, se tietenkin hyväksyy myös moninaisuuden. Samalla se on entistä vakuuttuneempi siitä, että jokaisen velvollisuus on kantaa itse vastuunsa omasta elämästään. Jos kansakunnan sisälle syntyy uusia jakoja, sille ei voi mitään. Yksilöllisyys, erilaisuuden kaipuu ja eriarvoisuuden hyväksyminen kulkevat lähellä toisiaan.

Bellah ja hänen kollegansa (emt.) uskovat, että todennäköisesti lähes kaikki amerikkalaiset tarkastelevat itseään ja yhteiskuntaansa tällaisten keskiluokkaisten kategorioiden välityksellä. Paluuta 1800-luvun amerikkalaiseen kasvokkaisen vuorovaikutuksen ja pienten kansalaispiirien vahvojen sidosten pikkukaupunkielämään ei enää ole. Monimutkainen nyky-yhteiskunta edellyttää sekä yksilöllisyyttä että tehokkaita taloudellisia, poliittisia ja yhteiskunnallisia instituutioita, jotta elämä siinä olisi elämisen arvoista. Perinteisiä yhteisösidoksia ei sellaisenaan voi istuttaa moderniin yhteiskuntaan. Toisaalta myös modernin yhteiskunnan hyvinvointi edellyttää ainakin jonkin verran kohtalaisen pysyviä sosiaalisia siteitä. Tutkimusryhmä miettii vakavasti kysymystä, voisiko nykyisen yksilöllisyyden eetoksen rinnalle kuitenkin syntyä sellaisia moderneja, mutta jollakin tapaa myös perinteisessä mielessä ”hyviä” yhteisöjä, jotka ovat hyvän elämän edellytys ja joista myös valtio ja talouselämä hyötyisivät.

Orkesterin soitto

Murrosaika, jollaisena myös vuosituhanen vaihdetta voidaan pitää, nostaa yleensä pintaan keskustelut vireän talouselämän ja yhteiskunnan kaikkinaisen hyvinvoinnin edellytyksistä. Yhteiskuntatieteissä näihin keskusteluihin on osallistuttu pohtimalla erityisesti valtion, markkinoiden, kansalaisyhteiskunnan, työntekijöiltä vaadittavien ominaisuuksien, sosiaalisen pääoman ja luottamuksen välisiä suhteita.

Teesit luovuuden merkityksestä tuotantovoimana ovat yksi uusimmista yrityksistä laajentaa ymmärrystämme talouden toiminnan logiikasta ja sosiaalisen pääoman merkityksestä kansantaloudelle. Niissä korostuvat sellaiset luottamuksen ja sosiaalisen pääoman puolet, jotka rakentuvat helposti solmittaville ja purettaville ryhmäsidoksille, yksilöllisyy-

den korostamiselle ja yhteisöjen heterogeenisuudelle, tilanteiden nopeille vaihteluille ja uskallukselle olla tekemissä tuntemattomien, hyvinkin erilaisten ihmisten kanssa. Vähemmän painoa pistetään vahvoille yhteisösidoksille, yhteisesti jaetulle maailmankuvalle, toisista huolehtimisille, tuttuudelle, pitkäjänteisyydelle ja sitoutumiselle.

Näille teeseille on myös tyypillistä se, että luottamuksen mahdollisuuksia etsitään markkinoista tai elämästä, joka muistuttaa toiminnallisesti markkinoita. Sen sijaan valtiota ja hyvinvointivaltiota käsitellään niukemmin, ikään kuin niillä ei olisi juuri mitään merkitystä. Tällaisessa maailmassa sosiaalinen pääoman on käyttökelpoisimmillaan yksilölle sillanrakennusainetta, joka tekee liikkumisen ja uusien kontaktien solmimisen mahdolliseksi, mutta pääoman käyttökelpoisuus vähenee sitä mukaa kuin sen sitovat vaikutukset lisääntyvät.

Pohjoismaiden kannalta etenkin kysymys hyvinvointivaltion, sosiaalisen pääoman ja luottamuksen välisistä suhteista on kiinnostava. Pohjoismaita on perinteisesti pidetty luottamuksen yhteiskuntina: ihmiset sekä luottavat toisiinsa että yhteiskunnallisiin instituutioihin selvästi enemmän kuin monissa muissa länsimaissa. Niitä on myös totuttu luonnehtimaan hyvin toimivan kansalaisyhteiskunnan ja runsaan sosiaalisen pääoman yhteiskunniksi. Mutta siihen, ovatko Pohjoismaat luottamuksen ja sosiaalisen pääoman yhteiskuntia laajan julkisen sektorin ja hyvinvointivaltion ansiosta vai niistä huolimatta, ei ole yksiselitteistä vastausta.

Siinä keskusteluyhteydessä, jota esimerkiksi de Tocqueville ja Putnam edustavat, luottamus aineellistuu ja sosiaalista pääomaa kerääntyy erityisesti kansalaisyhteiskunnassa, etenkin vastavuoroisuuteen perustuvissa sosiaalisissa verkostoissa ja vapaaehtoisissa yhdistyksissä, ei niinkään valtiovetoisissa instituutioissa. Myös perhettä ja muita läheisiä ihmisiä on yleisesti pidetty luottamuksen ja sosiaalisen pääoman kartuttajina. Toisinaan tähän luetteloon on lisätty työpaikat ja niiden sosiaaliset suhteet. Mikäli valtiollisia instituutioita kelpuutetaan mukaan, valituksi on useimmiten tullut koulu – tai yleisemmin koulutus. (Ilmonen & Jokinen 2002, 130–133.)

Toisaalta hyvinvointivaltiolla on puolestapuhujansa. Esimerkiksi Staffan Kumlin ja Bo Rothstein (ei vsl) toteavat omiin empiirisiin tutkimuksiinsa vedoten, että tietyissä tapauksissa hyvinvointivaltio tukee sosiaalisen pääoman kasautumista. Hyvinvointivaltion instituutiot eivät automaattisesti ole ristiriidassa sosiaalisen pääoman kertymisen kanssa. Varsinkin

Pohjoismaissa tilanne on päinvastainen: hyvinvointivaltioon panostaminen on tukenut sosiaalisen pääoman kertymistä. Hyvinvointivaltio ei silti ole yksiselitteisesti investointia sosiaaliseen pääomaan. Mitä enemmän palveluiden käyttäjiä kontrolloidaan, sitä vähemmän yleistynyttä luottamusta hyvinvointivaltioon voidaan yhdistää. Mikäli hyvinvointipalveluiden organisoinnissa sen sijaan noudatetaan universalismin periaatteita ja vältetään mahdollisuuksien mukaan tarveharkintaa ja siihen liittyviä asiakkaan tuloym. selvityksiä, seuraukset luottamuksen ja sosiaalisen pääoman kasautumisen kannalta ovat pääasiassa myönteisiä.

Näistä keskusteluista on helppo vetää ympäripyöreitä johtopäätöksiä. Sosiaalinen pääoma on tilanteesta riippuen joko voimavara tai rajoite, ja luottamus toimii, jälleen tilanteesta riippuen, joko voimavara tai hidasteena. Kokonaan ilman sosiaalista pääomaa ja luottamusta toimivaa kansantaloutta on kuitenkin vaikea kuvitella. Suomen tapauksessa hyvinvointivaltion, yhdistysaktiivisuuden, valtion talouspolitiikan ja vertailevalta kannalta kohtalaisen avoimen poliittisen päätöksenteon myönteiset merkitykset ovat ilmeisiä. Yhtä helppoa on perustella talouskasvua vauhdittavien sosiaalisten innovaatioiden edellyttävän Floridan kuvaamaa luovaa luokkaa ja sen elämälle tyypillistä heikkojen siteiden heterogeenista yhteisöä. Näiden kahden maailman sovittaminen yhteen ei liene sekään täysin ylipääsemätön tehtävä. Ei ole mahdotonta kuvitella sellaista suomalaista tulevaisuutta, jossa luovien ihmisten, heikkojen siteiden, alueellisen eriyty-
misen ja heterogeenisuuden maailmaan lomittuu kollektiivisesti hoidettuja hyvinvointipalveluita ja yhtenäisyyskulttuurisia aineksia.

Vaarana on tietenkin se, että yhteiskuntatieteiden julkisuutta hallitsevat tavat tarkastella sosiaalisen pääoman, luottamuksen, kansantalouden toiminnan logiikan ja hyvinvoinnin edellytysten välistä vuorovaikutusta suuntautuvat niin moniaalle, ettei niillä ole mitään konkreettista käyttöä. Myöskään yhteisymmärrystä siitä, mitkä asiat ovat kytkettävissä toimivaan talouteen ja miten, ei näissä keskusteluissa ole näkyvissä. Lisäksi yhteiskuntatieteellinen käsitteistö – ainakin näissä keskusteluissa – on usein raskassoutuista. Siksi näillä keskusteluilla ei ole ollut kovin suurta vetovoimaa tiedeyhteisön ulkopuolella.

Hyvän kuvan vaihtoehtoisesta tavasta lähestyä ongelmaa tarjoaa teollisuuden ja työnantajien TT, joka on esittänyt uudessa globalisaatiostategiassaan huomattavasti selkeämmän ja helpommin toteutettavan listan

keinoista auttaa Suomea menestymään. Luettelossa on mainittu muun muassa julkisten menojen leikkaaminen, verotuksen keventäminen, eläkkeiden ja muun sosiaaliturvan omavastuun kasvattaminen, yrittäjyyden ja huippuosajien suosiminen, nykyistä suurempi palkkahajonta ja palkoista päättämisen siirtäminen entistä enemmän yritystasolle. (HS 8.4.2004.) Analyysia ei voi pitää kovin monipuolisena, analyttisenä tai uutta luovana. Talouden sosiaalisuudesta ei sanota mitään konkreettista, kuten ei niiden ympäristöjen sosiaalis-kulttuurisista miljöistä, jotka saattavat olla luovuuden ja sen myötä taloudellisen vireyden edellytys. Luottamuksen ja sosiaalisen pääoman kaltaisiin asioihin tällaisissa TT:n tekemissä listoissa ollaan täysin kyvyttömiä ottamaan kantaa. Toisaalta tällaisten listojen voimin mahdollisuudet läpäistä julkisuusmuuri vaikuttavat kohtalaisen hyviltä.

Jos luovan luokan luottamuksen ehtojen pohdintaa vertaa sellaisiin sosiaalista pääomaa ja talouden toiminnan logiikkaa käsitteleviin keskusteluihin, joissa joko liikutaan kovin yleisellä – kuten kansakunnan – tasolla tai ollaan niin lähellä käytäntöä, että jäädytään kiinni veroprosentteihin ja sosiaaliturvan omavastuuosuuksiin, siinä on kuitenkin jotain, johon tarttua ja jossa katsotaan, tutun fraasin mukaisesti, ihmisten elämää ja heidän välisiä suhteitaan avoimin silmin. Siinä moderni, jossa paljon pysyvää uhkaa haihtua pois, markkinat ja yksilöpainotteiset elämänprojektit eivät sulje pois sosiaalisen pääoman kasautumista ja luottamuksen syntymistä, toisin kuin esimerkiksi Fukuyaman (1995, 10, 311–316) Amerikkaa koskevissa analyyseissa, joiden mukaan sosiaalisesta pääomasta ja luottamuksesta alkaa olla pulaa, koska nykykapitalismi syö perheitä, pysyviä työsuhteita ja paikallisuutta, johtaa median merkityksen kasvuun ihmisten arkielämässä ja rapauttaa yhteistä arvomaailmaa.

Toisaalta Floridan kirjasta ei käy aivan tarkasti selville se, millaisiin suhteisiin nämä erilaisuuden äärelle hakeutuvat yksilöt lopultakin asettuvat keskenään. Entä jos kirjan sisältöä pohtii suhteessa siihen, mitä Richard Sennett (2003) on sanonut myöhäiskapitalismille ominaisesta molemminpuolisen arvonannon puuttumisesta? Sennett (emt., 207–263) väittää, ettei eriarvoisuutta koskaan voi kokonaan kitkeä pois. Sen kanssa on totuttava elämään, mikä puolestaan edellyttää ihmisten keskinäistä kunnioitusta. Arvonanto ei kuitenkaan toteudu automaattisesti. Se on eräänlainen performanssi, joka vaatii oikeita sanoja ja toiminta-

tapoja. Toisin sanoen tarvitaan rituaaleja, jotka tekevät vastavuoroisen arvonannon mahdolliseksi ja jotka auttavat osaltaan legitimoimaan eriarvoisuutta, statusasemien ja hyvinvoinnin epätasaista jakautumista. Nyky-yhteiskunnan rakenteita jäytää se, että hierarkkisessa suhteessa toisiinsa olevilla ryhmillä ei ole keinoja käsitellä epätasa-arvoa ja kunnioittaa toisiaan.

Sennett vertaa toimivaa yhteiskuntaa orkesteriin. Hyvässä orkesterissa lahjakkuudet pääsevät esille, mutta kukaan ei sooloile liikaa. Joidenkin soitto on epäviireistä, mutta muut paikkaavat. Floridan kuvaamaa yhteisöä voi myös verrata orkesteriin, jonka muusikot hallitsevat instrumenttinsa. Mutta jos orkesterin sijoittaa osaksi sitä pitkää perinnettä, jossa Amerikkaa on käsitelty yksilöllisinä oikeuksina ja yhteisöllisinä velvollisuuksina, miltä sen soitto kuulostaa?

Kirjallisuus

- Bauman, Z. (2001). *Community. Seeking Safety in an Insecure World*. Cambridge: Polity.
- Bellah, R.N., Madsen, R., Sullivan, W.M., Swidler, A. & Tipton, S.M. (1996). *Habits of the Heart. Individualism and Commitment in American Life*. Updated edition with a new introduction. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Blom, R., Melin, H. ja Pyöriä, P. (2001). *Tietotyö ja työelämän muutos. Palkkatyön arki tietoyhteiskunnassa*. Helsinki: Gaudeamus, Hanki ja Jää.
- Campbell, C. (1989). *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism*. Oxford: Basil Blackwell.
- Castells, M. (1996). *The Rise of the Network Society. Vol I. The Information Age: Economy, Society and Culture*. Padstow: Blackwell.
- Castells, M. (1998). *The Rise of the Network Society, Vol II. The Power of Identity*. Padstow: Blackwell.
- Florida, R. (2002). *The Rise of the Creatice Class. And How it's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life*. New York: Basic Books.
- Fukuyama, F. (1995). *Trust: the Social Virtues and the Creation of Prosperity*. London: Penguin.
- Harvey, D. (1989). *The Condition of Postmodernity*. Oxford: Basil Blackwell.
- HS 17.2. 2004: ”Tutkimus: Suomi on luovan kilpailukyvyyn johtavia maita.”
- HS 8.4. 2004: ”TT: Suomi ei pärjää ilman reippaita muutoksia.”

- Ilmonen, K. & Jokinen, K. (2002). *Luottamus modernissa maailmassa*. Jyväskylä: SoPhi.
- Jokinen, K. & Saaristo, K. (2002). *Suomalainen yhteiskunta*. Helsinki: WSOY.
- Klein, N. (2001). *NOLOGO. Tähtäimessä brändivaltiaat*. Helsinki: WSOY.
- Korkeakoulutuksen laadunvarmistus (2004). *Opetusministeriön työryhmämuistioita ja selvityksiä 2004:6*. Opetusministeriö, Helsinki.
- Kumlin, S. & Rothstein, B. (ei vuosilukua). Making and breaking social capital: the impact of welfare institutions. Forthcoming in *Comparative Political Studies*.
- Käkönen, J. (1998). "Valtion mahdista alueiden valtaan." Teoksessa Sakari Hänninen (toim.), *Missä on tässä?*, 131-147. Jyväskylä: SoPhi.
- Putnam, R.D. (2000). *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Sennett, R. (1998). *The Corrosion of Character. The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*. New York, London: W.W.Norton & Company.
- Sennett, R. (2003). *Respect. The Formation of Character in a World of Inequality*. New York: W.W.Norton & Company.

JOSEPH A. SCHUMPETER – YRITTÄJYYS, INNOVAATIOT JA NYKYPÄIVÄN ONGELMAT

Petri Ruuskanen

Johdanto

Joseph Alois Schumpeter (1883–1950) tunnetaan omaperäisenä yhteiskuntatieteilijänä, jonka keskeinen tutkimuskohde oli taloudellinen muutos. Erityisesti Schumpeter muistetaan *kapitalismin* kehityksen analyysistaan. Talouden muutosta selittäessään hän hyödynsi laajasti paitsi taloustiedettä myös sosiologiaa, taloushistoriaa ja politologiaa. Keynesiläisen talousteorian hallinnan aikakaudella Schumpeterin teoriat jäivät jokseenkin vähälle huomiolle sekä talous- että yhteiskuntatieteissä. Parin viimevuosikymmen taloudellisen ja yhteiskunnallisen kehityksen myötä Schumpeter on kuitenkin kokenut jonkinlaisen renessanssin. Viime vuosina Schumpeterilta tutut käsitteet, kuten ”innovaatiot”, ”luova tuho” ja ”yrittäjyys” ovat olleet ahkerassa käytössä yhteiskunnan ja talouden dynamiikkaa pohdittaessa. 1990-luvulla julkaistiin useita Schumpeterin elämää ja työtä käsittelevää teoksia (esim. Allen 1991; Swedberg 1991; Bottomore 1992; Stolper 1994). Silloin tällöin hänet on alettu jopa nostaa 1900-luvun kolmen tärkeimmän yhteiskuntatieteilijän joukkoon Max Weberin ja John Maynard Keynesin rinnalle (ks. esim. Bharadwaj & Kaviraj 1989; Haberler 1994).

Mainittu renessanssi on siinä mielessä varsin ymmärrettävä, että monet Schumpeterin ajatukset kapitalismin kehitykseen vaikuttavista tekijöistä ovat hyvin lähellä aikaamme hallitsevia ajattelumalleja. Schumpeterin ideoista on löydettävissä pitkälti se kapitalismianalyysi, joka imp-

lisiittisenä vaikuttaa monien nykyisten yrittäjyyttä ja hyvinvointivaltioita koskevien puhetapojen taustalla. Schumpeterin käsitteistön taustalla oleva logiikka tai ”poliittinen rationalisaatio” on kuitenkin jäänyt varsin vähälle huomiolle. Näin klassikko voidaan uudessa keskustelutilanteessa sekä ”uudelleen löytää” että ”uudelleen lukea” olemassa olevien keskustelunäkökulmien eksplikoimiseksi ja uusien avaamiseksi (ks. myös Gronow et al. 1996, 10). Tässä artikkelissa tarkoitus ei ole pyrkiä ensisijaisesti Schumpeterin eksegeettiseen oppihistorialliseen lukemiseen. Pikemminkin pyrkimyksenä on eritellä hänen argumentaatioketjuaan kapitalismin muutosprosessista ja, hieman samaan tapaan kuin Weber (1980) teki Franklinille, lukea Schumpeteria sen ilmentäjänä, mistä *nykyisessä* asennoitumisessa kapitalistisen talouden kehitykseen on kysymys. Tarkoitukseni on Schumpeterin kapitalismin muutosta koskevaan teoriointiin tekemäni lukuretken kautta lopuksi lyhyesti palata nykyajan keskusteluihin ja ikään kuin ymmärtää nykyisten taloudellisten painotusten taustalla olevia rationalisaatioita Schumpeterin ajattelumallin kautta.

Kapitalismin stationaarisuus ja muutos

Kapitalismin kehitys on Schumpeterin mukaan evolutionistinen kehitysprosessi, jossa innovatiiviset liikeideat jatkuvasti luodessaan uutta myös tuhoavat vanhaa. Toisin sanoen kapitalismi ei ole tasapainoon pyrkivä vakaa järjestelmä – kuten uusklassinen taloustiede esittää –, vaan sisäsyntyisen logiikkansa vuoksi kehys sekä taloudelliselle että sosiaaliselle muutokselle. Huomattavaa onkin, että vaikka Schumpeteria pidetään yleisesti ensisijassa taloustieteilijänä, hän kirjoitti johdonmukaisesti kapitalismista, ei yleisestä taloudesta, kuten taloustieteilijöillä usein on tapana. Näin hän tavallaan irtisanoutui uusklassiseen taloustieteeseen sisältyvästä universaalien rationaalisuuden ajatuksesta ja kiinnittyi historistien tavoin tarkastelemaan kapitalismiksi kutsuttua erityistä taloudellista ja kulttuurista muotoa. Koko Schumpeterin (1911; 1939; 1942) keskeinen tuotanto voidaankin nähdä staattisen talousteorian ja yleisen tasapainoteorian kritiikkinä, mihin hän itsekin viittaa (Schumpeter 1937, 158). Schumpeterin tarkoitus ei kuitenkaan ollut kumota uusklassista tasapainoteoriaa, vaan pikemminkin täydentää sitä talouden dynamiikan analyysillä.

Kyseinen näkökulma kapitalistisen talouskehityksen tarkastelussa säilyy käytännöllisesti katsoen koko Schumpeterin uran ajan alkaen ensimmäisen kerran vuonna 1911 ilmestyneestä teoksesta *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung*¹ jatkuen aina viimeiseen hänen elinaikanaan julkaisuun merkittävään teokseen, *Socialism, Capitalism and Democracy* (1942). Vaikka Schumpeterin näkemys kapitalistisen talousmuodon evolutionaristisesta luonteesta säilyi, ajatus prosessin tulevasta kehityksestä sen sijaan muuttui: kun varhaistuotannossa näkökulma kapitalismin kehitysmahdollisuuksiin on hyvin optimistinen, myöhäistuotannossa valtion kasvava rooli taloudessa saa hänet ennustamaan kapitalistisen järjestelmän kulttuurisen rapautumisen ja marssin sosialismiin.

Taloudellisen muutoksen teorian keskeiset ideat Schumpeter esittää varhaisessa teoksessaan *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung* (1911). Teoksen aluksi Schumpeter konstruoi talouden vakaata tilaa kuvaavan mallin, jota kutsuu ”talouselämän kehämäiseksi kiertokulukseksi”. Kehämäisen kierron tilaa luonnehtii jatkuvuuden periaate: vakaassa tilassa ollessaan talousjärjestelmä ei vaihtelee ennakoimattomasti, vaan on koko ajan yhteydessä edeltäneeseen asioiden tilaan. Tuotanto riippuu totutusta kysynnästä ja tarjonnasta, jolloin kaikelle tuotannolle on olemassa kysyntä luonnostaan. Taloudellista toimintaa ohjaavat tottumus ja kokemus. Muutoksia järjestelmässä voi kyllä ilmetä, mutta ne johtuvat vain talouden ulkoisista muutoksista, joita koskevaan tietoon järjestelmä sopeutuu hakeutuen jälleen tasapainoonsa. Järjestelmää dominoi kysyntä, eikä tarjonnalla tai tuotantoon liittyvällä voitolla ole siinä itsenäistä roolia.

Tuotantovälineillä ja tuotantoprosessilla ei ole todellista johtajaa, tai pikemminkin todellinen johtaja on kuluttaja. Yksilöillä on vaikutusta vain kuluttajina, vain niin kauan kuin he ilmaisevat kysyntää. Tässä mielessä jokaisella yksilöllä todella on osansa tuotannon suuntautumisessa, ei vain sillä jolle liiketoiminnan johtajan rooli on langennut, vaan jokaisella, varsinkin työläisellä kapeimmassa merkityksessään. Missään muussa mielessä ei ole olemassa tuotannon persoonallista suuntaa. /.../ Jos päättämme kutsua liiketoiminnan johtajaa tai omistajaa ”yrittäjäksi”, olisi hän tällöin entrepreneur faisant ni bénéfice ni perte, yrittäjä ilman erityistä funktiota ja erityisiä tuloja. (Schumpeter 1911, 22, 45–46.)

Schumpeterin mukaan uusklassinen taloustiede analysoi ja kuvaa juuri edellä kuvattua stationaarista taloutta. Hän ei kuitenkaan ollut tyytyväinen tämänkaltaiseen yleisen tasapainoteorian mukaiseen ajatukseen talouden jatkuvuudesta ja vähittäisestä muutoksesta. Schumpeter oli saanut vaikutteita darwinilaisesta evoluutioteoriasta, ja hänen mukaansa, kuten luonnon kehitykseen, myös talouskehitykseen liittyy spontaaneja katkoksia ja laadullisia muutoksia, jotka johtavat talouskehitystä uusiin, ennalta määräämättömiin uumiin.

Samalla hän ei ollut tyytyväinen uusklassikkojen ajatukseen universaalista rationaalisuudesta, joka johtaa yksilöt tavoittelemaan johdonmukaisesti omaa etuaan. Uusklassisen taloustieteen kuluttajan valintateoriaan sisällyttämä rationaalisuusoletushan tekee valinnasta kussakin yksittäisessä tilanteessa deterministisen: teorian mukaan kuluttajalla on vakaat preferenssit ja näiden puitteissa paras mahdollinen vaihtoehto jokaisessa erillisessä valintatilanteessa. Rationaalisuusoletuksen vallitessa kuluttajan on tavallaan pakko *ottaa* kyseinen vaihtoehto, hän ei siis voi valita vakaiden preferenssiensä suhteen epäjohdonmukaisesti. Tällainen teoria ei jätä juuri tilaa spontaaneille ja ennakoimattomille päätöksille, mikä ei selvästikään tyydyttänyt Schumpeteria, jolla oli taipumusta korostaa johtajuutta ja suurmiestekoja. Yksityisyrittäjän toimintatavat todistavatkin Schumpeterille jotain aivan muuta kuin rationaalisuutta.

Kokemus osoittaa, että tyypillinen yrittäjä vetäytyy areenalta vasta kun voimavarat ehtyvät. Tämä ei vaikuttaisi todentavan kuvaa 'taloudellisesta ihmisestä', joka suhteuttaa odotettavat tulokset ponnistelujen kustannuksiin tavoitellen tasapainopistettä, jonka yli ei halua mennä. (Schumpeter 1911, 92.)

Nimenomaan muutokset, joiden taustalla ei ole rationaalinen päätöksenteko, ovat Schumpeterin mukaan teoreettisesti ja käytännöllisesti, taloudellisesti ja kulttuurisesti paljon tärkeämpiä kuin taloudellinen vakaus, johon taloustieteen analyttinen huomio tuolloin paljolti keskittyi. Muutos ei ole kehämäistä tai heilurimaista vaan sisäsyntyistä ja prosessinomaista. (Schumpeter 1911, 255.) Näin Schumpeter irrottautui marginalistien analyysitavasta. Hän ei kuitenkaan ollut metodikiistan toisen osapuolen – historistien – tavoin kiinnostunut kehityksestä ja muutok-

sesta historialliselta kannalta. Hän ei kysy: mitkä tapahtuneet muutokset ovat muodostaneet modernin talousjärjestelmän nykyisenlaiseksi, tai mitkä ovat sellaisten muutosten ehdot (vrt. Weber). Schumpeter kysyi sen sijaan, kuinka talousmuoto muuttuu sisäisesti ja mikä on tuon muutoksen mekanismi.

Taloukshityksen teoria

Yksinkertaistettuna Schumpeterin taloudellisen muutoksen teoriaa voi luonnehtia innovaatioteoriaksi: Schumpeterin taloukshityksen teorian keskeisessä osassa ovat taloudellisiin toimintoihin liittyvät uudistukset – innovaatiot – ja niiden tuottama ”luova tuho”, jotka tuottavat kapitalistisen talouden dynamiikan. Konseptiossa on kolme keskeistä elementtiä: innovaatio (toimintona), luotto (kapitalisti resurssojana) ja yrittäjä (toimijana). Muutoksen keskiössä ovat innovaatiot, liiketoiminnalliset uudistukset, jotka murtavat talouden jatkuvuuden ja rutiinit ja tuhoavat vanhat tehottomat käytännöt tehden tilaa uusille.

Schumpeterin innovaatioihin perustuva näkemys talouden dynamiikasta on itse asiassa hyvin lähellä Marxin ja Engelsin (1848, 338–339) kapitalistisen talousjärjestelmän uusiutumista koskevaa klassista muotoilua. Heidän mukaansahan kapitalismi ei voi tulla toimeen ilman teknisiä, taloudellisia ja yhteiskunnallisia innovaatioita: ”aiheuttamatta jatkuvasti mullistuksia tuotantovälineissä, vallankumouksellistamatta tuotantosuh-teita, siis yhteiskunnallisia suhteita kokonaisuudessaan”. Schumpeter kytkikin teoriasa Marxiin todeten, että ”idea ja pyrkimykset ovat hyvin samankaltaiset kuin Karl Marxin opetuksen taustalla /.../ mutta kattavat siitä vain pienen osan”. Tämä merkitsi ”visiota taloukshityksestä talousjärjestelmän itsensä generoimana erillisenä prosessina”. (Ks. Schumpeter 1937, 160.)

Schumpeterille innovaatiot merkitsevät tuotannollisten voimavarojen uudenlaista tai erilaista käyttöä: uusia tuotteita, uusia tuotantomenetelmiä, uusien markkinoiden avaamista, uusia tuotantopanoksia, niiden uusia lähteitä tai uudenlaisten organisaatiomallien toteuttamista (Schumpeter 1911, 66). Innovaatioden toteuttaminen on hänen mukaansa yrittäjien tehtävä: ”Uusien [liiketoiminta-] ratkaisujen toteuttamista kut-

summe 'yritykseksi'; yksilöitä, joiden tehtävä on ne toteuttaa kutsumme 'yrittäjiksi'" (emt., 74). Kun kuluttajat dominoivat Schumpeterin mukaan talouden vakaata tilaa, dominoi tarjontapuoli taloudellista muutosta: Hänen mukaansa "[t]uottaja kuitenkin yleensä panee alulle taloudellisen muutoksen, hän tarvittaessa huolehtii kuluttajien kasvatuksesta; heidät opetetaan haluamaan uusia tai heidän tottumuksestaan poikkeavia asioita" (Schumpeter 1911, 65; Schumpeter 1939, 73).

Varsinkin varhaisessa tuotannossaan Schumpeterilla on taipumus henkilöidä innovatiivisuus pienen kyvykkäiden, "yrittäjiksi" kutsuttujen, henkilöiden ryhmän erityisominaisuudeksi. Tämä on jossain määrin ongelmallista. Schumpeterin konseptiossa yrittäjänä toimiva henkilö on *schumpeterilainen yrittäjä* vain toimiessaan innovatiivisesti, ei johtaessaan yritystä kuten on ennenkin johtanut. Kukaan ei toisin sanoen pysty toimimaan schumpeterilaisena yrittäjänä jatkuvasti vaan pikemminkin sykleittäin. Näin ollen "yrittäjyys" määrittyy funktionsa – innovoinnin – kautta ja schumpeterilainen yrittäjä muodostuu siitä johdetuksi ideaalityyppikäsitteeksi. Taloustieteen näkökulmasta Schumpeter olisikin voinut tyytyä puhumaan uudistuksista, joiden toimeenpano aiheuttaa muutoksia tuotantofunktioon ja tarjontakäyrään. Näin hän ei olisi joutunut ongelmiin statukseltaan epämääräiseksi jäävän yrittäjäkäsittensä kanssa. Hän ei kuitenkaan jätä teoriaansa pelkäksi teoriaksi taloudellisista tai teknologisista uudistuksista, jotka määräytyvät talouden ulkopuolelta, vaan hän halusi selittää innovaatiot kapitalismin sisäsyntyisenä ilmiönä.

Yrittäjyys irrationaalisenä rationaalisuutena

Erityiset "yrittäjät" saavat Schumpeterin kapitalismianalyysissä keskeisen aseman muutoksen agentteina. Mikä "yrittäjissä" sitten on niin erikoista? Jokainenhan hoitaa yleensäkin taloudelliset asiansa niin hyvin kuin kykenee, kuten Schumpeter (1911, 79) itsekin toteaa. Miksi siis yrittäjyyden pitäisi olla jotenkin normaalista taloudellisesta toiminnasta poikkeava ilmiö? Tähän vastatakseen Schumpeter kuvaa "normaaliyksilön" toimintaa:

Totutuissa kanavissa normaaliyksilölle riittävät hänen oma kykynsä ja kokemuksensa, joutuessaan kohtaamaan innovaatioita hän tarvitsee opastusta. Hänelle tutussa kehämäisessä kierrossa hän ui virran mukana, halutessaan muuttaa sen kulkua, joutuu hän uimaan sitä vastaan. Aiempi helpotus muuttuu esteeksi. Tuttu perusta muuttuu tuntemattomaksi. Rutiinin rajoille tultaessa monet ihmiset eivät kykene jatkamaan, ja lopuillakin menestys vaihtelee. (Schumpeter 1911, 79–80.)

Tämä totumuksen mukaisesti toimiva traditionaalinen ”normaali-ihmistyyppi” ei Schumpeterin arvion mukaan kykene talouden laadullisiin uudistuksiin. Innovatiivinen toiminta onkin hänen mukaansa ”erityinen tehtävä, ja se on etuoikeus ihmistyyppille, joita on paljon vähemmän, kuin niitä joilla siihen on ’objektiivinen’ mahdollisuus.” (Schumpeter 1911, 81). Vain erityisen motivoituneet ihmiset kykenevät hänen mukaansa toteuttamaan muutoksia.

Otollisen kehyksen heidän toiminnalleen muodostaa Schumpeterin mukaan kapitalismi, joka taloudellisena instituutiona luo kannustavat olosuhteet taloudelliselle tavoittelulle. Kapitalismissa menestys on tapana samaistaa menestykseksi *liiketoiminnassa*. Samalla kapitalistinen järjestelmä takaa suuren taloudellisen menestyksen ”pienelle voittajien vähemmistölle ja kannustaa näin tehokkaammin kuin tasaisempi tai ’oikeudenmukaisempi’ jako kannustaisi”. (Schumpeter 1942, 73.)

Kapitalismin systeeminen tehokkuus perustuu siis Schumpeterin mukaan sen kannustavuuteen. Yrittäjyyden motiivi ei ole hänen mukaansa kuitenkaan instrumentaalisesti rationaali voitontavoittelu, vaan pikemminkin se on ”hedonistisessa mielessä irrationaalia”, kuten hän asian muotoilee. Vain tietyt ihmiset tarttuvat siis mahdollisuuteensa toimia ”yrittäjinä”.

Se [toimiva innovaatio -PR] ei ole niinkään älyn kuin tahdon voimannäyte. Se on erityistapaus johtajuudesta yhteiskunnallisena ilmiönä. Sen ongelma on vastustus ja epävarmuus, mikä on ominaista sellaiselle, mitä aiemmin ei ole tehty. Se on avoin ja viehättää vain erityistä tyyppiä, joka on harvinainen. /.../ Näiden käytäntöjen muuttamiseen liittyvien ongelmien ylittäminen on yrittäjän tyypillinen funktio. (Schumpeter 1928, 66.)

Schumpeterin yrittäjätulkinta muistuttaa varsin paljon Weberin (1980, 48–50) kuvausta yrittäjistä, joita kapitalismin *hengen* kehitys on elähdyttänyt. Yhdenmukaisuus on ilmeinen etenkin kuvauksissa kapitalistisen yrittäjän toiminnan vaatimista moraalista ja eettisistä ominaisuuksista (ks. Collins 1986, 134; Macdonald 1965; Carlin 1956). Eettisellä sitoutumisellaan Weberin kuvaamat modernin kapitalistiset yrittäjät uskalsivat kohdata traditionaalisen yhteisön totutusta poikkeavalle käyttäytymiselle asettamat sanktiot:

Epäluulon ja mahdollisesti vihan sekä ennen kaikkea moraalisen närkästyksen aalto hyökyi säännöllisesti ensimmäistä uudistajaa vastaan. Monesti alkoi todellinen juorukampanja hänen aiemman elämänsä salakähmäisyydestä. Jokainen ymmärtää, että vain tavattoman luja luonne voi suojata sellaista 'uuden tyylin' yrittäjää asiallisen itsehallinnan menetykseltä sekä moraaliselta ja taloudelliselta haaksirikolta. Selvän näkemyksen ja toimintavoiman ohella hän kuitenkin tarvitsee aivan tiettyjä ja hyvin selväpiirteisiä eettisiä ominaisuuksia. Niiden avulla voittaa uudistuksissa aivan välttämättömän asiakkaiden ja työläisten luottamuksen. Ne antavat hänelle rohkeuden ylittää kaikki vastukset. Ennen kaikkea ne kuitenkin ovat mahdollistaneet sen intensiivisemmän työpanoksen, jota yrittäjältä nyttemmin vaaditaan ja jota ei voi yhdistää mukavuudenhaluiseen elämännautintoon. Erityisesti nämä eettiset ominaisuudet ovat laadultaan toisenlaisia kuin menneisyyden traditionalismin vaatimat ominaisuudet. (Weber 1980, 49–50.)

Weberin mukaan nuo yrittäjät olivat samanaikaisesti ”harkitsevia ja rohkeita” (emt., 50) – rohkeita lähtemään instrumentaalisen järjen kannalta irratiionealeihin ponnistuksiin, mutta harkitsevia niitä toteuttaessaan. Myös Schumpeterin mukaan yrittäjä voi kyllä tavoitteisiinsa päästäkseen toimia täysin rationaalisesti, mutta ”hänen toimintansa ja motiivinsa eivät ole missään muussa mielessä rationaalisia. Ja missään mielessä hänen tyypillinen motivaationsa ei ole hedonistinen” (Schumpeter 1911, 92). Schumpeter ei kuitenkaan selitä yrittäjyyden taustalla olevaa irratiionealia eetosta Weberin tavoin uskonnollisella etiikalla, eikä hän näytä oikein uskovan Weberin selitystä uskonnollisten tekijöiden merkittävästä osuudesta kapitalismille otollisen hengen synnyssä (ks. Schumpeter 1939, 228).

Schumpeterille itselleen yrittäjäeetos vaikuttaa olevan lähinnä jääne aiemmista sankaruutta suosivista yhteiskuntamuodoista: irrationaalia halua valtaan ja herruuteen.

Ennen kaikkea on unelma ja tahto luoda oma yksityinen valtakunta, usein vaikkei aina myös dynastia. Moderni maailma ei tosin tunne sellaisia asemia, mutta tuotannolliseen tai kaupalliseen menestykseen liitettävissä oleva asema on kuitenkin lähimpänä modernille ihmiselle mahdollista pääsyä keskiaikaiseen herruuteen. Erityisesti se kiehtoo ihmisiä, joilla ei ole muuta keinoa sosiaaliseen erottautumiseen. Tunnetta vallasta ja riippumattomuudesta ei vähennä se tosiseikka, että molemmat ovat paljolti illuusioita. (Schumpeter 1911, 93.)

Näin Schumpeterin yrittäjän toiminnan taustalla on eräänlainen atavistinen sankarieetos, jonka alkuperää hän ei selitä. Myöhemmässä vaiheessa tuo sankarieetos muuttuu porvarilliseksi moraalitaloudeksi, joka ajaa instrumentaalisen järjen vastaiseen taloudelliseen yritteliäisyyteen (Schumpeter 1942, 156–159). Schumpeterin yrittäjässä toteutuikin oivallisesti Weberin kuvaama ”viattomalle tunteelle yksinomaan mielettön /.../ ’luonnollisen’ asiointilan nurin kääntyminen”, jossa taloudellinen tavoittelu on muuttunut elämänsisällöksi ja jossa “[i]hminen on yhteydessä ansaitsemiseen elämänsä tarkoituksena, ei enää keinona materiaalistien elämäntarpeidensa tyydyttämiseksi.” (Weber 1980, 38.)

Sekä Weberin että Schumpeterin teorioissa rationaalinen irrationaali elementti on tärkeä muutoksen mekanismi. Weberille se täydellisti uuden talousmuodon B modernin kapitalismin B syntymisen. Schumpeterille sen olemassaolo taas takaa kapitalismin uusiutumiskyvyn. Molempia kapitalismianalyttikkoja leimaa kuitenkin kapitalismin tulevaisuuden osalta kulttuuripessimismi: Weberin muodosta ”henki” karkaa ja moderni kapitalismi muodostuu automaattiksi – teräksenlujaksi rakenteeksi, joka jatkaa olemassaoloaan mekaanisella perustalla. Schumpeter taas päätyi ennustamaan kapitalismin tuhoutumista. Kapitalismin tuho ei hänen mukaansa johdu kuitenkaan sen taloudellisesta kyvyttömyydestä, päinvastoin. Hänen mukaansa kapitalismin tuhoa sen taloudellinen menestys.

Marssi sosialismiin

Tunnetuimmassa teoksessaan *Capitalism, Socialism and Democracy* Schumpeter (1942, 61) esittää kuuluisan kysymyksensä: ”*Selviääkö kapitalismi?*”, johon hän edelleen tunnetusti vastaa ”*Ei. En usko*”. Tässä yhteydessä vastaus itsessään ei ole kovinkaan mielenkiintoinen, sen sijaan kiinnostavia ovat väitteen taustalla olevat argumentit. Schumpeterin vastausmallia voidaan hänen itsensä tavoin jäsentää kolmella kysymyksellä, jotka hän asettaa (1942, 72–73) tarkasteltavakseen: Onko kapitalistisen järjestelmän ja taloudessa havaitun tuotannon kasvun välillä olemassa riippuvuussuhde? Jos edellä mainittu suhde on olemassa, johtuuko kasvun lisäys siitä eikä muista kapitalismiin liittymättömistä suosiollisista olosuhteista? Onko olemassa syitä, joiden vuoksi kapitalismin uusiutumiskyky alkaisi rapistua?

Ensimmäiseen hän vastaa epäröimättä: Kyllä. Itse asiassa kapitalistinen järjestelmä on hänen mukaansa niin tehokas, että mikäli sen annetaan rauhassa käydä, se viidessäkymmenessä vuodessa

tekee lopun kaikesta siitä, mitä nykyisillä standardeilla voitaisiin kutsua köyhyydeksi /.../ [O]n helppo havaita, että kaikki tarpeet, joita kuka tahansa sosiaalireformisti on kannattanut – käytännössä poikkeuksetta, mukaan lukien yhä suurempi osa pähänpistoista – tyydyttyisi joko automaattisesti tai voitaisiin tyydyttää ilman kapitalistisen prosessin merkittäviä häiriöitä. Runsaat työttömyyskorvaukset erityisesti olisivat kevyt taakka (Schumpeter 1942, 66, 69.)

Myös toiseen kysymykseen hän vastaa: Kyllä. Vaikka talouskasvun taustalla onkin monia suosiollisia olosuhteita, eivät nämä ole kapitalismista riippumattomia, vaan sen synnyttämiä. Näin kapitalistinen prosessi on itse omalla toiminnallaan luonut menestykselleen otolliset olosuhteet.

Edellisistä vastauksista huolimatta Schumpeter päätyy vastaamaan myös viimeiseen kysymykseensä: Kyllä, kone on hyytymässä. Schumpeterin analyysi kapitalismin tuhoutumiseen johtavista seikoista ei ole niinkään taloudellinen kuin sosiologinen. Selitysmallin keskiössä on kolme toisiinsa kietoutuvaa kehityskulkua, jotka kaikki liittyvät kapitalistiseen evoluutioprosessiin.

Pohjimmainen tendenssi kapitalismin joutsenlaulun taustalla on Schumpeterin mukaan yhteiskunnan yksilöityminen ja rationalisoituminen, joka ei sinänsä ole kapitalismin synnyttämä, mutta kylläkin sen vahvistava prosessi. Schumpeterin mukaan kapitalismi lisää rationaalisuuden uuden särmän kahdella toisiinsa kytkeytyvällä tavalla: Rahatalouden kehittyminen ja siihen liittyvä kustannus-hyöty -analyysi kristallisoivat rationaalisuuden numeeriseksi, mikä alistaa talouden lisäksi valtaansa myös ihmiselämän muut sfäärit ”rationalisoiden ihmisen työvälineet ja filosofiat, hänen lääketieteelliset käytäntönsä, hänen kuvansa maailman-kaikkeudesta, hänen elämäkatsomuksensa, itse asiassa kaiken mukaan lukien hänen käsitteensä kauneudesta ja oikeudenmukaisuudesta sekä hänen henkiset pyrkimyksensä.” Samalla talouselämän kehittyminen avasi ”*sosiaalisen tilan uudelle luokalle, joka perustui yksilön saavutuksiin taloudessa, mikä puolestaan viehätti vahvatahtoisia ja älykkäitä*”. Näin kapitalismi synnytti yhtäältä rationaalisuuden, toisaalta individualismin, jotka yhdessä muodostavat ”rationaalisen individualismin hengen”. (Schumpeter 1942, 123–125.)

Samaan kehityskulkuun Schumpeter liittää myös valtion syntymisen. Schumpeterin mukaan yhteisöllisten elämänmuotojen eroosion aiheuttamat rahoitustarpeet loivat edellytykset modernin valtion synnylle: Yksilöitymiskehitys ei nimittäin poista tarvetta hoitaa monia asioita yhdessä, mutta se murentaa niistä aiemmin huolehtineen yhteisön. Samalla yksilöt ovat haluttomia tai kyvyttömiä niitä hoitamaan. Näiden tehtävien hoitamiseksi syntyneet rahoitustarpeet loivat Schumpeterin mukaan tilan modernin verovaltion (*Steuerstaat*) synnylle, mikä edelleen vahvisti rationalisointiprosessia:

Verojärjestelmä oli väline, jonka kehitys toi mukanaan muita välineitä. Verolappu kädessä valtio tunkeutui yksityistalouksiin ja sai niissä lisää vaikutusvaltaa. Verot tuovat rahan ja laskelmoinnin hengen asumaan nurkkiin, joissa niitä vielä ei ole ollut, ja näin niistä tulee sen kehittänyttä organismia muovaava tekijä. Yhteiskuntajärjestelmä määrittää verojen laadun ja tason, mutta synnyttyään veroista tulee kahva, josta sosiaaliset voimat voivat tarttua yhteiskunnallisen rakenteen muuttamiseksi. /.../ Jos valtion rahoitustarpeet ovat luoneet ja osittain muovanneet modernin valtion, samoin valtio nyt omalta osaltaan muoaa ja laajentaa niitä – syvälle yksityistalouden lihaan. (Schumpeter 1918, 108–111.)

Schumpeterin mukaan rationalismin kehittyminen johtaa edelleen tuotantorakenteen muutokseen: markkinarakenteeseen, jossa hallitsevat suuret monopolivoimaa omaavat yritykset. Näillä on resursseja teknologian kehittymisen vaatimaan tuotekehitystoimintaan, mikä tekee niistä talouskasvun pääasiallisen lähteen. Samalla aiemmin kuvatusta yksittäisen yrittäjän funktiosta, innovaatiosta, on tulossa suuryritysten tutkimus- ja kehittämisosastoilla yksilöistä riippumatta toteutettava rutiininomainen toimenpide.

Teknologisesta edistyksestä on yhä enemmän tulossa koulutettujen spesialistien tehtävä, ne saavat aikaan mitä vaaditaan ja sen toimimaan ennustettavalla tavalla. Aiemman kauppaseikkailun romanttisuus on nopeasti haihtumassa, sillä yhä useammat asiat, joiden visualisoimiseksi tarvittiin ennen neroneimaus, voidaan nykyään tarkasti laskelmoida. /.../ Näin taloudellisesta kehityksestä on tulossa ei-henkilöityä ja automatisoitua. Toimisto- ja komiteatyö ovat korvaamassa yksilön toiminnan.

Tämä merkitsee, että byrokratisoitunut suuryritys syrjäyttää pienet ja keskisuuret yritykset, syrjäyttäen samalla yrittäjän ja porvariston, jotka menettävät paitsi erikoislaatuiset tulonsa myös funktionsa. (Schumpeter 1942, 132–134.) Näin kapitalistinen prosessi yksilöllistymisenä ja rationaalisuutena – Schumpeterin värikkään kuvauksen mukaan – ”hyökkäsi käsityöläisten reservaatteihin /.../ pakotti talonpojille kaikki sen varhaisen liberalismiin siunaukset – vapaan ja suojaamattoman omistuksen ja tarpeeksi individualistista liekaa, jonka hän tarvitsi hirttääkseen itsensä” (emt., 139). Individualistisen rationaalisuuden myötä yrittäjyydestä on samalla katoamassa se moraalis-irrationaali sitoutuminen, joka periytyy keskiajan sotapäälliköiltä, ja jonka viimeinen ilmentymä on porvarillinen elämäntapa:

Kun nämä häipyvät liikemiehen moraalisesta visiosta, meillä on edesämme erilainen homo oeconomicus, joka välittää eri asioista ja toimii eri tavalla. Hänelle ja hänen individualistisen utilitarismin lähtökohdistaan vanhatyylinen käytös olisi itse asiassa täysin irrationaalialia. Hän menettää ainoan romantismin ja heroismin, joka on jäljellä epäromanttisessa ja -heroisessa kapitalistisessa sivilisaatiossa – navigare necesse est,

vivere non necesse est -tyylisen sankaruuden. Ja hän menettää kapitalistisen etiikan, joka nauttii työskentelystä tulevaisuuden eteen riippumatta onko hän itse korjaamassa siitä satoa. (Schumpeter 1942, 160.)

Näin kapitalistinen prosessi Schumpeterin tulkinnan mukaan yksilöitymisellään, rationaalistumisellaan ja byrokraatisoitumisellaan – kehittämällä utilitaristisen laskelmoinnin – murentaa porvarillisen moraalitalouden. Tätä kautta se murentaa itseään suojaavan kerrostuman. Lisäksi kapitalismi luo itseään kohtaan kriittisen mielenvireen, joka tuhottuaan instituutioiden moraalisen auktoriteetin kääntyy itseään vastaan: ”porvaristo huomaa hämmästysekseen, ettei rationaalinen asenne pysähdy kuninkaiden ja paavien valtakirjoihin vaan jatkaa hyökkäystä yksityisomis- tusta ja koko porvarillisten arvojen ajatusmaailmaa vastaan.” (emt., 143.) Tähän johtaa paitsi rationaalisen ja epäherooisen porvariston kyvyttö- myys ajaa etujaan poliittisesti myös kapitalismin synnyttämä parasiti- joukko, intellektuellit, ”joilla on yhteiskunnallisessa levottomuudessa oma etu ajettavanaan” (emt., 146).

Vaikka kapitalismi kykenee taloudellisesti poistamaan köyhyyden ja takaamaan työttömille toimeentulon, ei tämä takaa kapitalismin tulevai- suutta, sillä

todellinen tragedia ei ole työttömyys per se, vaan työttömyys plus mah- dottomuus riittävästi elättää työttömät heikentämättä tulevan talouske- hityksen olosuhteita: sillä ilmeisesti kärsimys ja rappio – ihmisarvojen destruktio – jonka tuotannollisten resurssien tuhlaamisen sijasta työttö- myyteen mielessämme liitämme, paljolti poistuisi ja työttömyyden kammo käytännöllisesti katsoen katoaisi, ellei työttömyys todella vaikuttaisi työttö- mien yksityiselämään. (Emt., 70.)

Näin kapitalismin menestys – esimerkiksi sen kyky elättää työttömänsä – vaarantaa schumpeterilaisen analyysin mukaan systeemin tulevat toimintaedellytykset. Ongelma Schumpeterin mukaan on siis se, että samalla kun ”runsaisiin työttömyyskorvauksiin” alkaa olla varaa, aletaan kiin- nittää huomiota ihmisarvoihin sen sijaan että huolehdittaisiin talous- kehityksen tulevaisuuden takaavasta kilpailukulttuurista. Tämän myötä häipyy työttömyyden pelon aiheuttama kannustinvaikutus. Näin kapi-

talismmin menestys yhdistettynä porvariston kyvyttömyyteen ja järjestelmän kouluttamaan vihamieliseen älymystöön mahdollistaa Schumpeterin mukaan antikapitalistiset politiikat.

Rooseveltin New Deal -politiikka ja keynesiläisen valtiointervention suosio olivatkin hänelle ”oire ilmapiiristä”, joka ehkäisee järjestelmän tehokasta toimintaa: ”vähemmän välitetään kapitalistisen prosessin tehokkuudesta tuottaa taloudellisia ja kulttuurisia arvoja kuin sellaisista ihmisistä, jotka tuo prosessi synnyttää ja jättää sitten selviämään omin neuvoin, vapaina tekemään sotkun elämästään.” (Schumpeter 1942, 129.) Näin prosessilla on Schumpeterin mukaan taipumus sosialisoida paitsi talous myös ihmisielu (emt., 219). Ihmisten taloudellisen suhteiden vähittäinen siirtyminen yksityisestä sfääristä julkiseen sfääriin merkitsee Schumpeterin mukaan ”marssia sosialismiin” (Schumpeter 1949).

Analyysiä vai retoriikkaa?

Edellä on viitattu Weberin ja Schumpeterin analyyseihin siitä, kuinka irrationaalisuuden (uskonto/taikuus, sankaruus/porvarillinen eetos) katoaminen johtaa kapitalismin hengen kuolemaan, rationalisaatioon, byrokraatisoitumiseen ja ihmismielen sosialisoitumiseen. Molemmat kuitenkin ehdollistivat visionsa: Weber katsoessaan ”hengen” karanneen kapitalismin teräsrakenteesta jätti varauksen: ”– lopullisestiko, kuka tietää? –” (Weber 1980, 135), Schumpeter taas kuvasi hahmottamiaan tendenssejä vielä alustaviksi:

Yritys on yhä aktiivinen, porvarillisen ryhmän johtajuus yhä talousprosessien pääasiallinen liikuttaja. Keskiluokka on yhä poliittinen voima. Porvarilliset käyttäytymisnormit huolimatta heikkenemisestään ovat yhä elossa. /.../ Porvarillinen perhe ei ole vielä kuollut; itse asiassa se takeruu elämään niin tiukasti, ettei kukaan vastuullinen poliitikko ole siihen uskaltanut kajota muutoin kuin verotuksella. Välittömien käytäntöjen lähtökohdasta, samoin kuin lyhyellä tähtäimellä ennustamiseksi – ja näissä asioissa vuosisata on lyhyt tähtäin –, koko tämä pinta voi olla merkittävämpi kuin kohti toista sivilisaatiota johtava tendenssi, joka hitaasti työskentelee pinnan alla. (Schumpeter 1942, 163.)

Schumpeterin kirjoitustyyliä ja suurellisia ennusteita leimaa välillä ilmeinen ironia ja sarkasmi, minkä myötä on vaarana ymmärtää hänet hieman turhan yksiviivaisesti. Tästä lienee kysymys esimerkiksi Wolfgang Mommsenin (1984, 299) tulkinnassa, jonka mukaan Weberistä poiketen Schumpeter todella uskoi sosialismiin ja sen tulevaisuuteen parempana yhteiskunnallisena järjestyksenä. Pikemminkin kyseessä näyttää olevan sama sarkastinen sävy kuin Weberin Protestanttisen etiikan synkeissä loppuvisionaissa hänen puhuessaan kapitalistisen kotelossa mahdollisesti toteutuvasta ”itsensä-tärkeänäpitämisen koristamasta mekanisoidusta kivistymisestä” (Weber 1980, 135)².

Schumpeterin – tai Weberinkään – visiota ei ehkä tulisi ottaa niinkään suoranaisena asioiden tulevaa tilaa koskevana analyysinä vaan pikemminkin asiantuntijan esittämänä *puheaktina* (Foucault 1972) tai *policy-retoriikkana* (Palonen 1993), jolla luodaan tietty asioiden tila ja samalla implisiittisesti kerrotaan, mitä poliittista linjaa yhteiskunnallisten toimijoiden olisi hyvä seurata. Schumpeter itsekin viittasi analyysinsä poliittiseen ulottuvuuteen (Schumpeter 1928, 47), vaikka myöhemmin sen kielsi (esim. 1949, 422). *Capitalism, Socialism and Democracy* -teoksen toisen painoksen esipuheessa hän kuvaavasti käyttää vertausta uppoavasta laivasta:

Tieto siitä, että laiva on uppoamassa ei ole tappion tunnustamista. Vain henki, jolla tieto otetaan vastaan voi sitä olla: Miehistö voi istua ja juopotella. Mutta se voi myös rynnätä pumppuihin. Jos miehet vain kieltävät tiedon välittämättä että tieto on huolella oikeaksi osoitettu, ovat he eskapistejä. (Schumpeter 1946, 413.)

Schumpeterin analyysillä olikin varsin selvä poliittinen piiloviesti kannettavanaan: hänen tarkoituksensa oli argumentoida valtiokeskeisen ajattelun ja keynesiläisyyden leviämistä vastaan konservatiivisen yhteiskuntanäkemyksen puolesta. Aina joskus yhteiskuntatieteellisissä keskusteluissa on haluttu etsiä ”porvariston Marxia”. Tunnetuimpana ehdokkaana on usein viitattu Weberiin. Schumpeterin oma kandidaatti kyseisen epiteetin haltijaksi oli hänen oma opettajansa Eugen Böhm-Bawerk. Ehkä vahvimpana ehdokkaana esille voisi kuitenkin nostaa Schumpeterin itsensä. Häneltä löytyvät sekä kapitalismin muutoksen analyysi, että porvarillinen, joskin sarkastinen, luokkataisteluohjelma.

Nykyajan ongelmat

Kuinka edellä esitetty schumpeterilainen analyysi innovaatioista ja yrittäjyydestä sitten suhteutuvat nyky-yhteiskuntaan ja sen talouskehitykseen?

Kuten luvun johdannossa viitattiin, on schumpeterilaisesta teoriasta tullut parin viimeisen vuosikymmenen aikana varsin vaikutusvaltainen talouskehityksen selittäjä. Sen jälkeen kun talouskasvu 1970-luvulla hidastui, huomio talouskehityksen ja talouspolitiikan osalta kiinnitettiin keynesiläisen kysynnän sääntelyn sijasta tarjonnan kysymyksiin. Erityisesti tämä on näkynyt keskusteluna joustavasta tuotannosta ja innovaatioiden merkityksestä talouskehitykselle. Viime vuosina Schumpeterilta tutut teemat – yrittäjyys, innovaatiot ja luova tuho – ovatkin olleet korostetusti esillä talouskehityksen ehtoja pohdittaessa.

Yhtäältä talouskehityksen tärkeäksi tekijäksi on jälleen hahmotettu ”yrittäjyys”. Itse asiassa yrittäjyydestä tuli 1980–90-luvulla kapitalistisen etiikan vertauskuvana eräänlainen ”talismaani ja toivon symboli” (Mokry 1988), kun hitaasta talouskasvusta kärsineet teolliset yhteiskunnat suuntautuivat kohti vuosituhannen vaihdetta. Talouden tarjontapuolen dynamiikkaa haettaessa juuri yksityisyrittäjästä ja hänen toimintatapoihinsa liitetystä ideaaleista – ts. ”yrittäjyydestä” – muodostui keskeinen käsite, jolla kuvattiin uuden joustavan taloudellisen tuotantomallin toimijoille asettamia vaatimuksia. Yrittäjämäinen toiminta asetettiin yksilöiden toiminnan esikuvaksi riippumatta siitä toimiiko henkilö itsenäisenä yrittäjänä vai palkkatyössä toisen palveluksessa. Tässä puheessa viitattiin yleensä Schumpeterin ajattelun kulttuuriseen puoleen: yksilön suoriutumista korostavan kulttuurin taloudelliseen merkitykseen.

Yrittäjyydestä puhuttaessa vastapuolena onkin viime vuosina usein – ainakin implisiittisesti – ollut laajaan hyvinvointivaltioon perustuva yhteiskuntamalli. Hyvinvointivaltion on turvaverkoillaan katsottu vähentävän kansalaistensa taloudellisia kannustimia ja yksilövastuuta omasta toimeentulostaan. Yksilövastuuta korostavassa hyvinvointivaltion uuskonservatiivisessa kritiikissä tulonsiirtojen katsottiin tuottavan sosiaaliturvariippuvuutta ja laajemmin ”riippuvuus-kulttuuria”, joka tukee yksilöiden vastuutonta käyttäytymistä, lähiyhteisöjen ja oma-aputoiminnan rapautumista ja talouskasvua ehkäisevää valtion alijäämien kasvua. Tämän myötä esimerkiksi Britanniassa koko yhteiskunnallista ilmapii-

riä ja kulttuuria pyrittiin valtion toimesta muokkaamaan yrittäjyysasenteita suosivampaan suuntaan. Yrittäjyydestä tuli taloudellisista ongelmista kärsineessä Britanniassa 1980-luvun talouspoliittisen keskustelun ehkä hallitsevin retorinen teema (brittiläisestä keskustelusta ks. Curran & Blackburn 1991; Heelas & Morris 1992; Keat & Abercrombie 1991), joka rantautui Suomeen 1990-luvun laman myötä. Lopulta hyvin laajalla – ministeriöiden sekä yrittäjä- ja työmarkkinajärjestöjen – yhteiskunnallisella konsensuksella vuodet 1995–2005 julistettiin Suomessa ”yrittäjyyden vuosikymmeneksi”. (Ks. Ruuskanen 2003, 36–41.)

Tavallaan nykyisessä yrittäjyyspuheessa onkin kyse siitä, että miehistö on lopulta noudattanut Schumpeterin implisiittistä kehotusta ja tarttunut pumppuihin. Tuo pumppuihin tarttuminen liittyy alussa hahmotettuun yhteiskunnallisen ideaalimallin muutokseen ja siihen liittyvään puhetapaan: vallitsevassa retoriikassa jäykästä keynesiläisestä hyvinvointivaltiota ollaan siirtymässä joustavaan yrittäjyyden yhteiskuntaan. Kun yrittäjyys pitkään käsitettiin paljolti yksityisyrittäjän toiminnalliseksi orientaatioksi, on nykyisin otettu käyttöön ”laajennettu” yrittäjyys-käsite (ks. Ruuskanen 1995). Yrittäjyys on nykyisessä yrittäjyysretoriikassa erityisesti ”ajattelu-, toiminta- tai suhtautumistapa”, mikä merkitsee sitä, että yksityisen yrittäjätoiminnan eetos laajennetaan koskemaan kaikkea muutakin sosiaalista toimintaa. Kyseisen järkeilyn mukaan kapitalismin kehitys edellyttää irrationaalialta taloudellista sitoutumista, jota kuvataan yksityisyrittäjän toimintatavalla. Samalla kuitenkin yrittäjyys on paljolti irronnut innovatiivisuuden käsitteestä.

Suurin piirtein samoihin aikoihin yrittäjyysinnostuksen nousun kanssa Schumpeterilta vaikutteita saaneet endogeenisen kasvun teoriat (tai ”uusi kasvuteoria”), joissa innovaatiot ja teknologian kehitys nähdään talouden institutionaaliseen ympäristöön kiinnittyneinä prosesseina, muodostuivat 1980–90-luvun kuluessa kasvuteorioiden valtavirraksi. Samalla myös innovaatiokäsite muovautui 1980-luvulta lähtien vähitellen schumpeterilaiseen suuntaan. Kun 1970-luvulle saakka hallinneet ns. ”lineaariset innovaatiomallit” tulkitsivat innovaation muodostuvan prosessissa, jossa uusien tieteellinen tieto muunnetaan yritysten tuotekehityksen kautta kaupallisiksi sovelluksiksi, on viime vuosikymmeninä innovaatiot alettu nähdä entistä enemmän schumpeterilaisena ”toisin toimimisena”: uusien tuotteiden, materiaalien ja uusia tuotantomenetelmien käyttöönottona,

mutta myös uusien markkinoiden havaitsemisena ja uudenlaisten organisaatiomallien toteuttamisena, joiden toteuttaminen on sidoksissa institutionaalisiin toimintaympäristöihinsä. Perinteisten radikaalinen tekniskaupallisten läpimurtojen ja *hi-tech* -innovaatioiden ohella on samalla entistä enemmän kiinnitetty huomiota vähittäisiin innovaatioihin ja sosiaalisiin innovaatioihin, kuten toimintamallien, tuotanto-prosessien ja toimijoiden työnjaon ja yhteistyön jatkuvaan parantamiseen.

Samaan aikaan kun schumpeterilainen ajatus innovaatioista talouskehityksen mekanismina on saavuttanut laajaa selitysvoimaa, on innovaatioprosessit kuitenkin paikallistettu byrokraattis-hierarkkisten yritysten tai yksittäisten innovatiivisten yrittäjien sijasta vuorovaikutusverkostoihin, jotka hyvin usein ylittävät organisaatioiden väliset rajat. Nykyiset innovaatioteoriat näkevätkin innovaatioiden synnyn prosessina, jota ei dominoi niinkään schumpeterilaisten ”yrittäjien” innovaatiotarjonta, vaan joka toteutuu tuottajien, kehittäjien ja käyttäjien vuorovaikutuksessa, jossa keskeinen rooli on *sekä* yrityksillä *että* käyttäjillä *että* yliopistoilla ja muilla julkisen sektorin innovaatiota tukevilla instituutioilla.

Esimerkiksi Suomen viimeisen kahdenkymmenen vuoden aikana toteutunutta poikkeuksellisen nopeaa talouskasvua on selitetty juuri schumpeterilaisella talouden muutoksella ja siihen liittyvällä ”luovalla tuholla” (ks. Maliranta 2004). Luovaa tuhoa tukevina mekanismeina on kuitenkin paikallistettu mm. työmarkkinoiden keskitetty sopimusjärjestelmä, koulutusjärjestelmän toimivuus ja sosiaaliturva, joka puskuroi luovan tuhon hyötyjen ja haittojen epätasaista jakautumista ja siten helpottaa innovaatioiden omaksumista yhteiskunnassa (ks. Maliranta 2004; Lundvall 2002). Näin on painotettu innovaatioiden ja luovan tuhon sosiaalista luonnetta ja korostettu sitä, ettei laaja julkinen sektori ole itsessään innovaatioiden ja talouskehityksen este. Julkissektori ei ole vain yritteliäisyyden potentiaalinen este, vaan se voi tarjota sille myös toimintaresurseja.

Schumpeterin keskeiset teemat – yrittäjyys ja innovaatiot – ovat molemmat varsin keskeisessä osassa nyky-yhteiskunnan kehitystä hahmotettaessa. Samalla ne elävät omaa, toisistaan varsin irrallista elämäänsä. Schumpeterin poliittis-retorinen puoli elää hyvinvointivaltion kritiikeissä ja erilaisissa yrittäjyyskasvatusohjelmissa, joiden tavoitteena on kulttuurinen muutos yksilön vastuuta korostavaan suuntaan. Innovaatioilla taas

on keskeinen osa esimerkiksi suurten yritysten kehitysstrategioissa ja valtion talous- ja teknologiapolitiikassa. Näissä on vahva sosiaalista oppimista sekä yksityisen ja julkisen sektorin vuorovaikutusta korostava painotus. Niinpä schumpeterilaista teoriaa voidaan käyttää perustelemaan hyvin monenlaisia politiikkalinjauksia, mikä taannee sille pitkän iän.

Viitteet

- ¹ Tässä tekstissä viitataan teoksen englanninkieliseen käännökseen *The Theory of Economic Development*, joka on tehty teoksen toisesta, vuodelta 1926 olevasta korjatusta painoksesta.
- ² Weberin ja Schumpeterin, "terävään sosiologiseen ironiaan" viittaa esimerkiksi Merquior (1989, 158). Schumpeterin henkilökohtaisesta asenteesta sosialismiin ks. Haberler (1981, 70–71) ja myös Samuelsson (1981, 17).

Kirjallisuus

- Allen, R.L. (1991). *Opening Doors: The Life & Work of Joseph Schumpeter*. New Jersey: Transaction publishers.
- Austin, J.L. (1982). *How to Do Things With Words*. Guersney: Oxford University Press.
- Bharadwaj, K. & Kaviraj, S. (1989). Introduction. Teoksessa *Perspectives on Capitalism. Marx, Keynes, Schumpeter and Weber*. New Delhi: Sage.
- Bottomore, T. (1992). *Between Marginalism and Marxism. The Economic Sociology of J.A. Schumpeter*. Hertfordshire: Harvester Wheatsheaf.
- Carlin, E. (1956). Schumpeter's constructed type - the entrepreneur. *Kyklos* 9, 27–43.
- Collins, R. (1986). *Weberian Sociological Theory*. New York: Cambridge university press.
- Gronow, J., Noro, A. & Töttö, P. (1996). Johdanto. Teoksessa *Sociologian klassikot*. Tampere: Gaudeamus.
- Haberler, G. (1981). Schumpeter's Capitalism, socialism and democracy after forty years. Teoksessa Heertje, A. (ed.) *Capitalism, Socialism and Democracy after 40 Years*. Trowbridge: Praeger.
- Haberler, G. (1994). Joseph A. Schumpeter. Foreword. Teoksessa Stolper, W.: *Joseph Alois Schumpeter. The Public Life of a Privat Man*. Princeton: Princeton University Press.
- Keat, R. (1991). Starship Britain or universal enterprise? Foreword. Teoksessa Keat, R. & Abercrombie, N. (eds). *Enterprise culture*. Chatham: Routledge.

- Keat, R. & Abercrombie, N. (eds) (1991). *Enterprise culture*. Chatham: Routledge.
- Lundvall, B.-Å. (2002). *Innovation, Growth and Social Cohesion. The Danish Model*. Northampton: Edward Elgar.
- Macdonald, R. (1965). Schumpeter and Max Weber: central visions and social theories. *Quarterly Journal of Economics* vol 79: 3, 373–396.
- Maliranta, M. (2004). Luova tuho Suomen tehdasteollisuudessa. *ETLA/Subdanne* 1/2004, 123–128.
- Marx, K. & Engels F. 1848. Kommunistisen puolueen manifesti. Teoksessa Marx, K. & Engels, F. *Valitut teokset. Osa 2*. Moskova: Kustannusliike edistys. 1978.
- Merquior, J.G. (1989). Georges Sorel and Max Weber. Teoksessa Mommsen W.J. & Osterhammel, J. (eds). *Max Weber and His Contemporaries*. Guildford and King's Lynn: Unwin Hyman Ltd.
- Mokry, B.W. (1988). *Entrepreneurship and Public Policy*. New York: Quorum books.
- Osterhammel, J. (1989). Varieties of social economics: Joseph A. Schumpeter and Max Weber. Teoksessa Mommsen W.J. & Osterhammel, J. (eds). *Max Weber and His Contemporaries*. Guildford and King's Lynn: Unwin Hyman Ltd.
- Palonen, K. (1993). From policy and polity to politicking and politicization. Teoksessa Palonen, K. & Parvikko T. (toim.) *Reading the Political*. Helsinki: Valtiotieteellinen yhdistys.
- Ruuskanen, P. (1995). Laajenettu yrittäjyys – reaalin toimintamalli vai ideologinen tautologia. *Hallinnon tutkimus* 3/1995, 170–180.
- Ruuskanen, P. (1998). Verkostot, luottamus ja riskiyhteiskunnan maaseutupolitiikka. *Chydenius-Instituutin tutkimuksia* 2/1999. Kokkola: Jyväskylän yliopisto.
- Ruuskanen, P. (2003). *Verkostotalous ja luottamus*. Jyväskylä: SoPhi.
- Samuelsson, P.A. (1981). Schumpeter's Capitalism, Socialism and Democracy. Teoksessa Heertje, A. (ed.) *Capitalism, Socialism and Democracy after 40 Years*. Trowbridge: Praeger.
- Schumpeter, J.A. (1911). *Theory of Economic Development*. New York: Oxford University. 1961.
- Schumpeter, J.A. (1918). The crises of the tax state. Teoksessa Swedberg, R. (ed.). *Joseph A. Schumpeter. The Economics and Sociology of Capitalism*. Princeton: Princeton University Press.
- Schumpeter, J.A. (1928). The instability of capitalism. Teoksessa Clemence R.V. (ed.). *Essays of J.A. Schumpeter*. Cambridge: Addison-Wesley Press, INC. 1951.
- Schumpeter, J.A. (1937). Preface to Japanese edition of Theorie der wirtschaftlichen entwicklung. Teoksessa Clemence R.V. (ed.). *Essays of J.A. Schumpeter*. Cambridge: Addison-Wesley Press, INC. 1951.

- Schumpeter, J.A. (1939). *Business Cycles: a Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process*. New York: McGraw–Hill.
- Schumpeter, J.A. (1942). *Capitalism, Socialism and Democracy*. London: Georg Allen & Unwin Ltd. 1976.
- Schumpeter, J.A. (1946). Preface to the second edition. Teoksessa *Capitalism, Socialism and Democracy*. London: Georg Allen & Unwin Ltd. 1976.
- Schumpeter, J.A. (1949). March into socialism. Teoksessa *Capitalism, Socialism and Democracy*. London: Georg Allen & Unwin Ltd. 1976.
- Stolper, W. (1994). *Joseph Alois Schumpeter. The Public Life of a Private Man*. Princeton: Princeton University Press.
- Swedberg, R. (1991). *Joseph A. Schumpeter. His Life and Work*. Norwich: Polity Press.
- Swedberg, R. (1991a) (ed.). *Joseph A. Schumpeter. The Economics and Sociology of Capitalism*. Princeton: Princeton University Press.
- Weber, M. (1980). *Protestanttinen etiikka ja kapitalismin henki*. Juva: WSOY.

LUOTTAMUS ORGANISOITUMISEN PERUSTANA

Pauli Juuti

Johdanto

Luottamuksen teemasta on viime aikoina tullut suosittu aihe organisaatiokirjallisuudessa. Aiheeseen liittyyvää kiinnostusta on lisännyt ensiksi se, että organisaatorakenteet ovat muuttuneet ja edelleen muuttumassa entistä joustavammiksi, tilapäisemmiksi ja verkostomaisemmiksi. Toinen mahdollinen syy aiheen kiinnostavuuden lisääntymiseen voi olla, että on tiedostettu luottamuksen olevan ihmisten välisen vuorovaikutuksen keskiössä ja oletetaan aiheen tutkimisen tuovan uutta lisäarvoa organisaatiotutkimukseen. Kolmantena syynä voi olla, että organisaatiokulttuuritutkijat ovat puhuneet perinteisten selvien esillä olevien valvontamekanismien korvautumisesta epäsuorilla ja piilossa olevilla kontrollin muodoilla ja tämä on kääntänyt organisaatiotutkijoiden katseet luottamuksen suuntaan. (Westwood & Clegg 2003, 339.)

Sen paremmin luottamuksen kuin organisaatioidenkaan käsitteet eivät ole yksiselitteisiä. Kummatkin ovat abstrakteja käsitteitä, joiden sisältö on muuttunut yhteiskunnan ja kulttuurin muuttuessa.

Yleistäen voitaneen todeta laajamittaisen organisoitumisen käynnistyneen modernin ajan seurauksena. Myös luottamusta on pidetty moderniin aikaan liittyvänä ilmiönä. Luottamuksen teema on esimerkiksi Ilmoisen ja Jokisen (2002) mukaan ollut sosiologian klassikoiden tekstissä esillä etsittäessä vastausta sille, mikä pitää yhteiskuntaa koossa. Monet sosiologian klassikot, kuten Max Weber ja Talcott Parsons olivat samalla myös organisaatiotutkimuksen klassikkoja. Onkin mielenkiintoista tarkastella,

miten luottamuksen teema liittyi organisoitumisen perustaan teollistumisen alkuaikoina ja miten näiden ilmiöiden yhteys on muuttunut ja muuttumassa siirryttäessä jälkiteolliseen aikaan.

Kun organisaatiot ovat teknisen kehityksen ja globaalin talouden paineissa muuttumassa verkostoiksi, herää kysymys, kuinka luottamuksen käy? Muuttuuko luottamuksen sisältö vai korvaako jokin uusi ilmiö luottamuksen organisoitumisen perustana? Tämä artikkeli pyrkii omalta osaltaan herättämään keskustelua näistä kysymyksistä. Ilmiöiden avaaminen suoritetaan rinnastamalla nykyinen aika organisaatioiden yleistymisen alkuaikojen kanssa.

Luottamuksen monisärmäisyys

Seligman pitää luottamuksen käsitettä ongelmallisena ja monimutkaisena. Hänen mukaansa traditionaalisen yhteiskunnan luottamus poikkesi selvästi modernin ajan luottamuskäsityksestä. Perinteisen yhteiskunnan tuttuuteen perustuva luottamus korvautui hänen mukaansa modernin ajan käsityksellä luottamuksesta, joka oli vastaus työnjaon eriytymisestä aiheutuvien riskien hallintaan. Modernina aikana oli luotava uudenlaisia tapoja kontrolloida lupauksen pitämistä, jotka korvaisivat perinteiset sukulaisuuteen ja tuttuuteen perustuvat suhteet (Seligman 1997, 6, 8, 15).

Rationaalinen ajattelu lisäsi modernin ajan aamussa otettaan ihmisten ajattelussa. Usko korvautui vähitellen tieteellä, riittävien todisteiden esiintymisellä. Filosofissa etsittiin järkevyyden perusteita analyttisestä ajattelusta. Matemaatikot etsivät rationaalisen päätöksenteon mahdollisuuksia riskien välttämisen toivossa. Deweyn kuvaama ilmiö ”pyrkimys varmuuteen,” tiivistyi lisääntyvänä organisoitumisena (Seligman 1997, 169; von Wright 1987, 9; Dewey 1999).

Ilmonen puhuu Harrén sanoin annetun luottamuksen korvautumisesta ansaitulla luottamuksella. Siirryttäessä traditionaaliseen yhteiskunnasta moderniin, henkilökohtainen tuttavuus korvautui persoonattomalla työnjakosuhteella. Ilmonen toteaa kuitenkin, että molempia esiintyy moderninakin aikana. Annettu ja ansaittu luottamus kietoutuvatkin hänen mukaansa toisiinsa. Kontakti, joka alun perin syntyi eri-

laistuneilla työmarkkinoilla sen varaan, että alan koulutuksen omaava henkilö osaa suorittaa toivotun palvelun, voi synnyttää pitkäaikaisen tuttavuussuhteen. (Ilmonen 2002, 139.)

Ilmonen et al. puhuvat luottamuksesta odotusten vastavuoroisuutena. Heidän mukaansa yhteistyössä toisiin luodaan keskinäisiä luottamusta vahvistavia tai heikentäviä institutionaalisia käyttäytymismalleja kolmenlaisten kehien kautta. Ensimmäinen kehä on etuun tai uhkaan perustuva rationaalinen vastavuoroinen suhde. Toinen perustuu kokemukseen ja tuttuuteen. Kolmas perustuu samastumiseen (Ilmonen et al. 1998, 44–46). Myös tässä jaottelussa annettu ja ansaittu luottamus kietoutuvat toisiinsa, vaikka niitä on selvyyden vuoksi luokittelun avulla pyritty erottamaan toisistaan.

Myyttiä annetun ja ansaitun luottamuksen välisestä erosta ovat rakentaneet sosiologian klassikoiden kirjoitukset. Tönniesin jaottelussa perinteinen *Gemeinschaft* oli perheen kaltaisille emotionaalisille suhteille rakentuva yhteisö, jossa luottamus perustui ystävyyteen, tuttuuteen, samanlaisuuteen ja keskinäiseen apuun. Modernissa *Gesellschaftissa* luottamus puolestaan perustui laskelmoinnille, sillä työnjaon eriytyessä ja liikkuvuuden lisääntyessä useimmat ihmissuhteet olivat persoonattomia. (Ilmonen & Jokinen 2002, 13, 51–52.) Myytti annetun ja ansaitun luottamuksen erosta heijastuu myös siihen, miten jäsennämme organisaatioiden syntyä, sillä usein luemme Weberiä niin kuin hän ylläpitäisi tätä annetun ja ansaitun luottamuksen välistä juopaa.

Velvollisuus organisoitumisen perustana teollistumisen alkuaikoina

Weber liitetään yleisesti organisaatioiden syntyyn, sillä hän selvensi ajateluamme sekä modernista ajasta että siihen kiinteästi liittyneestä organisoitumisen lisääntymisestä. Weberin kuuluisista ihannemalleista modernin ajan syntyyn liitetään yleisesti ns. rationaalisuuden ihannemalli. (Ks. Kytäjä 1980, 6–8.)

Weberin mielestä kapitalismin henki ilmeni lisääntyvänä rationaalisuutena, joka muodostui tekniikan, oikeuden ja järkipäisen hallinnon välisestä liitosta. Nämä yhdistyivät ihmisten kyvyssä ja halussa toimia käytännöllis-rationaalisten sääntöjen puitteissa. Tämä rationaalisen toi-

minnan liitto mahdollisti sen, että asetuttiin kapinaan perinteisiä auktoriteetteja ja uskontoa vastaan ja luotiin uudenlaisen elämäntavan perusta. (Weber 1980, 18–19, 26.)

Traditionaalinen elämäntapa, jossa haluttiin elää yksinkertaisesti ja samalla tavalla kuin ennekin oli totuttu elämään, korvautui laskelmoivalla pyrkimyksellä saavuttaa itselle hyötyä ja ansaita enemmän. Tämä näkyi lisääntyvänä yrittäjyytenä ja rationaalisten työorganisaatioiden kasvuna. Samalla työ muuttui kutsumukseksi ja velvollisuudeksi. (Weber 1980, 29–45.) Työstä tuli ”velvollisuuden täyttämistä maallisessa ammatissa”, ”Jumalan asettama tehtävä”, ”Jumalan ennalta määräämä elämän itsetarkoitus” ja ”korkein sisältö, jonka siveellinen elämä ylipäänsä saattoi saada.” (Weber 1980, 57–58, 117.)

Organisaatioista tuli ”legaalisia herruussuhteita”, joissa käskyn legitimiisyys perustui rationaalisesti asetettuihin sääntöihin, persoonattomuuteen, virkatiehen ja hierarkiaan. Myös tottelevaisuus perustui sääntöihin mukautumiseen, eikä persoonalliseen alistussuhteeseen (Weber 1989, 91, 96).

Weber kuvasi Tönniesin tavoin yhteiskunnan muuttumista. Weber tarttui organisoitumiseen ja työn teon *ethokseen*. Hänen kuvauksensa alkoi elää organisaatiotutkijoiden diskurssissa. Vaikka monet viimeaikaiset organisaatiotutkijat ovat siirtyneet etäälle Weberin viitoittamalta tieltä, jotkut yhä edelleen esittävät, että Weberin kuvaama ”rationaalisuuden rautahäkki” on yleistymässä (Ritzer 1996; Ritzer 1998; Burrell 1997).

Kuitenkin myös toisenlaisia ääniä on esitetty. Ehkä voimakkaimmin esille on noussut keskustelu jälkiteollisten verkosto-organisaatioiden *ethoksesta*, jossa luottamuksella olisi oma, velvollisuudesta erillinen, korkea asema.

Luottamus nopealiikkeisten mielikuvien markkinoilla toimivien verkosto-organisaatioiden perustana

Verkosto-organisaatioiden puolesta puhuvat henkilöt väittävät Ruohotien tapaan, että yhteistoiminnasta on tullut uudenlaisten verkosto-organisaatioiden keskeinen menestystekijä. Työryhmässä ja verkoissa toimittaessa

on osattava hoitaa ihmissuhteita ja osattava hyödyntää sekä yhdistää erilaista osaamista yhteisten tavoitteiden saavuttamiseksi. (Ruohotie 1998, 10.)

Näissä keskusteluissa luottamuspääomasta on tullut keskeinen voimavara. Luottamuspääomaa painottava uusi näkökulma asettuukin eräänlaiseksi muutosvoimaksi perinteiseen organisoitumiseen nähden, sillä perinteisesti organisaatioissa on painotettu rationaalisen valinnan näkökulmaa. Voidaan lisäksi väittää, että yksilöllistä, rationaalista valintakäyttäytymistä painottava näkökulma dominoi yhä edelleen niitä tapoja, joilla organisaatioita tutkitaan ja johdetaan. (Tyler & Kramer 1996, 1–2.)

Verkosto-organisaatioita etuina on tuotu esiin verkostojen oppimista ja innovatiivisuutta kirvoittava vaikutus. Tutkijoiden mukaan osaamisen jakamisessa keskeinen tekijä on, voivatko yhteistyötä tekevät tahot luottaa toisiinsa. Mikäli ihmiset voivat luottaa toisiinsa, he voivat jakaa tietonsa toisilleen. Jaettu tieto ei ole keneltäkään pois, vaan avaa muidenkin tiedot uusien polkujen etsimisen voimavaraksi. Luottamuksen varaan rakentuva ystävyyside antaa mahdollisuuden kokea maailma merkityksellisenä, arvoja ja ihanteita sisällään pitävänä mielellisenä tarinana. Verkosto-organisaatioiden puolesta puhuvat tutkijat näkevät, ettei perinteisten organisaatioiden kulttuuri perustu luottamukselle, vaan valvonnalle, joka on omiaan synnyttämään epäluottamusta. Perinteisten organisaatioiden johtamisessa omaksuttu ihmiskuva oli kielteinen. Se sisälsi esimerkiksi oletuksia ihmisten laiskuudesta, minkä vuoksi heitä on valvottava ja ohjattava tarkasti. Verkosto-organisaatioiden johtamisessa omaksutun ihmiskuvan on puolestaan perustuttava korkealle ihmiskeskeisyydelle. Verkosto-organisaatioiden puolesta puhuvat henkilöt korostavat, että on omaksuttava ihmiskuva, jossa ihmisillä uskotaan olevan paljon sellaisia luovia potentiaaleja, joita he eivät vielä voi työssään hyödyntää. Lisäksi on nähtävä, että johdon keskeisin tehtävä on ihmisten voimavarojen esille saaminen ja kehittäminen sekä organisaation toimintaan ja sen kehittämiseen tähtäävän osallistumisen edistäminen. Johtamisesta tässä uudessa tilanteessa tuleekin ihmisten omatoimisuuden ja itseohjautuvuuden edistämistä. Uudessa näkökulmassa ihmisiin investointi on organisaation menestyksen perusta, ja johdon tehtäväksi tulee luoda jatkuvasti uusia mahdollisuuksia oppia ja käyttää uusia taitoja. (Creed & Miles 1996, 16–31.)

Johtamisen keskeisin sisältö verkosto-organisaatioissa on luottamus. Useimmat ihmiset kokevat myönteisenä sen, että heihin luotetaan. Kui-

tenkin luottamuksen antaminen jollekulle lisää luottamusta osoittaneen henkilön haavoittuvuutta. Henkilö, joka on saanut tehtävän, saa valtaa, ja asettaa sen henkilön, joka on häneen luottanut oman toimintansa armoille. Myös asiakas, joka ostaa tietyn tuotteen tai palvelun luottaa tuotteen tai palvelun tarjoajaan. Luottamussuhde on eräänlainen riippuvuussuhde, joka vahvistuu korkean teknologian oloissa. Kenenkään ei voida olettaa hallitsevan monimutkaisen teknologian kaikkia piirteitä. Johdon onkin luotettava siihen, että ihmiset hoitavat monimutkaisia koneistoja hyvin. Asiakkaina joudumme luottamaan siihen, että monimutkaisen yhteiskunnan jokainen koneiston osa toimii odotetulla tavalla. (Kipnis 1996, 39–45.)

Kauhukuva luottamuksen romahtamisesta monimutkaisessa yhteiskunnassa on aina läsnä. Tästä esimerkkejä ovat pelot lakoista, teknisten koneistojen toimintahäiriöistä ja oman osaamisen riittämättömyydestä. Kauhukuvan realisoitumisen vaara kasvaa, mikäli emme kykene torjumaan modernin varjon syvenemistä, vaan luotamme entistä enemmän teknorationaalisen koneiston kapeaan näkökulmaan. Modernissa ajattelussa reunan alle lakaistujen näkökulmien esille nostaminen on myös organisaatioiden kannalta välttämätöntä, sillä uudet innovaatiot nojaavat ihmisten vapaaseen mahdollisuuteen vaihtaa tietoja keskenään. Eri puolille maailmaa onkin syntynyt ”innovatiivisia ympäristöjä” kuten Silicon Valley, jossa ihmiset vaihtavat vapaasti työpaikkaansa kulkien heitä kiinnostavien projektien perässä. (Powell 1996, 55.)

Innovatiivisten alueiden menestysvoimaa on yritetty selittää rakenteellisten aukkojen ja heikkojen yhteyksien avulla. Rakenteellinen aukko merkitsee, että sosiaalinen vuorovaikutus lipuu nopeasti eri aiheissa kontaktien tarjoamien tiedollisten aukkojen avulla eteenpäin. Rakenteellisia aukkoja syntyy todennäköisesti ”heikoissa sidoksissa”. Vahvoissa sidoksissa ihmiset tuntevat toisensa hyvin ja kaikki tietävät jokseenkin samat asiat. (Granovetter 1973.) Heikoissa sidoksissa ihmiset eivät tiedä, mitä muut tietävät ja uusien tietojen saaminen on hyvin todennäköistä. (Burt 1992, 65–72.)

Vahvojen sidosten yltäkylläiset vuorovaikutussuhteet vähentävät uusien tietojen vaihdon ja innovatiivisen toiminnan todennäköisyyttä. Heikoissa sidoksissa ihmiset saavat käyttöönsä sellaista tietoa ja sellaisia resursseja, joita heidän lähipiireissään ei ole. Tutkimuksissa onkin todettu,

että Silicon Valleyn tapaiset innovatiiviset alueet perustuvat siihen, että ne muodostavat laajahkon ja pirstaleisen sosiaalisen kentän, jonka toimintaa mikään auktoriteetti tai mitkään pienet ryhmittymät eivät voi valvoa. (Nohria 1992, 257–259.)

Heikkojen sidosten lisääntyminen virtuaalisissa verkostoissa on lähes eksponentiaalisessa kasvussa. Tällä on kuitenkin innovatiivisuuteen liittyvien myönteisten vaikutusten lisäksi myös kielteinen puolensa. Tunnesiteisiin perustuvan luottamuksen rakentumiseen ei heikoissa sidoksissa ole aikaa. Tutkijat ovatkin osoittaneet, että organisaatioissa kommunikatio-suhteet jakautuvat ainakin kahteen tyyppiin. On ensinnäkin ystävyys-suhteita ja toiseksi neuvontasuhteita. Ystävyys-suhteet ja neuvontasuhteet kohdistuvat tutkimusten mukaan eri henkilöihin. Ystävyys-suhteiden merkitys näkyy vahvojen tunnesiteiden ja riittävän luottamuspääoman syntymisenä. (Krackhardt 1992, 216–237.)

Kumppanuussuhteiden syntyä tutkinut Blomqvist havaitsi, että kumppanuus syntyy uudenlaisen nopean luottamuksen (*fast trust*) varaan. Nopea luottamus on yksilöllistä ja se poikkeaa vähitellen ihmisten välille rakentuvasta luottamuksesta. Nopea luottamus syntyy potentiaalisten kumppanien tavatessa ja puhuessa omista visioistaan sekä pyrkimyksistään. Yhteisten intressien löytyminen voi muutaman minuutin tuttavuuden jälkeen synnyttää kumppanuuden (Blomqvist 2002, 183–187, 264–268).

Kumppanuussuhteista ja tilapäisistä ryhmistä on tullut yleisiä organisaatioissa, koska niiden avulla voidaan entistä paremmin hallita monimutkaisuutta. Uudet organisaatiomallit ovat kääntäneet pääläelleen perinteisen organisaatioajattelun. Tilapäisissä ryhmissä otetaan riskejä ja pelataan korkein panoksin ilman, että perinteiset institutionaaliset normit estäisivät työskentelyä. Niissä toimitaan luottamuksen varassa, mutta luottamus ei tule perinteisistä tuttuuteen liittyvistä piirteistä. Tilapäisissä ryhmissä luottamus perustuu usein siihen, että henkilö tunnistaa, etteivät muut käytä hyväkseen hänen haavoittuvuuttaan. Lisäksi luottamusta lisää, jos henkilöt huomaavat, etteivät toiset tilaisuuden tullen pyri ajamaan vain omia etujaan. Luottamus katoaa hetkessä, jos henkilö havaitsee, etteivät jonkun henkilön puheet ja teot vastaa toisiaan. Tilapäisissä ryhmissä ajan puute estää luottamuksen vähittäisen rakentumisen. Sen sijaan ryhmään tuleva henkilö tietää, että puite, jonka ryhmän tehtävä asettaa antaa

viitteitä siitä, millä ehdoilla ryhmässä työskennellään ja miten pitkälti ryhmän muihin jäseniin voi luottaa. (Myerson et al. 1996, 166–188.)

Verkosto-organisaatioissa epäluottamuksen rakentuminen on melko todennäköistä, koska niissä ei ole aikaa luottamuksen synnylle. Niiden kulttuurissa ei ehkä myöskään ole sijaa ystävyyssuhteiden solmimiselle. Saattaa olla, että kulttuuri painottaa modernin rationaliteetin mukaisia arvoja kuten tehokkuutta ja taloudellista tulosta vahvemmin kuin ihmiskeskeisyyttä ja uuden innovointia. Tällöin luottamuksen synnylle ei ole sijaa. Lisäksi organisaatioiden perinne on hierarkkisine rakenteineen synnyttänyt organisaation alemmille tahoille epäluottamusta ylempien tahojen toimintaan. (Kramer 1996, 217.)

Huomion kiinnittäminen luottamukseen ja ihmisyyteen ei ole itsessään selvyyttä verkosto-organisaatioissa. Päinvastoin verkosto-organisaatiota perustellaan kirjallisuudessa useimmiten strategisina perusteina, esimerkiksi koska ne sopivat maailmanlaajuisilla markkinoilla ja monimutkaisissa ympäristöissä työskenteleviin organisaatioihin. Verkosto-organisaatioita kannattava kirjallisuus toistaa luottamuksesta puhuessaan tyyppillisiä yhdysvaltalaisia sosiaalisia uskomuksia, kuten ”luottamus on ansaittava” tai ”jokaisen kumppanin on oltava riittävän sitoutunut yhteistyöhön, jotta se voisi jatkua” tai ”yhteistyön on tarjottava riittävästi oppimisen mahdollisuuksia jokaiselle osapuolelle” (Doz & Hamel 1998, 1–5, 28, 78). Nämä uskomukset eivät välttämättä tarjoa riittävästi perustaa luottamuspääoman synnylle. Ne saattavatkin olla pikemmin esteitä kuin kimmokkeita verkosto-organisaatioiden menestykselle.

Ruuskasen tutkimuksen mukaan joustavien verkosto-organisaatioiden kehittyminen on kohdistanut erilaisia vaatimuksia ja riskejä verkoston eri rooleissa toimiville yrityksille ja työntekijöille. Verkostotalouden ytimessä esimerkiksi suurten organisaatioiden palveluksessa työskenteleville joustavaan tuotantoon siirtyminen on tuonut institutionalisoitua luottamukseen (*confidence*) perustuvia hyötyjä mm. paikallisen sopimisen ja siitä seuranneen onnistuneen ongelmanratkaisun muodossa. Sen sijaan yritysten välisissä verkostoissa, jotka edelleen paljolti toteutuvat alihankintasuhteina, luottamus perustuu edelleen henkilöiden välisille suhteille. Verkostojen laidoilla olevat henkilöt näyttävät olevan häviäjiä, jotka ovat menettäneet luottamuksensa verkostoa kohtaan. Verkostojen laidoilla olevien henkilöiden tilanteessa ei Ruuskasen mukaan näytä

olevan myöskään paljon mahdollisuuksia henkilötasoisien luottamussuh-
teiden rakentumiselle (Ruuskanen 2003, 214–219).

Lopuksi

Yksiselitteistä vastausta siihen, miten luottamuksen käy, kun organisaatiot siirtyvät lisääntyvässä määrin verkostoiksi, ei ole mahdollista antaa. Luottamuksen teemasta kirjoittaminen aikana, jota ilmentävät terrorismi, jatkuvat yt-neuvottelut ja talouden epävarmuus herättää vähintäänkin ristiriitaisia tunteita. Luottamuksen teeman käsittely on kuitenkin tärkeää, sillä se avaa organisoitumisen perusteita kulloinkin vallitsevaa ajan henkeä syvältä luodaten.

Organisoitumisen alkuaikojen *ethos* sisälsi kantilaista velvollisuusetiikkaa weberiläisen ”rationaalisuuden rautahäkin” sisälle puristetussa muodossa. Nykyinen verkosto-organisaatioiden *pathos* vaatii luottamussuh-
teidenkin muokkautuvan ”nopean luottamuksen” mallin mukaisiksi. Kuvaavaa on, että aikanamme ei enää etsitä yhtenevää näkökulmaa, vaan hyvyyden tavoittelu on saanut yhä uusien näkökulmien havaitsemisen (dekonstruktion) muodon (Caputo 1997, 31 – 33).

Organisaatioiden monimutkaistuessa uskollisuus organisaatiota kohtaan ja pyrkimys tehdä velvollisuutensa on korvautunut yksilöllisellä itsensä toteuttamisella. Omasta osaamisesta huolehtiminen on noussut arvoon työmarkkinoilla, joille leimaa antaa tilapäisyys ja tavanomaiseksi muodostunut epätyypillisuus. Tässä tilanteessa luottamuksesta on tullut entistä merkittävämpi voimavara ja luottamuksen kehittämistä voidaan pitää organisaation kilpailutekijänä.

Jack Welchin sanoin ”organisaation keskeisin tehtävä on muotoilla uudelleen suhteensa henkilöstöön – rakentaa työyhteisö, jossa henkilöstö voi vapaasti käyttää luovuuttaan ja jossa he tuntevat saavansa aikaan jota-
kin merkittävää – työyhteisö, joka nostaa jokaisen parhaat puolet esille.” (O’Brien 2001, 19.)

Kirjallisuus

- Blomqvist, K. (2002). Partnering in the Dynamic Environment: The Role of Trust in Asymmetric Technology Partnership Formation. *Acta Universitatis Lappeenrantaensis 122*. Lappeenranta: Lappeenrannan teknillinen yliopisto.
- Burrell, G. (1997). *Pandemonium*. London: Sage.
- Burt, R. (1992). The social structure of competition. Teoksessa Nohria, N. & Eccles, R. (eds). *Networks and Organizations*. Boston: Harvard Business School Press.
- Caputo, J. (ed.) (1999). *Deconstruction in Nutshell. A Conversation with Jacques Derrida*. New York: Fordham University Press.
- Creed, D. & Miles, R. (1996). A conceptual framework linking organizational forms, managerial philosophies, and opportunity costs of control. Teoksessa Kramer, R. & Tyler, T. (eds). *Trust in Organizations*. Thousand Oaks: Sage.
- Dewey, J. (1999, alkup. 1929). *Pyrkimys varmuuteen*. Helsinki: Gaudeamus.
- Doz, Y. & Hamel, G. (1998). *Alliance Advantage. The Art of Creating Value through Partnering*. Boston: Harvard Business School Press.
- Ilmonen, K. (2002). Luottamus paikallisiin instituutioihin ja sosiaalisiin verkostoihin. Teoksessa Ruuskanen, P. (toim.). *Sosiaalinen pääoma ja hyvinvointi*. Keuruu: PS-kustannus.
- Ilmonen, K. & Jokinen, K. (2002). *Luottamus modernissa maailmassa*. Jyväskylä: SoPhi.
- Ilmonen, K. & Jokivuori, P. & Kevätsalo, K. & Juuti, P. (1998). *Luottamuksesta kiinni. Ammattiyhdistysliike ja työorganisaation suorituskyky*. Jyväskylä: SoPhi.
- Kramer, R. (1996). Trust and intuitive auditor at work. Teoksessa: Kramer, R. & Tyler, T. (eds). *Trust in Organizations*. Thousand Oaks: Sage.
- Kyntäjä, T. (1980). Max Weberin elämästä ja työstä. Esipuhe. Teoksessa Weber, M. *Protestanttinen etiikka ja kapitalismin henki*. Porvoo: WSOY.
- Myerson, D. & Weick, K. & Kramer, R. (1996). Swift trust and temporary groups. Teoksessa Kramer, R. & Tyler, T. (eds). *Trust in Organizations*. Thousand Oaks: Sage.
- Nohria, N. (1992). Information and search in the creation of new business ventures: The case of the 128 venture group. Teoksessa: Nohria, N. & Eccles, R. (eds). *Networks and Organizations*. Harvard: Boston Business School Press.
- O'Brien, R. (2001). *Trust. Releasing the Energy to Succeed*. Chichester: John Wiley.
- Powell, W. (1996). Trust-based forms of governance. Teoksessa: Kramer, R. & Tyler, T. (eds) *Trust in Organizations*. Thousand Oaks: Sage.

- Ritzer, G. (1996). *The McDonaldization of Society*. Thousand Oaks: Pine Forge Press.
- Ritzer, G. (1998). *The McDonaldization Thesis*. London: Sage.
- Ruohotie, P. (1998). *Motivaatio, tahto ja oppiminen*. Helsinki: Edita.
- Ruuskanen, P. (2003). *Verkostotalous ja luottamus*. Jyväskylä: SoPhi.
- Seligman, A. (1997). *The Problem of Trust*. Princeton: Princeton University Press.
- Tyler, T. & Kramer, R. (1996). Whither trust? Teoksessa: Kramer, R. & Tyler, T. (eds). *Trust in Organizations*. Thousand Oaks: Sage.
- Weber, M. (1980, alkup. 1904–05). *Protestanttinen etiikka ja kapitalismin henki*. Porvoo: WSOY.
- Weber, M. (1989, alkup. 1920). *Maailmanuskonnot ja moderni länsimainen rationaalisuus. Kirjoituksia uskonnon sosiologiasta*. Tampere: Vastapaino.
- Westwood, R. & Clegg, S. (2003). Commentary: Organizational psychosis versus the virtues of trust. Kirjassa: Westwood, R. & Clegg, S. (eds). *Debating Organization. Point – Counterpoint in Organization Studies*. Cornwall: Blackwell Publishing.
- von Wright, G. H. (1987). *Tiede ja ihmisjärki*. Keuruu: Otava.

TYÖELÄMÄSUHTEET, LUOTTAMUS JA SITOUTUMINEN MYÖHÄISMODERNISSA

Pertti Jokivuori

Johdanto

Georg Simmel on todennut, että koko yhteiskunnan historia on tullut kattavissa tarinana taistelusta, kompromissista ja hitaasti voitettua ja nopeasti menetetyistä sovinnosta kahden tendenssin välillä. Nämä perussuuntaukset ovat sulautuminen sosiaaliseen ryhmään ja pyrkimys kohota siitä esiin. Jälkimmäisen on väitetty leimaavan jälkiteollista yhteiskuntaa. Erityisesti esillä on ollut individualismi, jolla tarkoitetaan erilaisten kollektiivisten siteiden höllentymistä. Ihmisten valinnanmahdollisuudet ja suhtautumistavat erilaisiin kollektiiveihin ovat entistä liikkuvammalla ja epävarmemmalla perustalla.

Puoli vuosisataa sitten tutkijat Länsi-Euroopassa, Amerikassa ja Aasiassa kiinnostuivat työntekijän organisaatio- ja ammattijärjestösitoutumisesta. Yhdysvaltalaisen sosiaalipsykologi Leon Festingerin kognitiivisen dissonanssin teoria lähtökohtanaan tutkijat kysyivät, voivatko työntekijät samanaikaisesti ylläpitää lojaalisuutta sekä yritykseensä tai organisaatioonsa, jossa he työskentelevät että ammattiliittoon, johon he jäsenenä kuuluvat (esim. Gottlieb & Kerr 1950; Odaka 1953; Purcell 1954; Stagner 1954). Kognitiivisen dissonanssin teoriasta johdettu hypoteesi oletti, että ammattijärjestö- ja organisaatiositoutuminen ovat toisensa poissulkevia, ja että samanaikainen sitoutuminen molempiin johtaa palkansaajan sisäiseen ristiriitaan. Taustalla oli ajatus siitä, että sitoutuminen ammattijärjestöön saattaa esimerkiksi lakkotilanteessa johtaa organisaatio-

tiositoutumisen kannalta perustavaa laatua olevaan konfliktiin. Miten sovitaa yhteen lojaliteetti ammattijärjestölle tilanteessa, joka on ristiriidassa organisaation tavoitteiden kanssa?

Kaksoissitoutumisen tutkimuksen pioneerit olettivat melko yksioikoisesti, että samanaikainen sitoutuminen sekä organisaation että ammattijärjestön tavoitteisiin on loogisesti lähes mahdoton yhtälö. Työelämänsuhteisiin sovelletun dissonanssiteorian taustalla voidaan nähdä perinteinen työelämän suhteiden malli, joka pohjaa klassiseen luokka-antagonismiin, työn ja pääoman ristiriitaan. Työntekijän on sen mukaan valittava sitoutumisensa kohde, joko organisaatioon tai ammattijärjestöön, mutta ei samanaikaisesti molempiin. Ensimmäiset ammattiyhdistysaktiiveja tutkineet tutkijat törmäsivät kuitenkin dissonanssiteorian kannalta outoon löydökseen. Ammattijärjestöön sitoutuneet osoittautuivatkin organisaatioonsa sitoutuneiksi ja ammattiyhdistysaktiivit olivat rivijäseniä kiinnostuneimpia työorganisaatiosta. Useimmat aihetta käsitelleistä varhaistutkimuksista päätyivät siihen, että samanaikainen vahva tai heikko sitoutuminen molempiin organisaatioihin, on enemminkin sääntö kuin pelkkä olettamus, erityisesti silloin kun organisaation johdon ja ammattiosaston suhteet ovat vakiintuneet ja kun työntekijät ovat sopeutuneet työyhteisöönsä (Gallagher & Strauss 1991; Martin et al. 1986).

Työorganisaatiossa työskentelevä palkansaaja on kollektiivin jäsen. Yrityksessä tai julkisen sektorin toimipaikassa työskentelevä kuuluu työorganisaatioonsa, hän on ikään kuin alkio suuremmasta joukosta. Suomalaisista palkkatyöläisistä valtaosalla on lisäksi jäsenyys jossakin ammattiliitossa. Jäsenyys työorganisaatiossa tavallisesti edeltää ammattiliittojäsenyyttä. Kuuluminen organisaatioon on sitoutumisen perusta. Kun tarkastelemme sitoutumista työorganisaatioon ja ammattijärjestöön, havainnoimme ikään kuin näkymätöntä sidettä yksilön ja kollektiivin välillä. Side voi olla vahva tai heikko, sitä voi ylläpitää tunne tai rationaalinen valinta tai puhdas tottumus.

Tässä artikkelissa tarkastellaan suomalaisten palkansaajien sitoutumista organisaatioon ja ammattijärjestöön. Keväällä 1999 – jolloin tässä käyretty aineisto on kerätty – kaksivuotisen (1998–99) tulopoliittisen kokonaisratkaisun piirissä oli noin 98 prosenttia työvoimasta. Huolimatta 1990-luvun lopun erittäin voimakkaasta taloudellisesta kasvusta sovitut palkkaratkaisut tarjosivat poikkeuksellisen ”maltillisia” palkankorotuksia.

Sopimuksessa sovitut veronalennukset yhdessä palkankorotusten kanssa merkitsivät kuitenkin sopimuskaudella palkansaajille melko huomattavan, 6,5 prosentin, ostovoiman lisäyksen. (EIRR 305, 5). Kyselyaineiston keräämisen aikoihin työelämän suhteet elivät meillä hyvin vakaata ja rauhallista aikaa. Työtaistelutoimenpiteitä esiintyi erittäin vähän ja ne koskettivat hyvin pientä palkansaajajoukkoa, kuten lennonjohtajia ja satama-ahtaajia (ks. esim. EIRR 301, 4–5 ja EIRR 302, 5).

Työelämäsuhteet ja sitoutuminen

Työelämän suhteiden näkökulmasta ammattiliiton ja organisaation tavoitteiden tarkastelu sekä se, miten yksilö ammattiliiton ja organisaation jäsenenä suhtautuu näihin tavoitteisiin, voidaan kuvata jännitekenttänä, jossa risteilevät tavoitteiden mahdollinen samanlaisuus ja erilaisuus. Tavoitteet voivat olla sekä yhteensopivia että ristiriitaisia. Esimerkiksi, ammattiliitot ovat huolissaan työllisyydestä ja työsuhteen varmuudesta sekä jäsentensä taloudellisesta toimeentulosta, kun taas työnantaja tai yritysjohto on etupäässä huolissaan yrityksen tai organisaation suorituskyvystä ja liikevoitosta. Tavoitteet voivat olla sopusoinnussa niin kauan kun suorituskyky ja organisaation taloudellinen menestyminen ovat yhteydessä hyviin palkkoihin ja työllisyyden turvaamiseen. Tavoitteet voivat olla myös ristiriidassa keskenään varsinkin silloin, kun suorituskyvyn nimissä vaaditaan palkkojen alentamista tai työntekijöiden irtisanomisia, lomautuksia tai lyhennettyä työviikkoa (ks. esim. Sherer & Morishima 1989).

Tavoitteiden yhteensopivuus tai ristiriitaisuus voi leimahtaa näkyväksi erilaisissa kriiseissä. Näin voi käydä esimerkiksi silloin kun organisaatiossa taloudellisen taantumun seurauksena ryhdytään lomauttamaan tai irtisanomaan tai vaatimaan muita heikennyksiä työntekijöiden etuihin (ks. esim. Cappeli 1985). Toisinaan taas erilaiset kriisit voivat johtaa myös ammattiliittojen ja yritysten entistä voimaperäisempään yhteistyöhön, jotta kriisistä voitaisiin selvitä. Tiivis yhteistyö tällaisissa tilanteissa voi saada aikaan innovaatioita ja vakiintuneiden käytäntöjen uudelleenarviointeja paikallisissa työelämän suhteissa (ks. esim. Jacoby 1983; 1985; Cappeli 1985; Kochan et al. 1986; Ilmonen et al. 1998).

Koska ammattiliitot ja työorganisaatiot voivat ajaa erilaisia, keskenään ristiriitaisia tavoitteita, työntekijät voivat olla enemmän tai vähemmän si-

toutuneita ammattiliittonsa ajamiin asioihin tai organisaatioonsa. Koska tavoitteisiin samaistuminen on nähty väylänä sitoutumiseen (O'Reilly & Chatman 1986), työorganisaatiossa työskentelevillä voi olla hyvin erilainen sitoutumisen taso niin ammattiliittoon kuin työorganisaatioonkin. Erilaiset kokemukset johtavat erilaiseen ammattiliiton tai organisaatioiden tavoitteiden ja arvojen sisäistämiseen (Steers 1977), ja monet empiiriset tutkimukset ovat vahvistaneet tällaisia oletuksia. Tutkimuksissa on löydetty paitsi eri tavoin sitoutuneita työntekijöitä myös syitä, jotka ovat yhteydessä ammattiliittoon ja organisaatioon sitoutumiseen.

Organisaatioon sitoutumista on sosiologisessa työntutkimuksessa käsitelty runsaasti. Tutkimuksen paljouteen on olemassa luonnollinen selitys: organisaatiositoutumisen on havaittu olevan yhteydessä moniin tärkeiksi miellettyihin asioihin. Työtyytyväisyys, sairauspoissaolot, työpaikan vaihtaminen ja vapaaehtoisuus ylimääräisen työn tekemiseen ovat asioita, joihin muun muassa organisaatiositoutumisen on havaittu olevan yhteydessä (ks. Mathieu & Zajac 1990; Meyer & Allen 1997). Yksi viime vuosien keskeisimmistä henkilöstöhallinnan strategisista tavoitteista on ollut organisaatiossa työskentelevien työntekijöiden sitoutumisen lujittaminen. Edellä esitettyjen sitoutumisen ”liittolaisten” lisäksi, organisaatioonsa sitoutuneiden työntekijöiden on havaittu edistävän organisaation innovatiivisuutta ja joustavuutta (Morris et al. 1993).

Viime aikaisessa suomalaisessa julkisessa keskustelussa organisaatiositoutumisen tematiikka on ollut esillä erityisesti joidenkin pörssiyritysten ylimmän johdon sitouttamisessa yritykseen erilaisin optiojärjestelyin tai muilla taloudellisilla palkitsemisjärjestelmillä. Näissä keskusteluissa organisaatiositoutumisen lähes ainoaksi kannustimeksi näyttää nousevan raha. ”Tavallisten” palkansaajien sitoutumista organisaatioon on käsitelty etupäässä työssä jaksamisen ja varhaiseläkkeiden yhteydessä. On selvää, että erilaiset organisaatiot poikkeavat sen suhteen, miten sitoutunutta henkilöstöä se ylipäätään tarvitsee. Organisaatiossa, jossa työtehtävät ovat mekaanisia ja työntekijöiden ammatilliset kva­lifikaatiovaatimukset matalia, voidaan pois­lähtevä työntekijä helposti korvata uudella. Joissakin organisaatioissa taas henkilöstön pysyvyys, sitoutuminen organisaatioon, on organisaatiolle elintärkeä tavoite. Erilaiset asiantuntijaorganisaatiot ovat tyypillisesti esimerkkejä organisaatioista, jotka tarvitsevat vahvasti sitoutuneita työntekijöitä.

Anthony Giddens (1999) on erotellut kaksi työsuhteen ideaalityypistä perusmallia: yksinkertaisen työsopimusmallin (*simple labour contract*) ja palvelusuhdemallin (*service relationship*). Yksinkertainen työsopimus oli vallitseva ja tyypillinen työntekijöiden tilanne teollistumisprosessin alkuvaiheessa. Sitä leimaa vastakkainasetteluun perustuvat työelämänsuhteet. Tämän tyyppinen työsuhdemalli sisältää ajatuksen, että palkka on (ainoa) korvaus työajasta, työntekijät ovat helposti korvattavissa ja että työnantajan ja työntekijän välinen side pelkistyy lopputuotteeseen ja palkanmaksuun.

Palvelusuhdemalli taas perustuu keskinäiseen luottamukseen ja sisältää riippuvuussuhteen työnantajan ja työntekijän välillä. Tätä mallia luonnehtivat toisaalta työn lisääntyvä autonomisuus ja moniammattitaitoisuuden lisääntyminen, ja toisaalta tavaramarkkinoiden epävakautumisen ja ennustamattomuuden kasvu. Yhdessä nämä prosessit pakottavat työorganisaatiot, johdon ja niissä työskentelevät työntekijät mukautumaan toimintaympäristön muutoksiin *joustavalla tavalla*. Yksi muutoksen seurauksista on se, että työorganisaation johdolle tulee entistä tärkeämmäksi luoda työntekijöille mahdollisuus ja tunne siitä, että he voivat osallistua organisaation kehittämiseen, luoda yhteistä ”organisaatioidentiteettiä” sekä kouluttaa organisaatioon sitoutuneiden työntekijöiden ammattitaitoja monipuolisesti (mt., 268–271). Giddensin erittäin optimistinen visio on, että työelämän modernisaatio tarjoaa yhä suuremmalle joukolle työntekijöistä yksinkertaisen työsopimusmallin sijasta palvelusuhdemallin, ja siten työelämänsuhteiden järjestelmä siirtyy konfliktikulttuurista yhteistyötä painottavaan kulttuuriin.

Sitoutuminen ja sitouttamisen tarve vaihtelee niin ikään historiallisesti. Manuel Castellsin mukaan moderni, informaatioteknologiaa hyödyntävä jälkiteollinen yhteiskunta tarvitsee ”...itsenäisiä, koulutettuja työntekijöitä, jotka ovat kyvykkäitä ja halukkaita ohjelmoimaan ja päättämään kokonaisista työketjuista” (Castells 1996, 241–242). Viime aikaisessa työelämää käsittelevässä keskustelussa on tavan takaa nostettu esille teesi, jonka mukaan työvoiman kompetenssit ja sitoutuminen nousevat yhä ratkaisevampaan rooliin yritysten ja organisaatioiden menestymisen kannalta (ks. esim. Chandler et al. 1999, 9–12; Birkinshaw & Hagström 2000, 5–8).

Työntekijältä edellytetään nykyisin siis paljon muutakin kuin vain työn mekaanista suorittamista. Taloudellisten välttämättömyksien tul-

kitsemisestä on syntynyt ajatuksia monipuolisista tehtäväkokonaisuuksista ja itseohjautuvasta työskentelystä (Kortteinen 1992, 19). Kortteinen (mt., 18–19) toteaa nykyisen työn edellyttävän uudenlaisia ammatillisia valmiuksia. Työntekijät kohtaavat työssään usein uusia, avoimia tilanteita, jolloin he tarvitsevat ongelmia ratkovaa ja moniulotteista suhdetta työhön. Lisäksi heidän on ainakin jossain määrin sisäistettävä organisaation tavoitteet, toimintaperiaatteet sekä kulttuuri. Lähtökohtana työhön motivoitumiselle voidaan pitää kiinnostusta työhön ja sitoutumista organisaation tavoitteisiin (Nyrhinen 1997, 20).

Jäsen, ammattiliitto ja suomalainen malli

Ammattijärjestöt tutkivat säännöllisin väliajoin jäsenkuntaansa, siinä tapahtuvia asennemuutoksia ja trendejä. Ammattijärjestösitoutuminen on erityisen tärkeä asia ammattiliitoille, mutta Suomen kaltaisessa korkean järjestäytymisasteen ja laajojen tulopoliittisten sopimusten maassa sitoutuminen ammattijärjestöön on myös tärkeä työrauhan ta. Kun työsuhteen ehdoista neuvotellaan ja päätetään pääosin kollektiivin välityksellä, on sitoutuminen yhteisesti sovittuihin päätöksiin työelämän sujuvuuden kannalta ensiarvoisen tärkeää.

Monissa läntisen Euroopan maissa järjestäytymisaste on viimeisen parin vuosikymmenen aikana ollut kuitenkin jatkuvassa laskussa. Esimerkiksi Englannissa järjestäytymisaste putosi 52 %:sta 40 %:iin vuosien 1980 ja 1990 välisenä aikana. Englanti kuuluukin yhdessä Australian, Uuden Seelannin, Italian ja Belgian ohella maihin, joissa järjestäytymisaste kohosi 1970-luvulla, mutta laski melko voimakkaasti 1980-luvulla. Sen sijaan USA, Itävalta, Hollanti, Japani ja Ranska ovat maita, joissa järjestäytymisaste on laskenut tasaisesti 1970-luvun alusta tähän päivään. Irlanti, Saksa, Luxemburg ja Kanada ovat taas esimerkkejä hyvin stabiilista tilanteesta järjestäytymisasteen osalta. Näissä maissa järjestäytymisaste on pysynyt kutakuinkin ennallaan; Irlannissa ja Luxemburgissa työvoimasta noin puolet on ammatillisesti järjestäytynyt, Saksassa ja Kanadassa runsas kolmannes kuuluu ammattiliittoon. Pohjoismaissa kehitys ei ole noudattanut yleiseurooppalaista tendenssiä. Norjassa ja Tanskassa järjestäytymisaste on pysynyt 1980-luvun alusta lähtien melko stabiilina, mut-

ta Ruotsin ohella Suomi on ainoa Euroopan maa, jossa järjestäytymisaste nousi 1980-luvulla (Delany et al. 1997, 106; Kauppinen 1992, 103).

Voidaankin hyvin puhua skandinaavisesta tai pohjoismaisesta aymallista, johon liittyy voimakas makrokorporatistinen rakenne, jossa ammattiliitot vaikuttavat näkyvästi yhteiskunta- ja talouspolitiikkaan. Hyvinvointivaltion puolustaminen on ollut viime aikoina yksi suomalaisen ammattiyhdistysliikkeen näkyvimmistä tavoitteista. Suomalainen ammattiyhdistysliike on myös suhtautunut myönteisesti EU-tason työmarkkinasopimukseen, joista se toivoo vastapainoa pääoman kansainvälistymiselle. Lisäksi sillä on ollut aktiivinen rooli esimerkiksi energiapolitiikassa.

Työmarkkinaosapuolten sopimustoiminnan perusta on Suomessa rakentunut kolmikantaiseen sopimuskäytäntöön, jossa työmarkkinaosapuolet yhdessä valtiovallan kanssa rakentavat laajoja tulopoliittisia kokonaisratkaisuja. Viime vuosikymmenen aikana keskitetyn sopimustoiminnan ohkeen on yhä kasvavassa määrin tullut työsuhteen ehdoista tapahtuva paikallinen sopiminen (ks. Uhmavaara et al. 2000; Ilmonen et al. 2000). Paikallisissa neuvotteluissa luottamusmies, yhdysmies tai yhteyshenkilö neuvottelee työnantajan edustajan kanssa avoimna olevista eduista tai työehtosopimuksen soveltamisesta. Tämä kehitys on – globaalien haasteiden ohella – korostanut paikallistason ammattiyhdistystoiminnan ja paikallistason työelämänsuhteiden merkitystä. Vaikka suomalaista mallia voidaankin pitää kansainvälisessä kontekstissa keskitetyn sopimustoiminnan ja vahvasti koordinoitun työelämänsuhteiden esimerkkinä, on meilläkin sopimustoiminnan kehitys viime vuosina kulkenut ”keskitetysti koordinoituun hajautukseen” (ks. Ferner & Hyman 1998).

Suomessa järjestäytymisen tilanne on siis monilta osin erilainen kuin anglo-saksissa maissa, joita usein käytetään vertailukohtana. Esimerkiksi yleiseurooppalaiset taloudelliset muutokset eivät juurikaan horjuttaneet 1980-luvulla suomalaista ammattiyhdistysliikettä. Viime vuosikymmenen alun raju talouslama ja sitä seurannut voimakas taloudellinen kasvu eivät myöskään ole sanottavasti vaikuttaneet jäsenmääriin, vaikka suomalainen ay-liike elikin monella tapaa murrosvaihetta. Suomalaiselle palkkatyöläisyyteen perustuvalla työmarkkinajärjestykselle on ominaista kattava palkkatyöhön osallistuminen ja usein yhden ammatin riittävyys koko työhön osallistumisen ajan. Tyypillistä on, että ihmiset kiinnittyvät pääsääntöisesti yhteen työpaikkaan ja toimivat samassa ammatissa koko

työuransa ajan. Naisten osallistuminen työmarkkinoille on kansainvälisesti verrattuna hyvin laajaa ja aktiivista.

Suomalaiseen palkkatyöläisyyteen kuuluu lisäksi vahva ja keskitetty ammattiyhdistysliike. Palkkatyöläisten, myös ylempien toimihenkilöiden, järjestäytymisaste on korkea. Yksi selkeä erityispiirre on sääntelyyn suuntautunut valtio; julkisella sektorilla on aktiivinen rooli työmarkkinoiden sääntelyssä ja ammattiyhdistysliikkeellä on toimivat yhteistyösuhteet koko julkiseen sektoriin. Valtion tärkeään asemaan liittyy lisäksi sosiaalisten riskien yksilöllinen, julkiseen sosiaalivakuutukseen nojaava kompensatio. Tätä voidaan kuvata myös pohjoismaisen hyvinvointivaltion mallilla. 1960-luvulta lähtien suomalaista mallia on luonnehtinut kattava sopimusjärjestelmä, joka ohjaa osapuolten toimia ja myös työnantajat sitoutuvat laajaan sopimuspolitiikkaan. Sopimuspolitiikan kattavuuden takaa niin kutsuttu yleissitovuuden periaate, joka käytännössä tarkoittaa sitä että järjestöjen sopimat työsuhteiden ehdot sitovat myös työnantajakeskusjärjestöihin kuulumattomia toimipaikkoja. Tärkeänä työmarkkinajärjestystä ohjaavana sosiaalisena sopimuksena vaikuttaa kolmikantainen tulopolitiikka, jonka perinteisinä tavoitteina ovat olleet alhainen työttömyys ja solidaarinen palkkapolitiikka. (Ks. Suikkanen & Linnakangas 1998, 37.)

Ilmonen ja Kevätsalo (1995, 8) tiivistävät suomalaisen ay-liikkeen 'olemuksen' kansalaisyhteiskunnasta lähtökohtansa saavaksi, käytännön etiikkaa (solidaarisuutta, tasa-arvoa ja oikeudenmukaisuutta) tähdentäväksi *instituutioksi*, joka tuottaa *hyvinvointipalveluja* (työttömyysturva ja vähimmäispalkka). Samalla se toimii jäsentensä *asiakasorganisaationa*, jossa tehtävässä korostuu sen *etujärjestöluonne*.

Erilaiset jäsentutkimukset ovat vahvistaneet, että kaikissa ammattiliittoissa on kovin heterogeenisiä ryhmiä sen suhteen, miten vahvasti jäsen on sitoutunut ammattiliittonsa tavoitteisiin ja päämääriin sekä miten "omiksi" jäsen kokee esimerkiksi ammattiliittonsa kannanotot (ks. esim. Jokivuori et al. 1996). Järjestösitoutuneisuuden tutkiminen on viime vuosikymmeninä ottanut usein lähtökohdakseen postmoderniin liittyvän individualismi -keskustelun. Siihen on tavallisesti liittynyt ajatus, jonka mukaan individuaalinen, rationaaliselle kalkyloinnille pohjaava reflektoi-va jäsensuhde haastaa traditionaalisen, kollektiivisen jäsenorientaation. Yleisesti ottaen kollektiivisen perinteen murentuminen, työpaikkakoon

pieneneminen ja henkilöstörakenteen muuttuminen (toimihenkilöistyminen) on nähty asioina, jotka haastavat työntekijän ja ammattiliiton välistä suhdetta (ks. esim. Ilmonen & Kevätsalo 1995, 169–189; Jokivuori et al. 1996, 5–12). Trendi ei ole ristiriidaton. Aivan viime aikoina on tiedotusvälineistä voinut kuulla, miten it-alan ammattilaiset ovat järjestäytyneet yhä useammin johonkin ammattiliittoon. Alaa kohdannut epävarmuus on saanut hyvinä aikoina individualistisesti orientoituneet työntekijät hakemaan kollektiivista turvaa. Simmeliä mukaillen, huoli yksilöllisestä toimeentulosta esimerkiksi työttömyyden aikana on viritellyt halua liittyä sosiaaliseen ryhmään (ammattiliittoon), ja edistää omia intressejään kollektiivin avulla.

Sitoutuminen organisaatioon ja ammattijärjestöön myöhäismodernisissa

1950-luvun maailma oli monessa suhteessa toisenlainen kuin se todellisuus, jossa me nyt elämme. Sosiologiassa on nyky yhteiskunnasta käytetty muun muassa nimitystä *jälkitraditionaalinen* yhteiskunta. Käsitteeseen liittyy vanhojen sosiaalisten sidosten ohentuminen sekä perinteiden aseman muuttuminen. Traditiot eivät nyky-yhteiskunnastakaan ole kuitenkaan kokonaan hävinneet, mutta kuten Anthony Giddens on huomauttanut, niitä ei enää omaksuta ”sokeasti”, vaan ne on pystyttävä oikeuttamaan sekä itselle että muille (Giddens 1990, 105–111). Traditioiden tai vakiintuneiden käytäntöjen aseman mureneminen ilmentää modernia yksilöllistymistä. Prosessin yksi keskeisistä vaikutuksista on, että ihmisten siteet erilaisiin kollektiiveihin ja sosiaalisiin ryhmiin kuten sukuun, perheeseen tai vaikkapa työorganisaatioon ja ammattiyhdistykseen heikkenevät. Jälkimodernissa yhteiskunnassa ei esimerkiksi ammattiliiton jäsenyys selity enää niinkään sillä, että työntekijän on tapana kuulua ammattiyhdistykseen, vaan ihmiset pohtivat yhä enemmän jäsenyyden syitä, etuja ja haittoja.

Onko jälkitraditionaalinen yhteiskunta myös jälkisitoutunut yhteiskunta? Ovatko suomalaiset palkansaajat sitoutuneita organisaatioonsa ja ammattijärjestöönsä? Käsitettä sitoutuminen ei ole aivan yksinkertaista määritellä. Se on Guest’in (1991, 117) sanoin ”vaikeasti tavoitettava kä-

site”. Eri tieteenalaa edustavat tutkijat painottavat sitoutumisessa hieman eri aspekteja. Määritelmien ja lähestymistapojen vaihtelevuudesta huolimatta sitoutumista pidetään sosiaalipsykologisena ilmiönä, jossa korostuu yksilön ja jonkin organisaation (esim. yrityksen, ammattiliiton tai vapaaehtoisjärjestön) välinen suhde tai side. O’Reilly ja Chatman (1986) määrittelevät sitoutumisen ”psykologisena” siteenä, jonka luonne ja perusta vaihtelee. Side voi perustua mukautumiseen (*compliance*), samaistumiseen (*identification*) ja sisäistämiseen (*internalization*).

Tavallisesti sekä organisaatioon että ammattijärjestöön sitoutumista on mitattu 5- tai 7-portaisella, Likert-asteikollisilla väittämillä (täysin samaa mieltä,..., täysin eri mieltä). Mowdayn, Steersin ja Porterin vuonna 1979 kehittämä *Organizational Commitment Questionnaire* on monesti empiirisissä tutkimuksissa toiminut pohjana erilaisille organisaatiositoutumista kuvaaville indikaattoreille. Heidän esittämänsä väittämät sisältävät organisaatioon samaistumista (uskoa organisaation arvoihin ja päämääriin sekä niiden hyväksymistä), halua toimia organisaation hyväksi sekä halua pysyä tai jäädä organisaation palvelukseen. Gordonin työryhmän (1980) ammattijärjestösitoutumista operationalisoivat ulottuvuudet taas ovat usein toimineet lähtökohtina kysymyksille tai väittämille, joilla on haluttu mitata työntekijän sitoutumista ammattiliittoonsa. Ammattijärjestösitoutumisesta kuvaava empiirinen indikaattori on niin ikään sisältänyt sitoutumisen affektiivisia, kognitiivisia ja sosiaaliseen identifiointiin liittyviä aspekteja (Sverke & Sjöbegr 1994, 536–535).

On tärkeää huomata, että erilaiset sitoutumisen aspektit eivät ole ilmiön eri lajeja, vaan osatekijöitä, jotka yhdessä muodostavat tutkittavan käsitteen tai ilmiön. Muuttujia voidaan pitää jonkin ominaisuuden validina mittarina silloin, kun se esittää ominaisuutta oikein, merkityksellisesti ja tarkoituksenmukaisesti. Perinteisesti summamuuttujia, jotka kokoavat erilaisia osatekijöitä samaan muuttujaan, on pidetty luotettavampana tietyn teoreettisen käsitteen kuvaajana kuin yksittäisestä väitteestä muodostettua mittaria. Summamuuttujan avulla saadaan sitoutumisen käsitteen määrittelyyn enemmän operationaalista ”voimaa”, se ikään kuin kattaa laajasti ilmiön eri osatekijät.

Organisaatiositoutuminen on erilaisissa tutkimuksissa saanut rinnalleen liki 30 lähikäsitettä, mikä tietysti on omiaan aiheuttamaan sekaannusta (ks. esim. Järvi 1999, 162). Tällaisia lähikäsitteitä ovat muun

muassa työhön sitoutuminen sekä työpaikan vaihtoalttius. Organisaatio-sitoutuminen ilmentää monia tällaisten lähikäsitteiden sisältämiä asioita, mutta ei niihin täysin tyhjene, eikä ole niiden kanssa täysin analoginen.

Arkikielessähän sitoutumisesta käytetään usein termiä kiintymys ja uskollisuus (ks. Mayer & Allen 1997). Tässä tutkimuksessa organisaatioon sitoutumisen (*organisational commitment*) operationaalinen vastine rakennettiin seitsemästä väittämästä. Nämä väittämät ovat hyvin läheisiä Mayerin ja Allenin (1984) affektiivisen sitoutumisen skaalalle, jossa korostuvat emotionaalinen kiinnittyminen, sosiaalinen identifikaatio sekä halu toimia organisaation puolesta.

Seuraavassa taulukossa on esitetty organisaatiositoutumista kuvaavien väittämien prosenttijakaumat.

Taulukko 1. Organisaatiositoutumista koskevien väittämien vastausjakaumat (%)

Organisaatiositoutumista kuvaava väittämä	Täysin samaa mieltä	Melko samaa mieltä	Ei samaa eikä eri mieltä	Melko eri mieltä	Täysin eri mieltä	Ei osaa sanoa
Olisin hyvin onnellinen, jos voisin työskennellä tässä organisaatiossa eläkkeelle asti (N=1813)	32	29	17	10	8	4
Työskentelisin mieluummin jossakin toisessa työpaikassa kuin nykyisessä (N=1803)	6	11	21	27	29	6
En tunne erityistä kiintymystä työpaikkaani kohtaan (N=1802)	4	12	15	33	36	2
Kuuluminen tähän yritykseen/organisaatioon merkitsee minulle henkilökohtaisesti paljon (N=1806)	25	38	19	11	4	3
Kun teen työtä, haluan tuntea ponnistelevani paitsi itseni myös organisaation hyväksi (N=1792)	29	54	13	3	1	1
Vaikka tällä organisaatiolla menisikin taloudellisesti huonosti, en haluaisi vaihtaa työpaikkaa (N=1790)	18	40	21	12	4	5
Työskentelen mielelläni juuri tässä yrityksessä/organisaatiossa (N=1795)	28	46	18	6	1	1

Taulukosta voidaan nähdä, että valtaosa (väittämästä riippuen 62 – 86 %) on samaa mieltä yksittäisten organisaatiositoutumista kuvaavien väitteiden kanssa. Tästä voidaan päätellä, että organisaatiositoutuminen on kyselyyn vastanneiden joukossa kaiken kaikkiaan hyvin voimakasta. Jopa lähes yhdeksän kymmenestä yhtyy väitteeseen, että kun teen työtä, haluan tuntea ponnistelevani paitsi itseni myös organisaation hyväksi.

Yksittäiset väittämät korreloivat keskenään voimakkaasti (korrelaatiot välillä .58 – .67). Näistä väittämistä rakennettiin aggregoitu keskiar-

vosummamuuttuja (Cronbachin alfa=.89), jossa pistemäärän kasvu kuvaa organisaatioon sitoutumisen lisääntymistä, toisin sanoen mitä suurempi on vastaajan pistemäärä summamuuttujalla, sitä sitoutuneempi organisaatioonsa hän on. ”En osaa sanoa” –vastaukset on yhdistetty vastauslottuvuuden neutraalin keskustaani eli yhteen ”En samaa enkä eri mieltä” –vastausten kanssa. Summamuuttujan vaihteluväli on 1,00–5,00; keskiarvon ollessa 3,79 ja keskihajonnan 0,82.

Ammattiliittoon sitoutumista (*union commitment*) mitattiin neljällä väittämällä. Väittämät ovat hyvin läheisiä Magnus Sverken ja Andreas Sjöbergin (1994) arvorationaalisuuteen perustuvalla tavalla operationalisoida ammattijärjestösitoutuminen. Sverken väittämäskaalassa painopiste on erityisesti ammattijärjestösitoutumisen ideologiassa näkökulmassa, toisin kuin esimerkiksi Fullagarin ja Barlingin (1987 ja 1989) sekä Gordonin työryhmän (1980) skaaloissa, joiden keskiössä on hieman selvemmin instrumentaalinen ammattijärjestöuskollisuus. Seuraavassa taulukossa on esitetty ammattijärjestösitoutumista kuvaavien väittämien prosenttijaakaumat.

Taulukko 2. Ammattijärjestösitoutumista koskevien väittämien vastausjakaumat (%)

Ammattijärjestösitoutumista kuvaava väittämä	Täysin samaa mieltä	Melko samaa mieltä	Ei samaa eikä eri mieltä	Melko eri mieltä	Täysin eri mieltä	Ei osaa sanoa
Ammattiliitollani ja minulla on suurin pirtein samanlaiset arvot (N=1634)	8	45	23	9	2	13
Ammattiliittoni päätökset ja kannanotot heijastelevat yleensä omia näkemyksiäni (N=1628)	4	39	30	12	3	12
Ammattiliittoni ongelmat ovat myös minun ongelmiani (N=1626)	5	29	32	16	7	11
Ammattiliittoni merkitsee minulle henkilökohtaisesti paljon (N=1632)	6	24	31	21	11	6

Yli puolet vastaajista katsoo, että hänellä ja ammattiliitolla jonka jäsen hän on, on yhteistä arvopohjaa. Kaksi seuraavaa väittämää mittaavat jäsenen kognitiivista sitoutumista tai samaistumista ammattiliittoon. Niillä pyritään selvittämään sitä, miten läheiseksi yksilö kokee ammattiliittonsa ajamat asiat ja ongelmat. Lähes puolet katsoo, että ammattiliitton kannanotot heijastelevat vastaajan omia näkemyksiä. Reilu kolmannes kokee ammattiliittonsa ongelmat omikseen. Sen sijaan väitteeseen, että ammattiliitto merkitsee henkilökohtaisesti paljon, yhtyy enää vain vajaa kolmannes vastaajista. Verrattuna organisaatiositoutumista koske-

viin väittämiin, näkyy ammattijärjestösitoutumisväittämässä tietynlainen vastaamisen varovaisuus. Täysin samaa tai täysin eri mieltä vastanneita on melko vähän, mutta sen sijaan ”ei samaa eikä eri mieltä” vastanneita on neljannes tai lähes kolmannes vastaajista väittämästä riippuen. Tämä kertoo osaltaan sen itsestäänselvyyden, että työorganisaatio on vastaajille läheisempi ja tutumpi kuin ammattiliitto, joten organisaatiositoutumista koskeviin väittämiin on helpompi ottaa samaa tai eri mieltä oleva kanta. Suhde ammattijärjestöön on monille jäsentymättömämpi, ja siksi vastausvaihtoehto on haettu usein asteikon neutraalista keskustasta. Lisäksi ”en osaa sanoa” vastanneita on selvästi suhteellisesti ottaen enemmän kuin organisaatiositoutumisväittämässä. Kuitenkaan ”en osaa sanoa” vastanneiden osuus ei nouse sellaiselle tasolle, että väittämien esittämistä tutkimuksen kohdejoukolla voisi pitää irrelevanttina.

Ammattiliittositoutumista käsittelevistä väittämistä rakennettiin summamuuttuja (Cronbachin $\alpha=.83$). Summamuuttujan pistemäärän noustessa sitoutuminen ammattiliittoon kasvaa (kysymykset esitettiin luonnollisesti vain sellaisille vastaajille, jotka olivat jonkin ammattiliiton jäseniä). Aivan samoin kuin edellä organisaatiositoutumisindikaattorin yhteydessä, ”En osaa sanoa” ja ”En samaa enkä eri mieltä” –vastaukset yhdistettiin vastausulottuvuuden neutraaliin keskustaan. Väittämät korreloivat keskenään (yksittäisten väittämien korrelaatiot välillä .45–.77) Samoin kuin organisaatiositoutumista mittaava summamuuttujakin, aysitoutumista mittaava summamuuttuja ”niputtaa yhteen” sitoutumisen erilaisia aspekteja. Indikaattori sisältää arvoyhteisyyttä, kognitiivista samaistumista ja jäsenyyden henkilökohtaista merkitsevyyttä eli samaistumista ammattijärjestöön. Summamuuttujan vaihteluväli on 1,00–5,00; keskiarvo koko aineistossa 3,19 ja keskihajonta 0,84.

Ammattiliittoon sitoutumista kuvaava summamuuttuja (UC) on luonteeltaan melko selvä normaalijakauma, jossa keskellä on runsaasti tapauksia ja laidoilla vähemmän. Kuitenkin ammattijärjestösitoutumisen keskiarvokin koko aineistossa (3,20) on jonkin verran korkeampi kuin skaalamuuttujan keskipiste (3,0).

Yhteenvetona organisaatio- ja ammattijärjestösitoutumisen mittareista voidaan todeta, että sitoutuminen organisaatioon on jonkin verran voimakkaampaa kuin sitoutuminen ammattijärjestöön (organisaatiositoutumisindikaattorin keskiarvo on 3,79 ja ammattijärjestösitoutumi-

sen keskiarvo on 3,20). Tulos on täysin yhtäpitävä aikaisemman, samantyyppisiä skaalamittareita käyttäneiden tutkimusten kanssa (ks. esim. Sherer & Morishima 1989, 320; Jeong 1990; Sverke & Sjöberg 1995, 544–545). Lisäksi voidaan havaita, että aineistossani molempien skaalamittareiden keskiarvot ovat jonkin verran korkeampia kuin useimmissa kansainvälisissä tutkimuksissa, joissa on ollut käytössä samantyyppiset skaalamittarit. Tämä antaisi viitteitä siihen suuntaan, että sitoutuminen organisaatioon ja ammattijärjestöön on Suomessa kansainvälisesti verrattuna korkealla tasolla. Esimerkiksi Sverken ja Sjöbergin (1994) tutkimuksessa, jossa käytettiin hyvin samanlaisia väittämiä indikaattoreita muodostettaessa, saatiin organisaatiositoutumisen keskiarvoksi 3,24 ja ammattijärjestösitoutumisen keskiarvoksi vain 2,17. Sen sijaan melko yhtäpitävät keskiarvot kuin tässä aineistossa on saanut Yeon-Ang Jeong (1990) vertailututkimuksessaan, jossa tutkittiin kanadalaisia ja ruotsalaisia palkansaajia. Hän sai ruotsalaista organisaatiositoutumista kuvaavan skaalamittarin (1,00–5,00) keskiarvoksi 3,51 ja ammattijärjestösitoutumisen keskiarvoksi 3,19.

Kaksoissitoutuminen on edellisten lisäksi tämän artikkelin keskeinen käsite ja indikaattori. Se rakentuu edellä kuvatuista indikaattoreista siten, että se ilmaisee kahden jatkuvan muuttujan välisen yhteyden. Näin ollen se voidaan ilmaista muuttujien välisenä korrelaationa, joka ilmaisee kahden muuttujan välisen lineaarisen yhteyden. Kaksoissitoutumisen empiiriseen vastineeseen on usein tutkimuksissa huomautettu sellainen kriittinen aspekti, että ammattijärjestö- ja organisaatiositoutumisen tulee olla riittävän selvästi toisistaan erotettavia (ks. esim. Sverke & Sjöberg 1994, 544). Useat tutkijat, kuten Gordon ja Ladd (1990) suosittelevatkin faktorianalyysin käyttöä, jolla voidaan osoittaa eri ilmiötä kuvaavien väittämien latautuminen eri ulottuvuuksille.

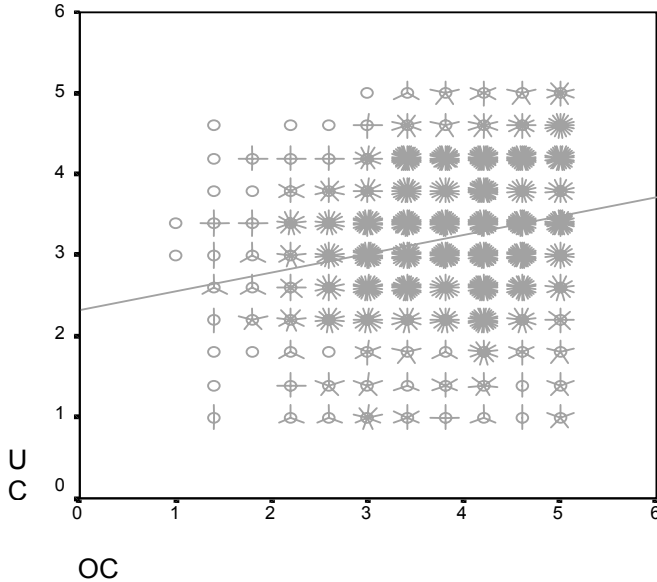
Ammattijärjestö- ja organisaatiositoutumista kuvaavien väittämien rotatoitu (oblimin) faktorianalyysi osoittaa, että eri sitoutumisulottuvuudet ovat todellakin toisistaan riittävän erillisiä väittämien latautuessa kahdelle eri faktorille siten, että yksittäiset organisaatiositoutumista kuvaavat väittämät latautuvat ensimmäiselle faktorille ja kaikki yksittäiset ammattijärjestösitoutumista kuvaavat väittämät toiselle faktorille. Näin ollen yksittäiset väittämät latautuvat hypoteettisen tekijän (ammattijärjestö- tai organisaatiositoutumisen) mukaan, ja niiden voidaan katsoa mittaavan

eri ilmiöitä. Toisin sanoen, organisaatio- ja ammattijärjestösitoutumisen taustalta ei löydy yhtä latenttia sitoutumistekijää. Muuttujien faktorialaukset ovat yleisesti ottaen erittäin korkeita (ammattijärjestösitoutumista kuvaavien väittämien lataukset välillä 0.658–0.838 ja organisaatiositoutumista kuvaavien väittämien lataukset välillä 0.394–0.821). Oblimin-rotatio soveltuu tähän yhteyteen kaikkein parhaiten, sillä se sallii faktoreiden välisen korrelaation, joka on kaksoissitoutumisen perusedellytys (faktoreiden korrelaation arvo on Oblimin-rotatiiossa suuruudeltaan .29).

On kuitenkin vielä todettava, että kaksoissitoutumisen osoittamiseen korrelaation avulla liittyy tiettyjä rajoituksia. Korkea tai matala korrelaatiohan ei sinällään ole vielä tae kaksoissitoutumisen olemassaolosta tai sen puuttumisesta. Teoriassa on toki mahdollista, että jossakin aineistossa esiintyy hyvin voimakas korrelaatio ammattijärjestö- ja organisaatiositoutumisen välillä, vaikka molempien summamuuttujien pisteet olisivat alle skaalan keskipisteen eikä siis ”todellista” vahvaa kaksoissidettä olisikaan (ks. Bemmels 1995, 402). Näin ollen kaksoissitoutumisen toteamiseksi on korrelaation tueksi otettava indikaattoreiden jakaumien tarkastelu. Kun tarkastellaan molempien indikaattorien jakaumia, voidaan todeta, että aineistossa esiintyy runsaasti tapauksia koko skaalan pituudelta, minimistä aivan maksimipistemäärään asti. Näin ollen, ”vahva” kaksoissidos heijastelee todellakin samanaikaista vahvaa sitoutumista ammattijärjestöön ja organisaatioon.

Seuraavassa kuviossa on sitoutumisulottuvuudet yhdistetty, jolloin voimme nähdä miten aineiston havaintoyksiköt jakautuvat kahden skaalan muodostamaan koordinaatistoon, jossa X-akselilla on organisaatiositoutuminen ja Y-akselilla ammattijärjestösitoutuminen. Kuvio on niin kutsuttu auringonkukkakuvio, jossa tapausten sijoittumista ja lukumäärää osoitetaan sakaroiden (terälehtien) tiheydellä. Kuvioista voidaan havaita, että selvä tihentymä tapauksia löytyy koordinaatistossa kohdassa, jossa X-akselin (organisaatiositoutuminen) koordinaatit ovat välillä 3 – 4,5 ja Y-akselin (ammattijärjestösitoutuminen) koordinaatit välillä 2,5 – 4,5. Kuviossa näkyy lisäksi havaintoyksiköiden arvojen muodostama regressiosuora, joka on, kuten positiivinen korrelaatiokerroin jo edellä osoitti, nouseva. Toisin sanoen, mitä sitoutuneempi palkansaaja on organisaatioonsa, sitä sitoutuneempi hän on myös ammattijärjestöönsä. Ky-

seessä on kahden ilmiön todellinen yhteys, joka ei synny minkään muun tekijän (kolmannen tekijän) vaikutuksesta, vaan yhteys löytyy eri ikäryhmiin kuuluvilla palkansaajilla, niin miehillä kuin naisilla samoin kuin eri koulutusryhmillä ja sosioekonomisilla asemilla.

Kuvio 1. Organisaatio- ja ammattijärjestösitoutumisen korrelaatiodiagrammi

Aineistosta, joka sisälsi liki pari tuhatta suomalaista palkansaajaa rakennettiin nk. skaalojen keskipistejaon (*scale midpoint split*) perusteella neljä erilaista sitoutumistyyppiryhmää: molempiin (organisaatioon ja ammattijärjestöön) heikosti sitoutuneet, molempiin vahvasti sitoutuneet (kaksoissitoutuneet) sekä yksipuolisesti eli unilateraalisesti joko organisaatioon tai ammattijärjestöön sitoutuneet. Vastajat jakautuivat eri ryhmiin siten, että aineistossa lähes puolet osoittautui kaksoissitoutuneiksi (48%), noin kymmenes (11%) molempiin heikosti sitoutuneiksi, kolmannes (34%) yksipuolisesti organisaatioon sitoutuneiksi ja vain 7 prosenttia yksipuolisesti ammattijärjestöön sitoutuneiksi. Koko aineistossa organisaa-

tio- ja ammattijärjestösitoutuminen korreloivat selvästi. Ryhmien prosentuaaliset osuudet antavat viitteitä siitä, että kaksoissitoutuminen on suomalaisessa työelämässä ikään kuin ”vallitseva olotila”.

Tarkasteltaessa eri ryhmiin kuuluvien eroja havaittiin, että kaksoissitoutuneet erosivat muista ryhmistä juuri monien paikalliseen työelämäsuhteisiin liittyvien muuttujien suhteen. Tosin sanoen, kaksoissitoutuneet eroavat muista ryhmistä siinä, että he kokevat ammattiliittonsa ja työnantajansa väliset suhteet perustuvan yhteistyöhön, he luottavat organisaationsa johtoon ja lähimpään esimieheensä sekä suhtautuvat myönteisesti paikalliseen ammattiyhdistystoimintaan. Tämä tuo esille mielenkiintoisen tuloksen luottamuksen roolista jälkiteollisessa yhteiskuntavaiheessa. Moderni yhteiskunta rakentui Scott Lashin mukaan (1995) luottavaisuudesta teollisiin instituutioihin; puoliksi modernille yhteiskunnalle oli ominaista kollektiiviset rakenteet ja niiden takaama luottavaisuuden ilmapiiiri. Tulosten perusteella voidaan väittää, että jälkitraditionaalinen yhteiskuntavaiheen yksilöllistyminen ei ainakaan Suomessa ole johtanut atomisoituneisiin, kollektiivisista siteistä ”täysvapaisiin” yksilöihin, vaan juuri luottamus paikallisiin työelämäsuhteiden ”pelureihin” (työnantajan ja henkilöstön edustajiin) on sitoutumisen perusta.

Seuraavaan taulukkoon on koottu neljä erilaista kombinaatiota työtyytyväisyyden ja työelämäsuhteiden ilmastosta, ja tarkasteltu näiden ryhmien jakautumista eri tavoin sitoutuneisiin. Ryhmät edustavat siis erilaisia työelämäsuhteiden ja työtyytyväisyyden kombinaatioita. Tarkastelun havainnollistamiseksi ja yksinkertaistamiseksi molemmista muuttujista on valittu ääripäät, eli sellaiset jotka kokevat työelämän suhteet huonoksi tai hyväksi sekä sellaiset joiden työtyytyväisyys on matalaa tai korkeaa.

Taulukko 3. Työtyytyväisyyden ja paikallisten työelämäsuhteiden ilmapiiirin kokeminen ja sitoutuminen

Työtyytyväisyys ja kokemus paikallisista työelämäsuhteista	Sitoutuminen molempiin heikkoo	Ay-sitoutuminen vahvaa & organisaatiositoutuminen heikkoo	Organisaatiositoutuminen vahvaa & Ammattijärjestö-Sitoutuminen heikkoo	Sitoutuminen molempiin vahvaa (kaksoissitoutuneita)
Matala & huono (N=118)	36%	17%	24%	23%
Matala & hyvä (N=293)	10%	11%	28%	50%
Korkea & huono (N=75)	14%	9%	43%	34%
Korkea & hyvä (N=350)	5%	4%	33%	57%

Taulukossa on silmiinpistävää se, että kaksoissitoutuneita on runsaasti silloin, kun työelämän suhteet koetaan hyväksi olipa työtyytyväisyyden taso matala tai korkea. Työtyytyväisyyden ja työelämäsuhteiden ilmapiirin samanaikainen tarkastelu sitoutumiskombinaatioiden tarkastelussa osoittaa, että työelämäsuhteet ovat primaari kaksoissitoutumiseen vaikuttava tekijä. Korkea työtyytyväisyys tosin lisää kaksoissitoutuneiden prosentuaalista osuutta 50%:sta 57%:iin. Silloin kun työelämäsuhteet koetaan huonoiksi ja vallitsee matala työtyytyväisyys (N=118), on vastaajissa suhteellisesti eniten (36%) sellaisia, joiden sitoutuminen sekä organisaatioon että ammattijärjestöön on matalaa. Tähän ryhmään kuuluvista alle neljännes omaa vahvan kaksoissidoksen, ja tässä ryhmässä on selvästi eniten sellaisia, joilla on yksipuolinen sitoutuminen ammattijärjestöön.

Empiirinen evidenssi osoittaa, että juuri suopea, yhteistyöhön pohjaava työelämän suhteiden ilmapiiri luo perustan kaksoissitoutumiselle. Yhteistyöhön perustuvat suhteet eivät siis myöskään sammuta tai tee tyhjäksi tarvetta sitoutua ammattijärjestöön. Kaksoissitoutuneiden ryhmässä sitoutuminen ammattijärjestöön oli keskimäärin voimakkaampaa kuin vain yksipuolisesti ammattijärjestöön sitoutuneiden ryhmässä. Kaksoissitoutuneet eroavat muilla tavoin sitoutumista ilmentävistä ryhmistä siten, että he luottavat paikalliseen ammattiyhdistystoimintaan selvästi muita ryhmiä enemmän, he arvostavat lähintä esimiästään ja luottavat organisaation johtoon. Toimivista työelämäsuhteista kumpuavan luottamuksen looginen seurallinen on, että kaksoissitoutuneet ovat muita kiinnostuneempia työyhteisönsä talouden kehityksestä ja he ovat kaikkein sitoutuneimpia työtehtäviensä suorittamiseen.

Lopuksi

Sitoutuminen työorganisaatioon on suomalaisille palkansaajille erittäin yleistä ja vahvaa. Toiseen ”organisaatioon” eli ammattijärjestöön sitoutuminen on jonkin verran heikompaa, mutta myös ammattijärjestö koetaan tärkeäksi. Sen tavoitteisiin ja arvoihin sitoudutaan. Verrattuna moniin kansainvälisiin tutkimuksiin, joissa on käytetty samantyyppisistä väittämistä rakennettuja skaalamittareita, voidaan todeta, että sitoutuminen organisaatioon ja ammattijärjestöön on meillä vahvaa.

Ovatko sitten postmodernismin ja massayhteiskuntateorioiden teesit kollektiivisten siteiden hauraudesta liioiteltuja? Tulosten valossa ovat. Väitteet, joiden mukaan kollektiiviset siteet ovat jälkiteollisessa, yksilökeskeisessä yhteiskunnassa heikkoja ja hauraita, ovat osaltaan samaa ”postmodernia melua” kuin puheet siitä, että yhteiskuntaluokat olisivat kadonneet. Tällaisiin postmodernin yleisistä teorioista johdettuihin väitteisiin näyttäisi liittyvän aimo annos sokeutta empiiristä todellisuutta kohtaan. Sitoutuminen organisaatioon ja ammattijärjestykseen voidaankin tulkita myöhäismodernin yksilöiden haluksi rakentaa itseidentiteettiään ”itselle” merkityksellisten kollektiivien suojassa. Erik Allardt (1973) mukaillen sitoutumisessa organisaatioon ja ammattijärjestykseen on kyse yhteisyyssuhteista, jotka ovat keskeinen elementti yksilön pyrkimystä rakentaa arjestaan mielekästä.

Kirjallisuus

- Allardt, E. (1973). About dimensions of welfare. An exploratory analysis of a comparative Scandinavian survey. *Research Reports of the Research Group for Comparative Sociology*, No 1. Helsinki: University of Helsinki.
- Cappeli, P. (1985). Competitive pressures and labour relations in the airline industry. *Industrial Relations* 24, 316–338.
- Castells, M. (1996). *The Information Age. Economy, Society and Culture. Vol. 1: The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell.
- European Industrial Relations Review*, Issue 301, February 1999
- European Industrial Relations Review*, Issue 302, March 1999.
- European Industrial Relations Review*, Issue 305, June 1999.
- Ferner, A. & Hyman, R. (eds) (1998). *Changing Industrial Relations in Europe*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Fullagar, C. & Barling, J. (1989). A longitudinal test of the antecedents and consequences of union loyalty. *Journal of Occupational Psychology* 64, 129–143.
- Fullagar, C. & Barling, J. (1987). Towards a model of union commitment. *Advances in Industrial and Labour Relations*. Vol.4, 43–78.
- Gallagher, D.G. & Strauss, G. (1991). Union membership attitudes and participation, pp. 139–174 in Strauss, G., Gallagher, D.G. & Fiorito, J. (eds) *The State of the Unions*. IRRRA, Madison.
- Giddens, A. (1990): *Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (1999). *Sociology*. Cambridge: Polity Press.

- Gordon, M.E., Philbot, J.W., Burt, R., Thompson, C.A. & Spiller, W.E. (1980). Commitment to the union. Development of a measure and an examination of its correlates. *Journal of Applied Psychology* 7, 479–499.
- Gordon, M.E. & Ladd, R.T. (1990). Dual allegiance. Renewal, reconsideration and recantation. *Personnel Psychology* 43, 37–69.
- Guest, D. E. (1991). Employee commitment and control. Teoksessa Hartley, J. F & Stephenson, G.M. (eds). *Employment Relations*. Oxford: Blackwell.
- Ilmonen, K. & Kevätsalo, K. (1995). Ay-liikkeen vaikeat valinnat. Sosiologinen näkökulma ammatilliseen järjestäytymiseen Suomessa. Palkansaajien tutkimuslaitos, tutkimuksia 59. Helsinki: Palkansaajien tutkimuslaitos.
- Ilmonen, K., Jokivuori, P., Liikanen, H., Kevätsalo, K. & Juuti, P. (1998). *Luottamuksesta kiinni. Ammattiyhdistysliike ja työorganisaation suorituskyky*. Jyväskylä: SoPhi.
- Ilmonen, K., Jokivuori, P., Kevätsalo, K., Juuti, P. (2000). Luottamus ja paikallinen sopiminen. Jyväskylän yliopiston sosiologian julkaisuja 66. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Jacoby, S.M. (1985). *Employing Bureaucracy: Managers, Unions and the Transformation of Work in American Industry, 1900–1945*. New York: Columbia University Press.
- Jokivuori, P., Kevätsalo, K. & Ilmonen, K. (1996). Ay-jäsenen monet kasvot. Tutkimus SAK:n, STTK:n ja Akavan jäsenistä. *Jyväskylän yliopiston sosiologian julkaisuja* 60. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Järvi, P. (1999). Sitoutuminen ja ammattikuva. Teoksessa Nurmi, R (toim.) Neljännesvuosisata johtamista ja organisaatiotutkimusta Turun kauppakorkeakoulussa. *Turun kauppakorkeakoulun julkaisuja, sarja Keskusteluja ja raportteja 2/1999*. Turku: Turun yliopisto.
- Kauppinen, Timo (1992). Suomen työmarkkinamallin muutos. *Työpoliittinen tutkimus No 30*. Helsinki: Työministeriö.
- Kochan, T.A., Katz, H. C. & McKersie, R. B. (1986). *The Transformation of American Industrial Relations*. New York: Basic Books.
- Kortteinen, M. (1997). *Kunnian kenttä. Suomalainen palkkatyö kulttuurisena muotona*. Hämeenlinna: Hanki ja jää.
- Martin J.E., Magenau, J.M. & Petersson, M.F. (1986). Variables related to patterns of union stewards' commitment. *Journal of Labour Research* 4, 323–336.
- Mathieu, J.E. & Zajac, D.M. (1990). A review and meta-analysis of the antecedents, correlates and consequences of organizational commitment. *Psychological Bulletin*, 108, 171–194.
- Meyer, J.P. & Allen, N.J. (1997). *Commitment in the Workplace. Theory, Research, and Application*. London: Sage.

- Morris, T.J., Lydka, H. & Fenton-O’Creevy, M.P. (1993). Can commitment be managed? A longitudinal analysis of employee commitment and human resource policies. *Human Resource Management Journal*, vol. 3, no.3, April, 21–42.
- Mowday, R.T., Steers, R.M. & Porter, L.W. (1979). The measurement of organizational commitment. *Journal of Vocational Behavior*, 14, 224–247.
- O’Reilly, C. & Chatman, J. (1986). Organizational commitment and psychological attachment: The effects of compliance, identification, and internalization on prosocial behavior. *Journal of Applied Psychology*, 71, 492–499.
- Sherer, P. & Morishima, M. (1989). Roads and roadblocks to dual commitment. similar and dissimilar antecedents of union and company commitment. *Journal of Labour Research*, vol. 10, 311–330.
- Stagner, R. (1954). Dual allegiance as a problem in modern society. *Personnel Psychology*, vol. 7, 41–66.
- Steers, R.M. (1977). Antecedents and outcomes of organizational commitment. *Administrative Science Quarterly* 22, 46–56.
- Suikkanen, A. & Linnakangas, R. (1998). *Uusi työmarkkinajärjestys*. Helsinki: Sitra.
- Sverke, M. & Sjöberg, A. (1994). Dual commitment to company and union in Sweden. An examination of predictors and taxonomic split methods. *Economic and Industrial Democracy*, Vol. 15, 531–564.
- Uhmavaara, H., Kairinen, M. & Niemelä, J. (2000). Paikallinen sopiminen työelämässä. Hyötyyn ja luottamukseen perustuvaa muutosten hallintaa. *Turun yliopiston oikeustieteellisen tiedekunnan julkaisuja, yksityisoikeuden julkaisusarja A:99*. Turku: Turun yliopisto.

TYÖN EPÄVARMUUS JA AMMATILLINEN JÄRJESTÄYTYMINEN

Jouko Nätti

Johdanto

Työmarkkinoiden keskeisiä muutospirteitä viimeisen parinkymmen vuoden aikana ovat työn koetun epävarmuuden yleistyminen ja työsuhteiden määräaikaistuminen Suomessa. Työn epävarmuus ja määräaikaisuus liittyvät toisiinsa sekä käsitteellisesti että empiirisesti. Koettu työn epävarmuus voidaan määritellä subjektiivisena ja työsuhteen määräaikaisuus objektiivisena epävarmuutena (DeWitte & Näswall 2003). Koetulla työn epävarmuudella on useimmiten tarkoitettu palkansaajan tuntemaa uhkaa työnsä menetyksestä ja tällainen uhka kytkeytyy usein organisaation taloudellisiin vaikeuksiin tai palkansaajan omaan työasemaan kuten työsuhteen määräaikaaisuuteen. Koettu työn epävarmuus on samalla vahvasti subjektiivinen tuntemus: samassakin tilanteessa osa palkansaajista kokee uhkaa, osa ei (Jacobson 1991).

Tässä artikkelissa tutkimuskohteena on koetun työn epävarmuuden ja työsuhteen määräaikaisuuden yhteys ammatilliseen järjestäytymiseen Suomessa. Ammatillisen järjestäytymisen yleisyys vaihtelee suuresti kansainvälisesti. Eurooppalaisissa vertailuissa ammatiliittoihin kuuluvien osuus palkansaajista on korkein Pohjoismaissa ja Belgiassa (Visser 2002). Useimmissa muissa EU-maissa osuus on selvästi alhaisempi ja laskeva. Järjestäytymisasteen laskua on selitetty muun muassa palvelusektorin ja pienten työpaikkojen osuuden kasvulla, samoin työsuhteiden epätyypillistymisellä kuten osa- ja määräaikaisten työnteon muotojen yleistymi-

sellä (Delsen 1995). Tässä artikkelissa huomion kohteena on se, missä määrin työn epävarmuus ja määräaikaisuus kietoutuvat ammatilliseen järjestäytymiseen Suomessa: lisäävätkö vai vähentävätkö työn koettu epävarmuus ja työsuhteen määräaikaisuus järjestäytymistä ja millainen mahdollinen yhdysvaikutus niillä on?

Koettu työn epävarmuus

Koetun työn epävarmuuden käsite ja yleisyys

Koetun työn epävarmuuden taustalla on talouden ja työmarkkinoiden epävakautuminen viimeisten parinkymmenen vuoden aikana. Rakenteellinen epävakautuminen koetaan yksilötasolla työn epävarmuutena, joka kohdistuu myös sellaisiin henkilöstöryhmiin, jotka aiemmin ovat välttyneet henkilöstösopistuksilta – hyvin koulutettuihin, asiantuntijatehtävissä oleviin sekä yhä useammin myös johtoon. Vaikka epävarmuuden kokemisen taustalla ovat objektiiviset olosuhteet, on epävarmuuden kokemus aina subjektiivinen arvio tilanteesta, johon vaikuttavat myös yksilöiden erot tilanteensa arvioinnissa (Sverke et al. 2002).

Useimmiten koettu työn epävarmuus on määritelty työpaikan menetyksen uhkana. Määritelmässä korostuu epätietoisuus työsuhteen tulevasta jatkuvuudesta sekä työpaikan menetyksen vastentahtoisuus. Esimerkiksi Greenhalgh ja Rosenblatt (1984) määrittivät työn epävarmuuden ”havaituksi voimattomuudeksi ylläpitää haluttua jatkuvuutta uhatussa työtilanteessa”. Heidän mallissaan työn epävarmuuteen sisältyy kaksi perusulottuvuutta: työhön kohdistuvan uhan vakavuus ja yksilön voimattomuus vastustaa uhkaa. Työ koetaan epävarmaksi silloin, kun yksilö pitää uhkaa vakavana ja kokee itsensä tilanteessa voimattomaksi. Uhkan vakavuus puolestaan riippuu siitä, kuinka suuren merkityksen yksilö antaa työsuhteen päättymiseen liittyville menetyksille sekä siitä, miten todennäköisinä yksilö näitä menetyksiä pitää.

Hyvin yleisesti määriteltynä koettu työn epävarmuus ilmentää siten risiiritä henkilön kokeman ja toivoman työsuhteen turvallisuuden välillä (Jacobson & Hartley 1991). Näin ymmärrettynä koetusta työn epävarmuudesta näyttää tulleen olennainen pürre teollisuusmaiden työelämää.

OECD:n (1997) raportin mukaan työn epävarmuutta koettiin useissa maissa enemmän 1990-luvulla verrattuna edelliseen vuosikymmeneen. Kansainvälisessä vertailussa suomalaisten epävarmuuskokemukset olivat keskimääräistä yleisempiä. Myös suomalaisista tutkimuksista (Happonen & Nätti 2000; Nätti et al. 2001) on saatavissa tilastotietoa muutosuhkien yleisyydestä. Ne osoittavat, että erilaisten työn uhkatekijöiden kokeminen lisääntyi selvästi palkansaajien keskuudessa 1990-luvulla. Vuoden 1997 työolotutkimuksen mukaan työttömyyden uhkaa koki 21 % palkansaajista, lomautuksen uhkaa 18 % ja irtisanomisen uhkaa 15 %. Vuonna 1997 palkansaajista keskimäärin 19 % koki työn epävarmuutta kun vuonna 1990 heitä oli 12 %.

Työn epävarmuuden ennustajat ja seuraukset

Työn epävarmuudella on lukuisia ennustajia. Aikaisemmissa tutkimuksissa (Ashford et al. 1989; Kinnunen & Nätti 1994; Näswall & De Witte 2003; Roskies & Louis-Guerin 1990; van Vuuren et al. 1991) esitettyjä epävarmuutta ennustajia voidaan jäsenellä seuraavasti. Ensinnäkin epävarmuuden kokemista ennustavat ympäristö- ja organisaatiotekijät, joilla viitataan organisaatiomuutoksiin (fuusiot, uudelleenjärjestelyt) ja organisaatiossa vallitsevaan yleiseen ilmapiiriin (luottamus johtoon, ammattiliiton vahvuus, osallistuminen päätöksentekoon). Toiseksi voidaan erottaa yksilöön ja hänen asemaansa liittyvät tekijät, kuten sukupuoli, ikä, koulutus, ammattiasema, ja kolmanneksi persoonallisuustekijät, kuten esimerkiksi elämänhallinta ja sisäinen/ulkoinen kontrolliorientaatio. Parhaita ennustajia ovat olleet yksilön asemaa kuvaavat tekijät, kuten aikaisemmat työttömyyskokemukset tai työsuhteen määräaikaisuus (Kinnunen & Nätti 1994), yksilön persoonallisuus (Roskies & Louis-Guerin 1990) ja erilaiset uhan signaalit, kuten huhut uudelleenorganisoinnista ja johtamisen muutokset (Ashford et al. 1989).

Työn epävarmuudella on havaittu olevan kielteisiä seurauksia yksilön terveyteen ja työhön suhtautumiseen (yhteenvetona Sverke et al. 2002). Työn epävarmuuden kokemisen on havaittu olevan yhteydessä sekä heikentyneeseen psyykkiseen (esimerkiksi ahdistuneisuus, masentuneisuus, ärtyisyys, jännittyneisyys, uupumus) että fyysiseen (kuten lihasjännitys,

päänsärky ja vatsavaivat) terveyteen. Terveiden ohella työn koettu epävarmuus on yhteydessä kielteisempään työhön ja organisaatioon asennoitumiseen, kuten heikentyneeseen työtyytyväisyyteen, suoriutumiseen työssä ja organisaatioon sitoutumiseen. Epävarmuus heikentää samalla organisaatioilmastoa, jolloin lamaantuminen, masennus, jähmettyminen ja jäykkyys alkavat luonnehtia ilmapiiriä, vaikka luovuutta ja joustavuutta tarvittaisiin kipeästi.

Työn epävarmuus ja ammatillinen järjestäytyminen

Työn epävarmuutta on tutkittu yllättävän vähän työelämysuhteiden kirjallisuudessa (Bender & Sloane 1999). Aiemmat tutkimukset viittaavat kuitenkin siihen, ja että ammattiliittojen jäsenet kokevat työsuhtedurvan tärkeänä (Allvin & Sverke 2000; Brown Johnsonin et al. 1992) ja keskeisenä sopimustavoitteena (Dworkin et al. 1988) ja että työsuhteen turvallisuus (*job security*) on tärkeä ammatilliseen järjestäytymiseen vaikuttava tekijä (Crockett & Hall 1987), samoin työssä koettu epävarmuus (Bender & Sloane 1999).

Työn epävarmuuden ja ammatillisen järjestäytymisen suhdetta voidaan tarkastella myös toisinpäin: miten ammattiliitto vaikuttaa työn epävarmuuden tai varmuuden kokemiseen. Tässä suhteessa aiemmat tulokset ovat ristiriitaisia. Benderin ja Sloanin (1999) tulosten mukaan ammatillinen järjestäytyminen vähentää epävarmuutta kokevien työntekijöiden määrää. Myös Greenhalg ja Rosenblatt (1984) katsovat järjestäytymisen voivan vähentää epävarmuuden kokemuksia ammattiliiton tarjotessa turvaa työntekijöille. Sen sijaan Näswallin ja deWitten (2003) tulosten mukaan ammattiliittojen jäsenet kokivat enemmän työn epävarmuutta kuin ei-jäsenet Belgiassa, joskaan yhteyttä ei löytynyt kahdesta muusta tutkimusmaasta (Ruotsi ja Italia).

Ammatillisen järjestäytymisen ja työn koetun epävarmuuden suhdetta on lähestytty myös *coping*-keinojen näkökulmasta. Sverke ja Hellgren (2001) ovat tutkineet sitä, missä määrin jäsenet ja ei-jäsenet käyttävät erilaisia *coping*-keinoja kohdatessaan työn epävarmuutta. Hirschmanin (1970) mukaan työntekijät voivat reagoida epätyytyttävään tilanteeseen kolmella tavalla: työntekijät voivat etsiä uuden työpaikan (*exit*), he voivat

pyrkii tilanteen parantamiseen korottamalla ääntään (*voice*) tai he voivat tukea organisaatiota (*loyalty*). Hirschmanin mukaan työpaikan vaihto on työntekijöiden keskeinen toimintatapa yrityksen vaikeuksissa. Työn epävarmuuden onkin havaittu olevan yhteydessä työpaikan vaihtoihmissiin (Dekker & Schaufeli 1995). Yrityksen kannalta vaihtuvuus on ongelma, koska ensimmäisinä lähtevät usein ne työntekijät, joilla on hyvät mahdollisuudet saada uusi työpaikka. Työpaikan vaihdon ohella pyrkimys tilanteen parantamiseen ääntä korottamalla on aktiivinen toimenpide verrattuna lojaalisuuden osoittamiseen. Tilanteen parantamiseen pyrkivät ne työntekijät, jotka ovat vahvasti sitoutuneet organisaatioon. Tilanteen parantaminen ääntä korottamalla voi ilmetä monin tavoin, joista yhtenä tapana Freeman ja Medoff (1984) näkevät ammatillisen järjestäytymisen. Tulkintaa voi pitää kuitenkin ongelmallisena Pohjoismaissa, joissa järjestäytyminen on ollut yleistä jo pidemmän aikaa.

Työpaikan vaihtoon ja äänen korottamiseen verrattuna lojaalisuuden osoittaminen on passiivisempi toimintatapa. Hirschmanin mukaan lojaalisuuteen turvautuvat ne työntekijät, jotka eri syistä ovat sidottuja organisaatioon - esimerkiksi vähäisen ammattitaidon vuoksi - ja joille sekä työpaikan vaihto että äänen korottaminen tuottaisi suuria kustannuksia ja vaikeuksia. Lojaalisuus voi ilmetä esimerkiksi pyrkimyksenä työskennellä kovemmin tai korkeampana sitoutumisena organisaatioon. Näkemys on kuitenkin ongelmallinen, koska lukuisissa tutkimuksissa on havaittu työn epävarmuuden olevan yhteydessä alentuneeseen organisaatiositoutumiseen (Ashford et al. 1989).

Sverken ja Hellgrenin (2001) empiirisenä tutkimuskohteena oli ruotsalainen sairaala, jossa 1990-luvun puolivälissä tehtiin lukuisia organisatorisia muutoksia tavoitteena kustannusten alentaminen. Vastoin oletuksia ammattiliiton jäsenet turvautuivat ei-jäseniä harvemmin työpaikan vaihtoon tai äänen korottamiseen, sen sijaan jäsenet ilmaisivat useammin lojaalisuuttaan organisaatiota kohtaan. Vastaavasti Bender ja Sloane (1999) ovat havainneet ammattiliiton jäsenyyden lisäävän työuran vakautta sitä kautta, että ay-jäsenyys tuottaa samalla sitoutumista työpaikkaan. Yhtenä selityksenä yhteydelle on pidetty kaksoissitoutumista sekä yritykseen että ammattiliittoon, jonka taustalla on yhteistyötä korostava työelämäsuhteiden ilmapiiri.

Työn epävarmuus ja ammattiliitot

Työn epävarmuuden vaikutuksia ammattiliittojen kannalta on tutkittu ilmeisen vähän. Harvoja poikkeuksia on Sverken ja Goslingan (2003) tutkimus, jonka mukaan työssä koettu epävarmuus saattaa johtaa alentuneeseen lojaalisuuteen ammattiliittoa kohtaan samoin kuin eroamiseen ammattiliitosta. Tutkimuksessa verrattiin neljän maan (Ruotsi, Belgia, Italia ja Hollanti) ay-jäsenten kokeman työn epävarmuuden vaikutuksia ammattiliittojen kannalta hyödyntäen Hirschmanin kolmijaottelua. Tulokset vaihtelivat jossain määrin maittain.

Hellgren ja Chirumbolo (2003) ovat puolestaan tutkineet sitä, missä määrin ammattiliitolta saatu sosiaalinen tuki puskuroi työn epävarmuuden kielteisiä terveysvaikutuksia vertailemalla neljää maata. Tulosten mukaan epävarmuuskokemuksilla on kielteisiä ja ammattiliitolta saadulla tuella myönteisiä vaikutuksia koettuun henkiseen terveyteen. Sen sijaan epävarmuudella ja ammattiliiton tuella ei ole yhdysvaikutusta eli ammattiliitolta saatu sosiaalinen tuki ei puskuroi epävarmuuden kielteisiä terveysvaikutuksia. Samansuuntaisia tuloksia ammattiliiton roolin vähäisyydestä työn epävarmuuden kielteisten vaikutusten puskuroinnissa on saatu myös muissa tutkimuksissa (Dekker & Schaufeli 1995; Sverke & Hellgren 2001).

Työn määräaikaisuus

Määräaikaistyön yleisyys ja ominaispiirteitä

Määräaikaisella työllisyydellä tarkoitetaan Suomessa määräajaksi sovit-
tuja työsuhteita erotuksena pysyvistä, toistaiseksi voimassa olevista työ-
tai virkasuhteista. Käsite on siten rajattu palkkatyöhön. Työsopimus-
lain (55/2001) mukaan työsuhde on pääsääntöisesti solmittava pysyväksi
(toistaiseksi voimassa olevaksi); määräaikaisia työsuhteita voi solmia
vain poikkeuksellisesti, perustellusta syystä.

Määräaikaisuuden yleisyyttä mitataan työvoimatutkimuksessa pyytämällä palkansaajaa luokittelemaan työnsä joko pysyväksi tai määräaikaiseksi. Työvoimatutkimusten mukaan määräaikaisten osuus palkansaajista

oli suhteellisen vakaa 1980-luvulla (noin 11 %). Osuus kääntyi nousuun 1990-luvun taitteessa jatkaen nousuaan sekä laman että talouden nousukauden aikana. Korkeimmillaan määräaikaisten osuus palkansaajista oli vuonna 1997, jolloin se oli 18 prosenttia. Sen jälkeen osuus on hitaasti laskenut 16 prosenttiin vuonna 2003. Eurooppalaisissa vertailuissa määräaikaisten työsuhteiden osuus on Suomessa EU-maiden keskiarvoa (13 % v. 2002) suurempi (Employment in Europe 2003). Suomea korkeampi määräaikaisten osuus oli vain Espanjassa ja Portugalissa. Määräaikaistyön yleistymisestä huolimatta valtaosa palkansaajista työskentelee edelleen pysyvissä (ja kokoaikaisissa) työsuhteissa.

Määräaikaiset työsuhteet ovat eriytyneet sukupuolen ja iän mukaan. Vuoden 2003 työolotutkimuksen mukaan määräaikaisten osuus palkansaajista oli naisilla 17 % ja miehillä 11 %. Sukupuoltakin enemmän määräaikaisuus kytkeytyy nuoreen ikään: alle 25-vuotiaiden työsuhteista reilu kolmasosa (36 %) ja 25–34-vuotiaiden työsuhteista viidesosa (21 %) oli määräaikaisia. Sukupuoliero pitää pintansa myös nuorilla, erityisesti 25–34-vuotiaiden ikäryhmässä, jossa nuoret naiset (29 %) ovat nuoria miehiä (14 %) useammin määräaikaisessa työsuhteessa.

1990-luvulla määräaikaisuus lisääntyi kaikissa ammateissa, mutta erityisen yleisiä niistä tuli julkisen sektorin naistyössä, terveys- ja sosiaalipalveluissa sekä opetuksessa. 1990-luvun työmarkkinoilla nimenomaan korkea koulutus oli yhteydessä naisten pätkätoihin. Vuoden 1997 työolotutkimuksessa määräaikaisia työsuhteita oli eniten korkeasti koulutetuilla naisilla, vähiten puolestaan koulutetuilla miehillä (Sutela et al. 2001). Määräaikaisuus näyttää siten kytkeytyvän korkeakoulutettujen naisten työuran alkuvuosiin. Myös Kauhasen (2002) tulosten mukaan työsuhteen määräaikaisuutta ennustavat sukupuoli (nainen), nuori ikä, naisilla lisäksi hyvä koulutus sekä työskentely julkisella sektorilla.

Sutelan et al. (2001) mukaan 1990-luvulla tapahtui siirtymä perinteisestä pätkätyöstä, joka oli ominaista kausiluontoisten alojen (rakenusala, maataloustyö) miehille, moderniin pätkätyöläisyyteen, jota voisi kutsua myös jälkitekolliseksi tai feminisoiduksi. Työn luonne ei sinänsä edellytä pätkätoita vaan määräaikaisuutta tuottavat työnantajien joustostrategiat, sijaisuudet, ketjutus, tukityöt ja työn projektimaisuus.

Määräaikaistyön luonne: riskialttiita umpikujatyöpaikkoja?

Määräaikaiset työsuhteet voidaan käsittää sekä myönteisinä että kielteisinä ja ne voivat merkitä palkansaajille sekä mahdollisuuksia että uhkia. Tätä voidaan arvioida pohtimalla sitä, missä määrin määräaikaisiin työsuhteisiin liittyy kielteisiä hyvinvointivaikutuksia ja psykososiaalisia riskejä verrattuna pysyvissä työsuhteissa oleviin palkansaajiin sekä missä määrin määräaikaistyö on silta tai ansa. Työsuhteiden määräaikaisuuden yhteydestä hyvinvointiin ja työasenteisiin on saatu ristiriitaisia tuloksia. Osa tutkimuksista viittaa lisääntyneeseen psyykkiseen ja fyysiseen oireiluun (Aronsson et al. 2002) ja heikentyneeseen työtyytyväisyyteen ja työhön kiinnittymiseen (Kinnunen & Nätti 1994), osassa tutkimuksia hyvinvoinnilla ja työsuhteen määräaikaisuudella ei ole yhteyttä (De Witte & Näswall 2003), ja osassa tutkimuksia määräaikaisilla on ollut parempi koettu terveys kuin pysyvillä palkansaajilla (Virtanen et al. 2001). Tulosten ristiriitaisuus lienee yhteydessä sekä tutkimusasetelmien ja tutkimuskohteiden erilaisuuteen (Virtanen 2003) että määräaikaistyön heterogeenisuuteen. Yhtenä syynä tulosten ristiriitaisuuteen on esitetty määräaikaistyön luonnetta: kielteiset hyvinvointivaikutukset kytkeytyvät nimenomaan vastentahtoiseen määräaikaisuuteen (Parker et al. 2002; vrt. Saloniemi et al. 2004).

Psykososiaalisia riskitekijöitä voivat olla koettu työn epävarmuus, työpaikan menetys, heikot etenemis- ja vaikutusmahdollisuudet sekä alhaisemmat ansiot (Virtanen 2003). Useimpien tutkimusten mukaan määräaikaiset kokevat pysyviä enemmän työn epävarmuutta, osallistuvat harvemmin henkilöstökoulutukseen, saavat alhaisempaa palkkaa ja vähemmän muita työhön liittyviä etuja (Aronsson et al. 2002; Delsen 1995; Kalleberg 2000; Parker et al. 2002; Kauhanen 2002; Nätti 1998). Toisaalta osa tutkimuksista raportoi määräaikaisten kokevan pysyviä vähemmän ongelmia vaikutusmahdollisuuksissa, työpaineissa tai sosiaalisessa tuessa (Saloniemi et al. 2004).

Määräaikaistyön roolia ansana tai siltana voidaan tarkastella työttömyyden, liikkuvuuden ja motiivien näkökulmasta (Nätti 1993, 1998). Määräaikaistyö kytkeytyy työttömyyteen sekä alue- että yksilötasolla. Yksilötasolla määräaikaistyön kietoutuminen työttömyyteen ilmenee sekä työttömyysuhkan kokemisena että työttömyytenä. Silti valtaosa

määräaikaisista ei ole ollut työttömänä ennen nykyistä työsuhdettaan. Työttömyyskokemusten ohella määräaikaistyöhön kytkeytyy suuri liikkuvuus, mikä ilmenee myös lyhyinä työsuhteina. Pitkittäisseurannoissa osa määräaikaista jää työttömyyden ja määräaikaisuuden kehään, osa saa myöhemmin pysyvän työpaikan (Nätti 1998; Kauhanen 2002).

Määräaikaistyön luonne näyttää olevan yhteydessä työmarkkinoiden yleiseen tilaan, mihin viittaavat muutokset palkansaajien ilmoittamisissa syissä työnsä määräaikaisuudelle. Vuonna 1990 reilu kolmannes määräaikaisista ilmoitti, ettei ole löytänyt pysyvää työtä, samaan aikaan kolmannes kuitenkin ilmoitti, ettei halua pysyvää työtä. Talouslaman myötä vastentahtoisuus yleistyi: lamavuonna 1993 lähes 80 prosenttia vastaajista ilmoitti, ettei ole löytänyt pysyvää työtä ja ainoastaan viisi prosenttia ilmoitti ettei halua pysyvää työtä. Vuoden 1997 työolotutkimuksen tuloksissa ei ole muutosta lama-aikaan: 85 prosenttia määräaikaisista ilmoitti, että pysyvää työtä ei ollut tarjolla ja edelleen ainoastaan noin viisi prosenttia määräaikaisista ilmoitti, ettei halua pysyvää työtä. Myös vuonna 2003 vastentahtoisten osuus määräaikaisista oli lähes sama (81 %). Vaikka määräaikaisissa työsuhteissa olevat eivät muodosta homogeenistä ryhmää (Aronsson et al. 2002; Saloniemi 2000; Saloniemi et al. 2004), valtaosa määräaikaisista haluaisi pysyvän työn ja siten heidät voidaan luokitella alityöllisiksi.

Työsuhteen määräaikaisuus ja ammatillinen järjestäytyminen

Työsuhteiden määräaikaistumisesta huolimatta ammatillisen järjestäytymisen ja osallistumisen tutkimus on pääsääntöisesti keskittynyt pysyvissä ja kokoaikaisissa työsuhteissa oleviin (Goslinga & Sverke 2003). Useimmissa maissa osa- ja määräaikaiset työntekijät ovat keskimääräistä harvemmin ammattiliittojen jäseniä (Delsen 1995). Ammattiliitot ovat selittäneet aliedustusta sillä, että osa- ja määräaikaisia on vaikeampi organisoida ammattiliittoihin. Toinen mahdollinen selitys on, että ammattiliitot ovat olleet haluttomia hyväksymään näitä uudenlaisia työnteon muotoja, koska niihin liittyy usein huonompia työehtoja kuin pysyviin ja kokoaikaisiin työsuhteisiin. Goslingan ja Sverken (2003) mukaan osa- ja määräaikaisten alhaisempi järjestäytyminen näyttää johtuvan myös siitä,

että he ovat muita haluttamattomampia liittymään jäseneksi sekä siitä, että ollessaan jäseniä he eroavat muita useammin. Goslinga ja Sverke (2003) tutkivat itse sitä, missä määrin yhtäältä osa- ja kokoaikaiset, toisaalta määräaikaisessa ja pysyvässä työsuhteessa olevat ammattiliiton jäsenet erosivat suhtautumisessaan ammattiliittoon (sitoutuminen, tuki, luottamus, tyytyväisyys, eroamisaikeet) kolmessa EU-maassa (Ruotsi, Italia, Hollanti). Tulosten mukaan erot ryhmien välillä olivat vähäisiä ja ne vaihtelivat maiden välillä.

Ammatillinen järjestäytyminen

Ammatillisen järjestäytymisen selitysmalleja

Ammattiliittojen olemassaolo ja vaikutusvalta riippuu keskeisesti niiden kyvystä hankkia uusia jäseniä ja pitää jäsenensä (Ilmonen & Jokivuori 1999). Viime vuosina talous- ja yhteiskuntatieteilijöiden kiinnostus ammatillisen järjestäytymisen tutkimukseen on lisääntynyt samaan aikaan kun monissa maissa järjestäytyminen on vähentynyt (Visser 2002).

Taloustieteissä järjestäytymistä on selitetty perinteisen kysyntä-tarjonta-lähestymistavan avulla (Schnabel 2002; Schnabel & Wagner 2003). Jäsenyyden kysyntä riippuu käänteisesti jäsenyyden kustannuksista, erityisesti ammattiliittojen jäsenmaksujen suuruudesta. Sen sijaan jäsenten korkeammat palkat ei-jäseniin verrattuna lisäävät järjestäytymistä. Samansuuntainen vaikutus on sillä, jos jäsenet hyötyvät paremmista työoloista tai työsuhdeturvasta. Jos tarjolla on kuitenkin edullisia korvaavia palveluja, kuten sosiaaliturva, kiinnostus järjestäytymiseen vähenee. Mallin tarjontapuoli muodostuu ammattiliiton tarjoamista palveluista. Jäsenmaksutulot vaikuttavat myönteisesti palvelujen tarjontaa. Sen sijaan järjestäytymisen ja palvelujen kustannukset vaikuttavat kielteisesti palvelujen tarjontaan. Kustannuksissa on todennäköisesti tietty kiinteä osuus, millä selitetään vähäisempää järjestäytymistä pienissä yrityksissä. Kustannukset riippuvat myös työnantajien asennoitumisesta ammattiliittoihin ja kollektiiviseen sopimiseen, samoin muista institutionaalisista rakenteista, kuten lainsäädännöstä.

Kysyntä-tarjonta-mallin aineksia on sovellettu valikoivasti empiirisessä tutkimuksessa. Useimpia teoriakehikön oletuksia ei voida tutkia suoraan, vaan ne on korvattu empiirisissä tutkimuksissa epäsuorilla muuttujilla, kuten yrityskoolla. Mallin toinen ongelma on, että oletetut vaikutukset rakentuvat useamman kanavan kautta, mikä tekee tulosten tulkin-
nasta vaikeaa. Mallin heikkoutena on myös vapaamatkustajan ongelma. Monet ammattiliittojen saavutukset – kuten palkankorotukset ja työ-
olojen parannukset – koskevat sekä jäseniä että ei-jäseniä (*public goods*). Miksi siis liittyä ammattiliittoon kun samat edut saa ilman jäsenyyttäkin? Olsonin (1965) klassinen selitys on, että joko jäsenyys on pakollinen tai ryhmä pystyy tarjoamaan jäsenilleen etuja kuten lakkoavustus tai laki-
neuvonta, jotka eivät koske ei-jäseniä (*private goods*).

Yhteiskuntatieteilijät ovat korostaneet taloustieteilijöitä enemmän jär-
jestäytymisen selittäjinä luokkatietoisuutta, arvoja, tuotantomuotoja, työvoiman koostumusta, poliittista ilmastoja, hallituspolitiikkaa sekä ay-liikkeen yhtenäisyyttä. Klandermans (1986) on luokitellut järjestäy-
tymisen sosiaalipsykologiset teoriat kolmeen ryhmään. Ensimmäinen korostaa järjestäytymisen syynä yksilöiden turhautumista ja tyytymät-
tömyyttä työssään (frustraatio-aggressio -lähestymistapa). Toinen lähes-
tymistapa korostaa järjestäytymistä seurauksena kustannusten ja hyöty-
jen vertailusta (rationaalinen valinta). Tämä lähestymistapa on lähellä taloustieteen kysynnän ja tarjonnan kehikkoa, joskin lähestymistavassa korostetaan yksilön ohella kollektiivisia ja ideologisia motiiveja. Kolmas lähestymistapa korostaa voimakkaasti ryhmäkulttuuria: yksilön järjesty-
tymisen vaihtelee elinympäristön ja työympäristön mukaan (vuorovai-
kutuksenäkökulma). Tietyissä elinympäristöissä, kuten vanhoilla tehdas-
paikkakunnilla, ja tietyissä työympäristöissä, kuten suurissa tehtaissa, järjestäytyminen voi olla vallitseva normi ja sosiaalinen tapa.

Ammatillisen järjestäytymisen ennustajat

Empiirinen tutkimus ammatillisesta järjestäytymisestä on tavallisesti yhdistelty edellä esitettyjä talous- ja yhteiskuntatieteilijöiden oletuksia ja se on usein luokiteltu seuraaviin kolmeen ryhmään: aikasarja-analyysit, instituutionäkökulma ja yksilönäkökulma (esim. Riley 1997; Ebbinghaus

& Visser 1999). Ensimmäinen suuntaus on painottunut ajallisiin muutoksiin kartoittaen ammattiliittojen kasvun ja laskun makrotaloudellisia tekijöitä aikasarja-analyysin avulla. Riley (1997) kutsuu lähestymistapaa rakenteellis-deterministiseksi. Suurin merkitys on yleensä nähty olevan talouden suhdanteilla sekä työnantajien ja hallitusten suhtautumistavalla: myönteinen kehitys näillä kolmella alueella edistää ammatillista järjestäytymistä. Tutkimussuuntausta on kritisoitu mm. siitä, että siinä sivuutetaan monet yksilötason tekijät sekä ammattiliittojen ja niiden toimintatavan vaikutus järjestäytymiseen.

Toinen tutkimussuuntaus painottaa institutionaalisia selityksiä analysoiden maiden välisiä institutionaalisia eroja esimerkiksi työttömyysturvan organisoinnissa, ammattiliittojen asemassa ja lainsäädännössä (Blacke 2000; Ebbinghaus & Visser 1999; Pehkonen & Tanninen 1997; Schnabel 2002). Neljässä EU-maassa (Belgia, Tanska, Suomi ja Ruotsi) ansiosidonnainen työttömyysturva on organisoitu pääosin ammattiliittojen työttömyyskassojen kautta. Samoissa maissa järjestäytymisaste on muita EU-maita korkeampi. Vähemmän selkeitä tuloksia on saatu järjestäytymisen yhteydestä työehtosopimusten tasoon (keskitetty, liittokohmainen vai yrityskohtainen) tai ammattiliittojen keskittyneisyyteen.

Kolmas tutkimussuuntaus on etsinyt ammatillisen järjestäytymisen rakenteita yksilötasolla hyödyntäen kansallisia poikkileikkausaineistoja, joissa on verrattu toisiinsa ammattiliittojen jäseniä ja ei-jäseniä. Yksilötasolla järjestäytyminen näyttää olevan yhteydessä lukuisiin yksilön henkilökohtaisiin ominaispiirteisiin, samoin kuin toimialan ja yrityksen piirteisiin, asenteisiin sekä sosiaalisiin tapoihin.

Riley'n (1997) meta-analyysin mukaan useiden demografisten ominaispiirteiden yhteys ammatilliseen järjestäytymiseen on aiemmissa tutkimuksissa ollut ristiriitainen. Tällaisia ominaispiirteitä ovat sukupuoli, ikä, siviilisääty, koulutustaso, esimiesasema ja työsuhteen kesto. Sen sijaan useimmissa tutkimuksissa on havaittu yhteys ammatillisen järjestäytymisen ja työajan pituuden, työkokemuksen, yrittäjäaseman, managerialisen ja professionaalisen aseman sekä korkean palkkatason välillä. Osa-aikatyö, manageriaalinen ja professionaalinen asema sekä itsensä työllistäminen vähentävät järjestäytymistä, sen sijaan pitkä työkokemus ja korkea palkkataso lisäävät järjestäytymistä.

Ammatillinen järjestäytyminen on yhteydessä myös toimialan ominaispiirteisiin, kuten toimialan työttömyysaste, työvoima- ja pääomaintensivisyys ja tapaturmariski. Järjestäytymisaste näyttää olevan keskimääräistä korkeampi tietyillä toimialoilla kuten rakentaminen, teollisuus, tukkukauppa, julkiset palvelut ja liikenne. Rileyn (1997) mukaan monille näistä toimialoista on ominaista työn pitkälle viety standardisointi sekä johto- ja suoritustason tehtävien erottelu, jotka ylläpitävät sekä työntekijäryhmien sisäistä homogeenisuutta että ryhmien välisiä selkeitä rajoja. Samoin järjestäytymisen historialliset perinteet esimerkiksi teollisuudessa edistävät ammattiliittojen rekrytointia. Toimialan ominaispiirteiden ohella ammatillinen järjestäytyminen on yhteydessä myös yrityksen tai organisaation ominaispiirteisiin, joista tärkein on toimipaikan koko. Järjestäytymisaste on alhainen suhteellisen pienissä toimipaikoissa, joskin tarkka raja pienten ja suurten toimipaikkojen välillä on epäselvä.

Tutkimukset asenteiden yhteydestä ammatilliseen järjestäytymiseen ovat kohdistuneet työtyytyväisyyteen, ammattiliittoa ja työnantajaa koskeviin mielikuviiin sekä ideologiseen suuntautumiseen. Tyytymättömyys työn eri piirteisiin ja halu muuttaa tilannetta lisäävät järjestäytymisen todennäköisyyttä, mikäli ammattiliiton oletetaan pystyvän vaikuttamaan tyytymättömyyden syihin, esimerkiksi palkkatasoon. Useissa tutkimuksissa on havaittu ammatillisen järjestäytymisen olevan yhteydessä vasemmistolaisiin näkemyksiin ja lakkovalmiuteen. Sen sijaan yhteyden kausaalisuutta on ollut vaikea osoittaa. Järjestäytyminen on ollut yhteydessä myös siihen, millaisia etuja ammattiliiton koetaan tarjoavan. Edut eivät ole välttämättä vain materiaalisia vaan ammattiliitto saattaa tarjota myös emotionaalisia ja sosiaalisia etuja, joiden merkitystä on vähemmän tutkittu. Jäsenyyden saatetaan kokea edistävän esimerkiksi tiedon saantia työhön liittyvistä asioista.

Ammatillinen järjestäytyminen on yhteydessä myös sosiaalisiin tekijöihin, joilla viitataan tavallisesti vertaisryhmien ja muiden yksilölle tärkeiden ryhmien vaikutukseen. Aiemmissä tutkimuksissa on havaittu, että vanhempien ammattiasema ja suhtautuminen ammatilliseen järjestäytymiseen ja ay-toimintaan ovat yhteydessä vastaajan järjestäytymiseen. Rileyn (1997) mukaan sosiaalisten tekijöiden vaikutusta on tutkittu kuitenkin yllättävän vähän.

Epävarmuus, määräaikaisuus ja ammatillinen järjestäytyminen

Intensifikaationäkökulma ja psykologisen sopimuksen teoria

Artikkelin empiirisenä tutkimuskohteena on se, lisäävätkö vai vähentävätkö työssä koettu epävarmuus ja työsuhteen määräaikaisuus tai pysyvyys ammatillista järjestäytymistä sekä erityisesti työn koetun epävarmuuden ja työsuhteen luonteen yhdysvaikutus. Aiempi tutkimus viittaa siihen, että työssä koettu epävarmuus lisää (Bender & Sloane 1999) ja työsuhteen määräaikaisuus vähentää (Delsen 1995) ammatillista järjestäytymistä eli ne vaikuttavat vastakkaisesti järjestäytymiseen. Sen sijaan vähemmän on pohdittu näiden kahden tekijän yhdysvaikutusta. Yhdysvaikutusta voidaan jäsentää kahdesta vastakkaisesta näkökulmasta pohdimalla työn epävarmuuden roolia pysyvien ja määräaikaisten palkansaajien kannalta. Näitä näkökulmia voidaan kutsua psykologiseksi sopimisteoriaksi ja intensifikaatioteoriaksi. Hans de Witte ja Katharina Näswall (2003) ovat pohtineet näistä näkökulmista työn epävarmuuden ja määräaikaisuuden yhdysvaikutusta työtyytyväisyyteen ja organisaatio-sitoutumiseen. Tässä artikkelissa näkökulmana on ammatillinen järjestäytyminen.

Yhtäältä voidaan stressiteorian (Lazarus & Folkman 1984) pohjalta olettaa, että erilaisten stressitekijöiden – kuten työssä koettu epävarmuus ja työsuhteen määräaikaisuus – vaikuttaessa samanaikaisesti ne vahvistavat toinen toistaan vaikuttaen kielteisesti hyvinvointiin (intensifikaatio-oletus). Sen sijaan stressitekijöiden vaikuttaessa erikseen, esimerkiksi eriaikaisesti, kielteiset hyvinvointivaikutukset ovat vähäisemmät. Ammatilliseen järjestäytymiseen sovellettuna intensifikaationäkökulma tarkoittaa sitä, että määräaikaiseen työsuhteeseen yhdistyvä työn koettu epävarmuus lisää selvemmin järjestäytymistä verrattuna pysyvässä työsuhteessa oleviin.

Tälle vastakkaista oletusta voidaan kutsua psykologisen sopimuksen loukkaamiseksi. Pysyvässä työsuhteessa olevien kannalta työn epävarmuus voidaan tulkita työn tekijän ja organisaation välisen psykologisen sopimuksen rikkomisena. Psykologisessa sopimusteoriassa työn tekijän kokemuksia ja havaintoja hänen ja työnantajan (organisaation) välisistä vaihtosuhteista, osapuolten välisestä luottamuksesta sekä lojaalisuudesta

toisiaan kohtaan kuvataan psykologisen sopimuksen käsitteellä (Coyle-Shapiro 2002; Guest 1998; Rousseau 1995; 1998). Psykologinen sopimus liittyy keskeisesti työsuhteen jatkuvuuteen ja epävarmuuteen. Kun työntekijä tulee rekrytoiduksi organisaatioon ja sitoutuu työnantajaansa antamalla oman työpanoksensa organisaation hyväksi, hän vastaavasti odottaa panostusta työnantajan puolelta: työntekijä odottaa työnantajan sitoutuvan häneen huolehtimalla työsuhteen jatkuvuudesta. Tilanteessa, jossa työntekijä kokee työnsä epävarmaksi, työntekijä uskoo psykologisen sopimuksen olevan rikkoutunut tai rikkoutumassa. Psykologisen sopimuksen rikkoutuminen (tai sen uhka) voi herättää monenlaisia kielteisiä emotionaalisia reaktioita työntekijässä. Aiemmat tutkimukset osoittavat, että psykologisen sopimuksen rikkoutuminen on yhteydessä negatiivisiin työasenteisiin kuten alentuneeseen organisaatiositoutumiseen, lisääntyneeseen työtyytymättömyyteen ja työpaikan vaihtohalukkuuteen (esim. Turnley & Feldman 2000). Psykologisen sopimusteorian näkökulmasta voidaan olettaa, että epävarmassa tilanteessa nimenomaan pysyvät työntekijät etsivät turvaa ammatillisesti järjestäytymällä. Sen sijaan määräaikaisten kannalta työn epävarmuus on jo osittain sisäänrakennettuna työsuhteeseen eikä koettu epävarmuus siten samassa mielessä riko psykologista sopimusta kuin pysyvässä työsuhteessa olevien kohdalla.

Näillä kahdella vastakkaisella oletuksella – intensifikaationäkökulma ja psykologisen sopimuksen rikkoutumisen näkökulma – voidaan jäsentää työn epävarmuuden ja työsuhteen pysyvyyden mahdollista yhdysvaikutusta ammatilliseen järjestäytymiseen. Mielenkiintoista on tutkia myös mahdollisia määräaikaisten palkansaajien sisäisiä eroja. Yksi keskeinen erottelija on määräaikaistyön vapaaehtoisuus tai vastentahtoisuus. Intensifikaationäkökulmasta voidaan olettaa, että nimenomaan vastentahtoinen määräaikaistyö lisää järjestäytymistä. Vastentahtoisuus tarkoittaa sitä, että palkansaaja tekee määräaikaistyötä, koska ei ole saanut pysyvää työsuhdetta. Sen sijaan vapaaehtoisesti määräaikaistyötä tekevät ilmoittavat, etteivät joko halua pysyvää työtä tai työ liittyy opintoihin.

Tutkimusaineisto ja menetelmät

Tutkimusaineistona ovat Tilastokeskuksen vuosien 1990, 1997 ja 2003 työolotutkimukset, jotka edustavat palkansaajia. Niissä on haastateltu

kussakin 3000–4000 15–64-vuotiasta palkansaajaa osana Tilastokeskuksen työvoimatutkimusta (Lehto & Sutela 1999). Koettua työn epävarmuutta on työolotutkimuksissa kysytty seuraavasti: ”Liittykö työhönne seuraavia epävarmuustekijöitä: pakkolomautuksen uhka; irtisanomisen uhka; työttömyyden uhka?”. Vastausvaihtoehdot olivat kyllä (1) tai ei (0). Osioita muodostettiin summamuuttuja, jonka reliabiliteettikerroin on vaihdellut vuosittain 0.77 ja 0.82 välillä. Kysymyksessä korostuu pikemminkin uhkien todennäköisyyden kuin niiden huolestuttavuuden kokeminen (Jacobson, 1991).

Palkansaajien työsuhteet on luokiteltu määräaikaisiksi tai pysyviksi vastaajan oman arvion pohjalta. Määräaikaisilta palkansaajilta on tiedusteltu myös määräaikaisuuden syitä, jotka on luokiteltu joko vapaaehtoisiksi (ei halua pysyvää työtä, työ liittyy opintoihin) tai vastentahtoisiksi (ei saanut pysyvää työtä). Ammatillista järjestäytymistä on tiedusteltu työolotutkimuksissa kysymällä, onko vastaaja ammattiyhdistyksen, toimihenkilöjärjestön tai vastaavan ammattiliiton jäsen. Vastausvaihtoehtoina ovat kyllä tai ei.

Tässä artikkelissa huomion kohteena ovat työsuhteen luonteen ja työn koetun epävarmuuden yhteydet ammatilliseen järjestäytymiseen. Tunnetusti ammatilliseen järjestäytymiseen vaikuttavat lukuisat muutkin tekijät. Niiden vaikutusta ei ole kontrolloitu tässä artikkelissa tilan säästämiseksi, joskin tulokset ovat samansuuntaiset taustamuuttujien vakioinnin jälkeenkin (Nätti et al. 2004). Toinen varaus koskee työolotutkimusten luonnetta: poikkileikkausaineistossa voidaan havaita yhteyksiä, sen sijaan syiden ja seurausten määrittely on hankalampaa.

Tulokset

Taulukossa 1 on tarkasteltu ammatillisen järjestäytymisen yleisyyttä vuosina 1990, 1997 ja 2003 ja sen vaihtelua työn epävarmuuden ja työsuhteen luonteen mukaan. Tulosten mukaan ammatillisesti järjestäytyneiden osuus palkansaajista kasvoi vuosina 1990–97 72 prosentista 79 prosenttiin laskien 77 prosenttiin vuonna 2003. Järjestäytymisaste kasvoi talouslaman aikana, mutta kääntyi laskuun talouden nousukauden myötä.

Taulukko1. Palkansaajien ammatillisen järjestäytymisen aste (%) työsuhteen luonteen ja työn epävarmuuden mukaan 1990, 1997 ja 2003

	Koettu työn epävarmuus 1990			Koettu työn epävarmuus 1997			Koettu työn epävarmuus 2003		
	Ei	Kyllä	Kaikki	Ei	Kyllä	Kaikki	Ei	Kyllä	Kaikki
Kaikki	71	75	72	77	85	79	76	80	77
Työsuhde									
Pysyvä	74	79	75	78	89	80	78	80	78
Määräaikainen	50	65	56	63	79	74	61	80	72
n (kaikki)	2.844	621	3.465	2.070	893	2.963	3.003	1.095	4.098
Syy									
määräaikaiseen työsuhteeseen	38	52*	41	29*	41*	33	47	71*	54
Vapaaehtoinen Vastentahtoinen	62*	68	66	72	81	79	69	81	77
n (määräaikaiset)	199	152	351	149	302	451	220	308	528

* = tapauksia alle 50

Sekä työn koetulla epävarmuudella että työsuhteen määräaikaisuudella on yhteys – joskin vastakkainen – järjestäytymisasteeseen toisistaan riippumatta. Järjestäytymisaste on positiivisesti yhteydessä koettuun työn epävarmuuteen. Kunakin tutkimusvuonna epävarmuutta kokevista suurempi osa oli ay-jäseniä kuin epävarmuutta kokemattomista. Ero on ollut lähes samansuuruinen eri vuosina (4-7 prosenttiyksikköä). Tulos on samansuuntainen kuin aiemmissakin tutkimuksissa: epävarmuus lisää ammatillista järjestäytymistä.

Järjestäytymisaste on sen sijaan kielteisesti yhteydessä työsuhteen määräaikaisuuteen. Kunakin tutkimusvuonna määräaikaisista pienempi osa oli ay-jäseniä kuin pysyvistä palkansaajista. Ero on kuitenkin supistunut selvästi ajan myötä: vuonna 1990 ero oli 19 prosenttiyksikköä, vuonna 2003 enää kuusi prosenttiyksikköä. Eron supistuminen johtuu ennen kaikkea siitä, että määräaikaisten järjestäytyminen on yleistynyt 56 pro-

sentista 72 prosenttiin samaan aikaan kun pysyvien järjestäytymisaste on vaihdellut vain hieman. Tulos määräaikaisten vähäisemmästä järjestäytymisasteesta on samansuuntainen kuin aiemmissakin tutkimuksissa: määräaikaisuus vähentää ammatillista järjestäytymistä.

Työn epävarmuuden ja työsuhteen luonteen välillä on myös yhdysvaikutusta vuonna 2003: työn koettu epävarmuus lisää järjestäytymistä määräaikaaisilla palkansaajilla (61 prosentista 80 prosenttiin), mutta ei pysyvillä palkansaajilla. Tulos tukee siten intensifikaationäkökulmaa: koettu epävarmuus ja työsuhteen määräaikaisuus esiintyessään samanaikaisesti lisäävät järjestäytymistä. Sen sijaan vuosina 1997 ja 1990 vastaavaa yhdysvaikutusta ei esiinny: työn epävarmuus lisää järjestäytymistä sekä pysyvillä että määräaikaaisilla palkansaajilla.

Määräaikaisten palkansaajien ryhmässä ammatillinen järjestäytyminen vaihtelee myös määräaikaistyön motiivin mukaan. Kunakin tutkimusvuonna vastentahtoisista määräaikaaisista selvästi suurempi osa oli ajajäseniä kuin vapaaehtoisista määräaikaaisista. Ero oli suurimmillaan 46 prosenttiyksikköä vuonna 1997, muina tutkimusvuosina ero on ollut 23–25 prosenttiyksikköä. Määräaikaistyön motiivien ja työn koetun epävarmuuden mahdollista yhdysvaikutusta ammatilliseen järjestäytymiseen ei voida tutkia osaryhmien pienuuden vuoksi. Erityisesti vapaaehtoisesti määräaikaistyötä tekevien ja samanaikaisesti työn epävarmuutta kokevien määrä on pieni (5 % määräaikaaisista vuonna 2003). Joka tapauksessa määräaikaisten palkansaajien järjestäytymisaste oli selvästi korkeampi vastentahtoisilla ja epävarmuutta kokevilla (81 % v. 2003) kuin vapaaehtoisilla ja epävarmuutta kokemattomilla (47 %).

Pohdinta

Tässä artikkelissa huomion kohteena on ollut se, missä määrin työn epävarmuus ja määräaikaisuus kietoutuvat ammatilliseen järjestäytymiseen Suomessa. Lisäävätkö vai vähentävätkö työn koettu epävarmuus ja työsuhteen määräaikaisuus järjestäytymistä ja millainen mahdollinen yhdysvaikutus niillä on? Työn epävarmuuden ja työsuhteen luonteen yhdysvaikutuksesta voidaan esittää kaksi vastakkaista oletusta. Yhtäältä stressiteorian pohjalta voidaan olettaa, että erilaisten stressitekijöiden –

kuten työssä koettu epävarmuus ja työsuhteen määräaikaisuus – vaikuttaessa samanaikaisesti, ne vahvistavat toinen toistaan vaikuttaen kielteisesti hyvinvointiin (intensifikaatio-oletus). Ammatilliseen järjestäytymiseen sovellettuna intensifikaationäkökulma tarkoittaa sitä, että työn epävarmuus lisää nimenomaan määräaikaisten, mutta ei niinkään pysyvissä työsuhteissa olevien järjestäytymistä. Tälle vastakkainen oletus on, että nimenomaan pysyvät palkansaajat reagoivat työn epävarmuuteen järjestäytymällä, koska työn epävarmuus tulkitaan työsuhteen taustalla olevan psykologisen sopimuksen rikkomisena. Pysyvässä työsuhteessa oleva olettaa työnantajan tarjoavan hyvän työsuhdeturvan vastapalveluksena palkansaajan työpanoksesta. Sen sijaan määräaikaisilla ei vastaavia oletuksia arvioida esiintyvän.

Tulosten mukaan sekä työn koetulla epävarmuudella että työsuhteen määräaikaisuudella on yhteys – joskin vastakkainen – järjestäytymisasteeseen toisistaan riippumatta. Järjestäytymisaste on positiivisesti yhteydessä koettuun työn epävarmuuteen. Tulos on samansuuntainen kuin aiemmissakin tutkimuksissa (Bender & Sloane 1999): epävarmuus lisää ammatillista järjestäytymistä. Sen sijaan järjestäytymisaste on kielteisesti yhteydessä työsuhteen määräaikaisuuteen. Tulos määräaikaisten vähäisemmästä järjestäytymisasteesta on samansuuntainen kuin aiemmissakin tutkimuksissa (Delsen 1995): määräaikaisuus vähentää ammatillista järjestäytymistä.

Työn epävarmuuden ja työsuhteen luonteen omavaikutusten ohella niillä oli myös yhdysvaikutusta yhtenä tutkimusvuona (2003): työn koettu epävarmuus lisää järjestäytymistä määräaikaisilla palkansaajilla, mutta ei pysyvillä palkansaajilla. Tulos tukee siten intensifikaationäkökulmaa: koettu epävarmuus ja työsuhteen määräaikaisuus esiintyessään samanaikaisesti lisäävät järjestäytymistä. Sen sijaan vuosina 1997 ja 1990 vastaavaa yhdysvaikutusta ei esiinny: työn epävarmuus lisää järjestäytymistä samansuuntaisesti sekä pysyvillä että määräaikaisilla palkansaajilla.

Tulokset eivät siten tue psykologisen sopimisteorian mukaista oletusta, että työn epävarmuus lisäisi nimenomaan pysyvissä työsuhteissa olevien palkansaajien järjestäytymistä. Yhtenä mahdollisena selityksenä voi olla se, että järjestäytymisaste on Suomessa yleisesti korkea ja että siihen vaikuttavat voimakkaammin muut tekijät kuin koettu työn epävarmuus. Toisaalta kokemukset 2000-luvun alun it-sektorilta viittaavat oletuksen

toimivuuteen. Ammatillinen järjestäytyminen oli varsin alhaista it-sektorilla alan kasvun vuosina, mutta yleistyi it-alan ajauduttua taantumaan.

Ammatillinen järjestäytyminen on yhteydessä myös määräaikaistyön motiiveihin: vastentahtoisista määräaikaisista selvästi suurempi osa oli ay-jäseniä kuin vapaaehtoisista määräaikaisista. Määräaikaistyön motiivien ja työn koetun epävarmuuden mahdollista yhdysvaikutusta ammatilliseen järjestäytymiseen ei kuitenkaan voitu tutkia osaryhmien pienuuden vuoksi. Tulokset kertovat kuitenkin, että työn epävarmuus kohdistuu vastentahtoisiin määräaikaisiin, ei niinkään vapaaehtoisiin määräaikaisiin.

Ammatillisen järjestäytymisen aste on ollut Suomessa ja muissa Pohjoismaissa korkealla samaan aikaan kuin useimmissa EU-maissa osuus on ollut selvästi alhaisempi ja laskeva (Visser 2002). Järjestäytymisasteen laskua on selitetty muun muassa työsuhteiden epätyypillistymisellä (Delsen 1995). Sen sijaan Suomessa määräaikaistyön yleistyminen ei näyttäisi ainakaan olennaisesti laskeneen järjestäytymisastetta, koska määräaikaisten järjestäytyminen on yleistynyt nopeasti vuoden 1990 jälkeen. Vuonna 2003 järjestäytymisasteen ero määräaikaisten ja pysyvien palkansaajien välillä oli enää kuusi prosenttiyksikköä.

Tässä artikkelissa kohteena on ollut ammatillinen järjestäytyminen ja sen yleisyys. Sen ohella tarvitaan tutkimusta jäsensuhteen luonteesta ja järjestäytymisen motiiveista. Ilmosen ja Jokivuoren (1999) tutkimus viittaa siihen, että jäsensuhde vaihtelee voimakkaasti muun muassa ammatiliitoittain ja vastaajien iän mukaan. Vastaavasti voidaan olettaa, että työsuhteen luonne ja koettu työn määräaikaisuus voivat korostaa järjestäytymisen motiivina turvan hakemista.

Kirjallisuus

- Allvin, M. & Sverke, M. (2000). Do new generations imply the end of solidarity? Swedish unionism in the era of individualisation. *Economic and Industrial Democracy* 21, 79–95.
- Aronsson, G., Gustafsson, K., & Dallner, M. (2002). Work environment and health in different types of temporary jobs. *European Journal of Work and Organizational Psychology* 11, 151–175.
- Ashford, S., Lee, C. & Bobko, P. (1989). Content, causes and consequences of job insecurity: A theory-based measure and substantive test. *Academy of Management Journal* 32 (4), 803–829.

- Bender, K. & Sloane, P. (1999). Trade union membership, tenure and the level of job insecurity. *Applied Economics* 31, 123–135.
- Blaschke, S. (2000). Union density and European integration. *European Journal of Industrial Relations* 6, 217–236.
- Brown Johnson, N., Bobko, P. & Hartenian, L.S. (1992). Union influence and local union leaders' perception of job insecurity: an empirical test. *British Journal of Industrial Relations* 30, 45–60.
- Coyle-Shapiro, J. (2002). A psychological contract perspective on organizational citizenship behavior. *Journal of Organizational Behavior* 23, 927–946.
- Crockett, G. & Hall, K. (1987). Salaried professionals and union membership: an Australian perspective. *Journal of Industrial Relations* 29, 49–65.
- Dekker, S. W. A. & Schaufeli, W. B. (1995). The effects of job insecurity on psychological health and withdrawal: A longitudinal study. *Australian Psychologist* 30, 57–63.
- Delsen, L. (1995). *Atypical employment: an international perspective. Causes, consequences and policy*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- De Witte, H., & Näswall, K. (2003). “Objective” vs. “subjective” job insecurity: Consequences of temporary work for job satisfaction and organizational commitment in four European countries. *Economic and Industrial Democracy*, 24, 149–188.
- Dworkin, J.B., Feldman, S.P., Brown, J.M. & Hobson, J. (1988). Workers' preferences in concession bargaining. *Industrial Relations* 27, 7–20.
- Ebbinghaus, B. & Visser, J. (1999). When institutions matter – union growth and decline in Western Europe, 1950–1995. *European Sociological Review* 15, 135–158.
- Employment in Europe* (2003). Luxembourg: European Commission,.
- Freeman, R.B. & Medoff, J.L. (1984). *What Do Unions Do?* New York: Basic Books.
- Greenhalgh, L. & Rosenblatt, Z. (1984). Job insecurity: Towards conceptual clarity. *Academy of Management Review* 9, 438–448.
- Goslinga, S. & Sverke, M. (2003). Atypical work and trade union membership: Union attitudes and union turnover among traditional vs. atypically employed union members. *Economic and Industrial Democracy* 24(2), 290–312.
- Guest, D.E. (1998). Is a psychological contract worth taking seriously? *Journal of Organizational Behavior* 19, 649–664.
- Happonen, M., & Nätti, J. (2000). Palkansaajien kokema työn epävarmuus ja epävarmuuden realisoituminen työttömyytenä. Teoksessa A-M. Lehto ja N. Järnefelt (toim.) *Jaksaa ja joustaen. Artikkeleita Työolotutkimuksesta*. Tutkimuksia 230. Helsinki: Tilastokeskus, 67–86.
- Hellgren, J. & Chirumbolo, A. (1993). Can union support reduce the negative effects of job insecurity on well-being? *Economic and Industrial Democracy* 24(2), 271–289.

- Hirschman, A.O. (1980). *Exit, Voice, and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Ilmonen, K. & Jokivuori, P. (1999). A social movement of the mature stage of post-industrial society? The internal division of the Finnish trade union movement in the 1990s. *Work, Employment & Society* 14(1), 137–157.
- Jacobson, D. (1991). The conceptual approach to job insecurity. Teoksessa J. Hartley ym., (toim.), *Job insecurity. Coping with Jobs at Risk*. London: Sage, 24–39.
- Jacobson, D. & Hartley, J. (1991). Mapping the context. Teoksessa J. Hartley ym., (toim.), *Job insecurity. Coping with jobs at risk*. London: Sage, 1–22.
- Kalleberg, A. (2000). Nonstandard employment relations: Part-time, temporary and contract work. *Annual Review of Sociology* 26, 341–365.
- Kauhanen, M. (2002). *Määräaikaiset työsuhteet ja toimeentulon riskit*. Sosiaali- ja terveysturvan tutkimuksia 69. Helsinki: Kela.
- Kinnunen, U. & Nätti, J. (1994). Job insecurity in Finland: antecedents and consequences. *The European Work and Organizational Psychologist* 4 (3), 297–321.
- Kinnunen, U, Mauno, S., Nätti, J., & Happonen, M. (1999). Perceived job insecurity: a longitudinal study among Finnish employees. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 8, 243–259.
- Klandermans, B. (1986). Psychology and trade union participation: Joining, acting, quitting. *Journal of Occupational Psychology* 59, 189–204.
- Lazarus, R. & Folkman, S. (1984). *Stress, Appraisal and Coping*. New York: Springer.
- Lehto, A-M & Sutela, H. (1998). *Tehokas, tehokkaampi, uupunut. Työolotutkimusten tuloksia 1977-1997*. Työmarkkinat 1998:12. Helsinki: Tilastokeskus.
- Näswall, K. & De Witte, H. (2003). Who feels insecure in Europe? Predicting job insecurity from background variables. *Economic and Industrial Democracy* 24(2), 189–215.
- Nätti, J. (1993). Temporary employment in the Nordic countries: a ‘trap’ or a ‘bridge’? *Work, Employment & Society* 7(3), 451–464.
- Nätti, J. (1998). *Atypical employment and gender in Finland*. Discussion paper no. 602. Helsinki: ETLA.
- Nätti, J., Kinnunen, U., Happonen, M., Mauno, S. & Sallinen, M. (2001). Perceived job insecurity among Finnish employees in 1990–2000: Prevalence and antecedents. Teoksessa J. Kalela, J. Kiander, U. Kivikuru, H. Loikkanen & J. Simpura (toim.), *Down from the Heavens, up from the Ashes* (s. 484–506). Helsinki: VATT.
- OECD. (1997). *Is Job Insecurity on the Increase in OECD Countries? Employment Outlook*. Paris: OECD, 129–161.

- Olson, M. (1965). *The Logic of Collective Action*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Pehkonen, J. & Tanninen, H. (1997). Institutions, incentives and trade union membership, *Labour*, 11(3), 579-597.
- Riley, N.-M. (1997). Determinants of union membership: a review. *Labour* 11(2), 265–301.
- Roskies, E. & Louis-Guerin, C. (1990). Job insecurity in managers: antecedents and consequences. *Journal of Organizational Behavior* 11, 345–359.
- Rousseau, D. (1995). *Psychological Contracts in Organizations: Understanding Written and Unwritten Agreements*. Thousands Oaks, CA: Sage.
- Rousseau, D. M. (1998). Why workers still identify with organizations? *Journal of Organizational Behavior*, 19, 217-233.
- Saloniemi, A. (2000). Pätkätyöt ja tulevaisuus. Teoksessa A.-M. Lehto & N. Järnefelt (toim.) *Jaksaa ja joutaaen. Artikkeleita työolotutkimuksesta*. (87–106). Tutkimuksia 230. Helsinki: Tilastokeskus.
- Saloniemi, A., Virtanen, P. & Vahtera, J. (2004). The work environment in fixed-term contracts: are poor psychosocial conditions inevitable? *Work, Employment & Society* 18(1), 193–208.
- Schnabel, C. (2002). *Determinants of Trade Union Membership*. Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg, Discussion papers no. 15.
- Schnabel, C. & Wagner, J. (2003). *Determinants of Trade Union Membership in Western Germany: Evidence from micro data, 1980–2000*. Discussion paper no. 708. Bonn: IZA.
- Sutela, H., Vänskä, J. & Notkola, V. (2001). *Pätkätyöt Suomessa 1990-luvulla*. SVT Työmarkkinat 2001:1. Helsinki: Tilastokeskus.
- Sverke, M. & Goslinga, S. (2003). The consequences of job insecurity for employers and unions: Exit, voice and loyalty. *Economic and Industrial Democracy* 24(2), 241–270.
- Sverke, M. & Hellgren, J. (2001). Exit, voice and loyalty reactions to job insecurity in Sweden: Do unionized and non-unionized employees differ? *British Journal of Industrial Relations* 39(2), 167–182.
- Sverke, M., Hellgren, J., & Näswall, K. (2002). No security: A meta-analysis and review of job insecurity and its consequences. *Journal of Occupational Health Psychology* 7, 242–264.
- Turnley, W. H. & Feldman, D. C. (2000). Re-examining the effects of psychological contract violations: unmet expectations and job dissatisfaction as mediators. *Journal of Organizational Behavior* 21, 25–42.
- Virtanen, M. (2003). Temporary employment and health. *People and Work Research Reports* 61. Helsinki: Finnish Institute of Occupational Health.
- Virtanen, M., Kivimäki, M., Elovainio, M. & Vahtera, J. (2001). Contingent employment, health and sickness absence. *Scandinavian Journal of Work, Environment and Health* 27(6), 365–372.

- Visser, J. (2002). Why fewer workers join unions in Europe: A social custom explanation of membership trends. *British Journal of Industrial Relations* 40(3), 403–430.
- van Vuuren, T., Klandermans, B., Jacobson, D. & Hartley, J. (1991). Predicting employees' perceptions of job insecurity. Teoksessa J. Hartley ym., (toim.), *Job insecurity. Coping with Jobs at Risk*. London: Sage, 65–78.

TIETOTYÖ JA ORGANISATORINEN MUUTOS

Raimo Blom ja Harri Melin

Johdanto

Organisatorisesta muutoksesta käydään jatkuvaa keskustelua. Nykykeskustelulle on luonteenomaista korostaa sitä, että etenkin talouselämässä on ollut meneillään selvä siirtymä hierarkkisesti organisoiduista byrokraatioista horisontaalisiin verkostoihin (ks. Castells 1996, 164). Tätä on perusteltu kiristyvällä kilpailulla. Kyetäkseen pärjäämään markkinoilla, on yritysten oltava entistä tehokkaampia ja ollakseen tehokkaampia, on yritysten muututtava verkostoiksi joissa tieto kulkee joka suuntaan. Organisatoristen muutosten taustalla on nähty myös tarve ja halu lisätä työntekijöiden tasa-arvoisuutta ja vaikutusmahdollisuuksia. Jotkut tutkimukset ovat nähneet organisatoristen muutosten heijastelevan myös liikkeenjohdollisten strategioiden uudistumista (Antila & Ylöstalo 2002).

Suomea on monesti pidetty yhtenä maailman kehittyneimmistä informaatioyhteiskunnista. Tätä on perusteltu muun muassa informaatio- ja kommunikaatioteknologian laajamittaisella käytöllä, elektroniikkateollisuuden tärkeällä asemalla ja yritysorganisaatioiden jatkuvalla uudistumisella. Huolimatta eräiden johtavien, ja monien pienempienkin, yritysten uusista toimintakäytännöistä esimerkiksi innovaatioiden hyödyntämisessä, huomattava osa maamme yrityksistä toimii edelleen varsin perinteisten rakenteiden ja käytäntöjen varassa (ks. Niemelä 2003).

Kokonaan oman maailmansa muodostavat julkisen sektorin organisaatiot ja työpaikat. Julkisella sektorilla hyödynnetään kehittynyttä informaatio- ja kommunikaatioteknologiaa vähintään yhtä paljon kuin yksi-

tyisissä yrityksissä. Vaikka sekä valtio että kunnat ovat tehneet jatkuvaa työtä organisaatioidensa uudistamiseksi, on poliittisella ohjauksella ja hierarkkisella hallinnolla edelleen hyvin keskeinen rooli julkisen sektorin toiminnassa.

Suomessa on edelleen vakava työttömyysongelma. Työministeriön määritelmän mukaan työtön on työnhakija, joka on ilman työtä ja on kokopäivätyöhön käytettävissä tai joka odottaa sovitun työn alkamista. Tilastossa työttömiin luetaan myös lomautetut. Näin määritellysti Suomessa oli tammikuussa 2004 yli 307 000 työtöntä (www.mol.fi/tiedotus/tauluk1). Samaan aikaan monilla aloilla esiintyy paha työvoimapula. Etenkin korkeasti koulutetuista asiantuntijoista on suorastaan huutava puute. Tietotyöläisillä on kysyntää, ja osaavasta työvoimasta käydään kovaa kansainvälistä kilpailua.

Tietotyöläisten sitoutumiseen ei välttämättä enää riitä hyvä palkka tai muut perinteelliset työsuhte-edut. Tietotyöläiset korostavat valinnanvapautta ja henkilökohtaista itsemääräämisoikeutta. Heitä ei kiinnosta organisatoriset asemat tai perinteiset valtapositiot. Sen sijaan luovuu-teen kannustava refleksiivinen ilmapiiri tai mahdollisuudet verkostoituneeseen yhteistyöhön yli organisaatioiden ovat tärkeitä houkuttimia (ks. Blom et al. 2001; Florida 2002).

Tietotyöläisiä ja heidän tilannettaan luonnehtivat piirteet koskettavat nykyisin lähes kaikkia työorganisaatioita. Globalisaation nimissä työvoiman rekrytointiin, palkitsemiseen, työpaikkakoulutukseen ja moneen muuhun seikkaan tartutaan kaikkialla. Palkkaerojen kasvattamista tai pakkolomia perustellaan globalisaatiolla tai organisatorisilla uudelleenjärjestelyillä.

Tässä artikkelissa pohdimme työelämän organisaatioiden muutoksia ja tietotyötä 2000-luvun alun Suomessa. Analyysit perustuvat tuoreisiin tapaus-tutkimuksiin (ks. Blom & Melin 2002), ja vuonna 2000 koottuun kysely-aineistoon (Blom et al. 2001). Huomiomme kohdistuu tietotyön kehitykseen, organisatorisiin prosesseihin ja tiimeihin työnorganisoinnin muotona.

Tietotyöasemien kehitys

Olemme aikaisemmissa tutkimuksissamme tarkastelleet tietotyöläisten aseman kehitystä. Käytettävissä on ollut survey-aineistot vuosilta 1988, 1994 ja 2000 (ks. Blom et al. 2001).

Tutkimuksissa eroteltiin kolme tietotyöasemaan perustuvaa palkkatyöläisryhmää: 1) tietotyöläiset 2) ATK-tekniikan käyttäjät ja 3) perinteiset työläiset. Tietotyöläisiksi luettiin palkkatyöläiset, jotka käyttävät tietotekniikkaa työssään, joiden työ edellyttää suunnittelua ja ideointia ja joilla on vähintään ylempään keskiasteeseen ammattitutkinto. ATK:n käyttäjiksi laskettiin ne, joilta, puuttuu joko toinen tai molemmat kahdesta jälkimmäisestä määreestä ja (perinteisiksi) työläisiksi ne, jotka eivät käytä työssään olleenkaan tietotekniikkaa.

Tietotyöläisten lukumäärän kasvu on ollut tärkeä organisaatiomuutoksiin vaikuttanut reunaehto. Vuoden 1988 kohdilla tietotyöläisiä oli noin 12 prosenttia, laman jälkeen vuonna 1994 25 prosenttia ja vuonna 2000 noin 39 prosenttia.

Tietotyöläiset eroavat muista edellä erotelluista palkkatyöläisryhmistä selvästi kaikissa työtilanteen keskeisissä määreissä, tuloissa, työn autonomiassa, työn vaativuudessa, työn henkisessä raskaudessa ja auktoriteettiasemien hallinnassa. Erot ovat säilyneet koko tarkastelukauden ajan, vaikkakin ne ovat olleet joissakin suhteissa jonkin verran suurempia silloin kun tietotyöläisiä oli vielä suhteellisesti vähemmän. Kehityssuuntana ehkä on tietotyöläisten aseman lievä samanlaistuminen muiden palkkatyöläisryhmien kanssa. Joka tapauksessa tulokset voidaan tulkita uuden sosiaalisen jaon ilmentymäksi (vrt. Blom et al. 2001).

Tietotyöläisyyden lisääntyminen ja tietotyöasemiin liittyvän sosiaalisen jaon muodostumiseen liittyy suoraan tai välillisesti suuri määrä yrittäjäorganisaation kehittämismahdollisuuksia ja myös toimintaongelmia. Organisaatiolle asettuu keskimäärin entistä suurempia vaatimuksia työvoiman rekrytoinnin, kouluttamisen ja hyvinvoinnista huolehtimisen suhteen. Tietotyöläisten työn autonomia ja vastuuvaatimukset ovat toista luokkaa kuin ennen ja samalla tyytyväisyyttä luovat tekijät ovat muuttuneet. Tietotyön tärkeyteen ja työn tietoistumiseen yleisemmin kytkeytyy kielteisinä tekijöinä ja organisaation kannalta vaikeasti ratkaistavina ongelmina työn henkinen raskaus ja aikapaineiden kasvu sekä työn mielekkyyden vaikea saavuttaminen kohonneiden vaatimusten vuoksi.

Organisaatiotasolla on ennustettu ja vaadittu hierarkioiden purkamista, tiedonvälityksen parantamista ja uutta vallan ja vastuun jakoa. Samat asiat on nähty sekä vaateina että mahdollisuuksina tiimityön ja projektiorganisaation kehittämiseksi monitehtäväisiksi toimintakokonaisuuksiksi. Samalla on odotettu parempaa yrittäjäorganisaation funktionaa-

lista koordinaatiota selvää toimintakyvyn kohoamista ja tuottavuuden nousua.

Tietotyö ja työorganisaatioiden muutos

Seuraavassa vertaamme kolmea työpaikkaa, niiden organisaatioita ja toimintatapoja eräiden keskeisten organisatoristen prosessien suhteen (palkkausjärjestelmät, valvonta, rekrytointi, koulutus). Vertailumme kohteena on kunta Pirkanmaalla, globaalisti toimiva teollisuusautomaatioyrittäjä ja telemarkkinointiyrittäjä (ks. Blom & Melin 2003; Pyöriä, Melin & Blom 2004). Kaikissa työpaikoissa on haastateltu erilaisissa organisatorisissa asemissa toimivia työntekijöitä. Mukana on niin johtotehtävissä työskenteleviä kuin suoritustehtävissä toimiviäkin.

Kunnissa työskentelee monenlaisia ammattiryhmiä. Töiden kirjo ulottuu kadunlakaisusta terveydenhoidon asiantuntijatehtäviin. Automaatioyrittäjien henkilöstö on pääosin korkeasti koulutettuja tietotyöläisiä. Monien tehtävät liittyvät tutkimukseen ja ongelmanratkaisuun, tyypillisin koulutus on diplomi-insinööri. Telemarkkinointiyrittäjässä tehdään myyntityötä, yrityksen päätuote on internet-pohjainen yritystietokanta. Työntekijöiden tyypillinen koulutus on merkonomien tai tradenomien koulutus, lisäksi joidenkin työntekijöiden opinnot ovat vielä kesken.

Monien tutkimusten mukaan Suomessa hyödynnetään tiimejä työorganisoinnin muotona kenties eniten maailmassa. Tietotyötä käsitelleen tutkimuksemme (Blom et al. 2001) yli 80% suomalaisista palkansaajista työskenteli ryhmissä tai tiimeissä. Tätä tulosta tukee myös vuoden 2000 Työolobarometri, jonka mukaan neljä viidestä haastatellusta ilmoitti työskentelevänsä tiimeissä. Tilastot eivät kuitenkaan kerro mitään tiimien ja yhteistyön luonteesta. Pelkkä tiimiorganisaatio ei vielä kerro mitään ammattitaidoista, johtamisesta tai vallankäytöstä.

Kunnat ovat byrokraattisia organisaatioita. Toiminta on organisoitu hallintokunnittain, jotka on alistettu virkamiesjohdon ja poliittisen luottamusmieshallinnon alaisuuteen. Haastattelemiemme työntekijöiden mukaan kunnassa ei toimi virallisia tiimejä. Sen sijaan eri hallintokunnissa monet tehtävät on organisoitu epävirallisiin tiimeihin ja projekteihin. Teknisen toimiston toimistos sihteeri kertoi haastattelussa, että

koko toimisto on jaettu tiimeihin. Kunnan suunnittelusihteerin, jonka tehtäviin kuuluu myös tämänkaltainen organisaatioiden kehittäminen, mukaan kyse on täysin epävirallisista tiimeistä. Mitään virallisia päätöksiä teknisen toimiston tiimiorganisaatiosta ei oltu tehty.

Automaatioyrityksessä toteutettiin 1990-luvun alussa laaja organisaatiouudistus, jonka lopputuloksena valtaosa toiminnoista tapahtuu tiimeissä. Tavoitteena oli parantaa yrityksen tuottavuutta ja asiakaslähtöisyyttä. Yrityksen eri osastot on jaettu noin 10 hengen tiimeihin, joilla kullakin on tulosvastuinen vetäjä. Tiimit vastaavat asiakasprojekteista ja monissa suurissa asiakasprojekteissa tiimien voimavaroja yhdistetään. Tiimiorganisaatio toimii hyvin ja henkilöstö on tyytyväinen matalaan hierarkiaan ja joustavaan tiedonkulkuun tiimien välillä. Tiedonkulkua helpottaa yrityksen projektinhallintajärjestelmä, jonka avulla eri toimijat saavat reaaliaikaista tietoa hankkeen edistymisestä.

Telemarkkinointiyrityksen kaikki toiminnot tapahtuvat tiimeissä. Myyntitiimien ohella organisaatioon kuuluu hallintotiimi. Tulkintamme mukaan tiimi ovat tehokas tapa lisätä työn tuottavuutta. Myyntitiimit kilpailevat jatkuvasti keskenään myynnin volyymistä ja samalla tiimit toimivat kontrollin välineenä. Työvoiman valvontaa sisäistyy tiimeissä.

Palkkausjärjestelmät vaihtelevat merkittävästi kolmen tutkimuspaikan kesken. Kunnassa noudatetaan kunnallisen alan työ- ja virkaehtoja. Palkat määrittyvät jäykkien palkkataulukoiden mukaan. Paikallisella tasolla on vain vähän liikkumavaraa. Keskeisin kannustinjärjestelmä on ikälisät. Palkkoja ei juurikaan voi sopia yksilöllisesti. Kaikkien työntekijöiden korkea ammatillinen järjestäytymisaste säätelee ja valvoo omalta osaltaan palkkapolitiikkaa. Tämä tarkoittaa sitä, että kunta ei pysty kilpailemaan tietotyöläistä yksityisen sektorin kanssa ainakaan palkoilla. Sitoutuminen organisaatioon selittyy joillakin muilla tekijöillä kuten työpaikan varmuudella.

Automaatioyrityksessä palkka rakentuu peruspalkasta ja bonuksista. Yrityksellä on oma työnarvointijärjestelmä, jonka perusteella tehtävät luokitellaan eri tasoihin. Bonusjärjestelmä on moniportainen. Bonusta voi saada tiimin, osaston ja koko yrityksen hyvän tuloksen perusteella. Lisäksi yksittäiselle työntekijälle voidaan maksaa kertaluonteinen bonus jostakin merkittävästä työsuorituksesta. Haastateltavat kertoivat, että vielä muutama vuosi sitten tehtävien arvointijärjestelmä oli läpinäkyvä,

nyt palkkojen määräytymisestä ei anneta tietoa kuin luottamusmiehille. Työntekijöiden enemmistö on ammatillisesti järjestäytyntä. Haastattelemamme henkilöstöpäällikkö totesi, että he eivät pysty kilpailemaan aina korkeilla palkoilla, mutta palkka on osa laajempaa kokonaisuutta. Yritys tarjoaa henkilöstölleen monia työsuhde-etuja kuten koulutusta, vapaa-ajanviettopalveluita jne. Työntekijöiden suuntaan rakennetaan myönteistä kuvaa dynaamisesta ja henkilöstöstään huolehtivasta suuryrityksestä.

Viime vuosikymmen lopussa it-sektori kasvoi nopeasti. Alan työpaikoille rekrytoitiin uutta väkeä suoraan koulunpenkiltä, ja yrityksissä maksettiin tuntuvasti parempia palkkoja kuin vastaavissa tehtävissä muilla toimialoilla. Telemarkkinointiyrityksen palkkausjärjestelmä on varsin yksinkertainen. Peruspalkka määräytyy työkokemuksen (palvelusvuodet) mukaan. Tämän ohella kaikille maksetaan myynnin volyymin mukaan määrittyvät lisät. Tämän lisäksi on bonusjärjestelmä, jonka perusteella maksetaan yksilökohtaista bonusta viimeksi kuluneen kuukauden myynnin mukaan ja koko tiimille tulevaa bonusta. Tiimit kilpailevat myynnissä toistensa kanssa. Kahvihuoneessa on liitutaulu, josta kaikki voivat seurata eri tiimien myynnin kehitystä. Yritys kilpailee työvoimasta suoraviivaisella ura-ajattelulla ja palkalla. Juniorimyyjästä edetään senioriksi ja esimiestehtäviin.

Kysymys suostumuksesta ja työvoiman valvonnasta on ollut yksi kapitalistisen työnorganisoinnin keskeisiä teemoja (ks. esim. Braverman 1973; Littler 1982). Työvoiman kontrollin menetelmät ovat vaihdelleet suorasta valvonnasta tekniseen valvontaan. Viime vuosikymmenien aikana työvoiman kontrollin muodot ovat muuttuneet merkittävästi. Erityisesti tietotyön yleistyminen on merkinnyt selvää siirtymää kontrollista suostumuksen korostamiseen. Asiantuntijoita ei enää valvota. Valvonta on sisäistynyt tai valvonnasta huolehtii aikataulut ja asiakkaiden tarpeet (Sennett 1998). Samaan aikaan on kuitenkin suorittavan työn kohdalla säilyneet myös perinteiset valvonnan muodot.

Kunnassa työvoiman valvonta noudattaa hyvin perinteellisiä menetelmiä. Toimistot on järjestetty hierarkkisesti. Valta ja vastuu on jaettu selkeiden sääntöjen mukaan. Lopulta poliittinen päätöksenteko ohjaa virkakoneiston toimia. Kunnan byrokraattisuus näkyy monissa asioissa. Haastateltaviemme mukaan monia tehtäviä voitaisiin hoitaa osan ajasta

etätyönä. Tämä ei kuitenkaan ole mahdollista, koska kunnanhallitus ei luota siihen, että työntekijät tekevät kotona vain virkaan kuuluvia tehtäviä. Toimihenkilöiden ja työntekijöiden välillä on selvät jaot, vaikka monet työprosessit ovatkin yhdenmukaistuneet. Tapauksemme osoittaa, että muodikas hallinnointi ei vielä näytä vaikuttaneen suomalaisten kuntien käytäntöihin.

Automaatioyrityksessä työvoiman valvonta poikkeaa olennaisesti kunnasta. Työntekijät tekevät sängen itsenäistä työtä tiimeissä. Tiimit puolestaan sopivat keskenään työnjaosta, ja johtamisen menetelmät korostavat kaikkien osallistumista. Valvonta on ulkoistunut aikatauluihin ja asiakaiden tarpeisiin. Ne säätelevät työntekijöiden toimintaa enemmän kuin mikään muu. Viime vuosien taantuma on jättänyt jälkensä yritykseen, joka on osa suurta metalliteollisuuskonsernia. Koko konsernia ravistelleet säästötoimet ulotettiin koskemaan myös tutkimaamme yksikköä. Väkeä irtisanottiin, vaikka yritys olikin voitollinen. Perusteluksi sanottiin, että kaikkien on osallistuttava konsernin tervehdyttämiseen. Tapahumat osoittavat, että työpaikoilla tehtävät ratkaisut määräytyvät monesti myös ulkoisten tekijöiden mukaisesti.

Telemarkkinointiyritys edustaa tulosjohtamista. Myyntitavoitteet ja niiden saavuttaminen ohjaa tiimejä. Nuoret työntekijät sitoutuvat myyntikilpailuun tai vaihtavat työpaikkaa. Haastattelemamme myyjät pitivät työpaikan ilmapiiriä rentona, eivätkä he kokeneet olevansa mitenkään erityisen valvonnan kohteena.

Osaavan työvoiman merkitys yritysten ja julkisensektorin työpaikkojen menestystekijänä on kasvanut nopeasti. Uuden henkilöstön rekrytointi on tärkeä organisatorinen tehtävä. Tässä mielessä työmarkkinat ja niiden toimivuus on avainasemassa. Tutkimuspaikkojemme tilanteet vaihtelevat tässä suhteessa paljon. Eri organisaatiot kilpailevat hyvin erilaisista osaajista, ja uuden työvoiman rekrytoinnissa ne käyttävät sängen erilaisia toimintastrategioita.

Kuntaa voidaan tehtäviensä kirjon suhteen verrata monialayrityksiin. Kuntasektorilla on itse asiassa löydettävissä useita rinnakkaisia työmarkkinoita. Kunnat työllistävät aputyövoimaa, ammattitaitoisia palveluiden ja rakennusalan työntekijöitä ja korkeasti koulutettuja asiantuntijoita. Osasta kunnan henkilöstöä joudutaan kilpailemaan yksityisten yritysten kanssa. Osa kunnan töistä taas on eriytynyt selvästi omille työmarkki-

noille. Kuntien henkilöstö on ikääntymässä. Haastattelemamme suunnittelusihteeri pitikin lähiaikojen suurena haasteena sitä, miten turvata osaavan työvoiman saanti tilanteessa, jossa työmarkkinoilta poistuu väkeä enemmän kuin sinne tulee. Hänen mielestään kuntien onkin vastaisuudessa kyettävä parantamaan kilpailuedellytyksiään erityisesti palkkauksen osalta. Tosin kuntia arvostetaan edelleen työnjohtajina, tästä kertoo muun muassa sangen pieni työvoiman vaihtuvuus.

Jo rekrytoinnissa automaatioyrityksen tavoitteena on saada työntekijät sitoutumaan, ja näin luoda pitkät työsuhteet. Se kilpailee työvoimasta varsin kapella työmarkkinoilla. Työvoiman ydin on insinöörejä. Henkilöstöpäällikkö totesi suoraan, että he eivät kykene kilpailemaan palkoissa esimerkiksi Nokian kanssa. Yritys pyrkiikin pitkäjänteiseen rekrytointipolitiikkaan. Tämä tarkoittaa sitä, että huomio kiinnitetään jo teknisestä yliopistosta palkkattaviin harjoittelijoihin ja kesätyöntekijöihin. Tämän jälkeen heille tarjotaan mahdollisuus tehdä opinnäytetyö yrityksessä. Näin mahdollinen rekrytoituminen on helpompaa. Samalla yrityksessä tunnetaan jo ennalta henkilö, jota mahdollisesti ollaan palkkaamassa. Myös tässä mallissa on omat ongelmansa haastattelemamme tiiminvetäjä totesikin hieman katkerasti, että hän olisi halunnut palkata ryhmäänsä diplomityönsä juuri tehneen pätevän työntekijän. Tämä kariutui kuitenkin siihen, että yritys kieltäytyi maksamasta pyydettyä palkkaa, joka oli vähän korkeampi kuin yleensä vastaavissa tapauksissa.

Telemarkkinointiyritys palkkaa uusia työntekijöitä suoraan oppilaitoksista. Monilla opinnot ovat edelleen kesken. Työvoiman muodolliseen koulutuksen ei kiinnitetä aina kovin suurta huomiota, tärkeämmäksi koetaan innostunut suhtautuminen telemarkkinointiin. Työvoiman vaihtuvuus on suuri. Tämä johtuu monista tekijöistä. Ensinnäkin työtahti on kiiwas. Yritys on kilpailuhenkinen, tiimit ja yksilöt kilpailevat keskenään myynnissä. Lopulta työ on varsin yksitoikkoista, eikä palkkataso ole perin korkea.

Informaatio- ja kommunikaatioteknologian jatkuvasti laajentunut käyttö korostaa koko henkilöstön osaamisen merkitystä. Töiden sisältö muuttuu jatkuvasti uusien laitteistojen ja uusien ohjelmistojen myötä. Hyvä peruskoulutus ei enää riitä, tarvitaan jatkuvaa oppimista ja osaamisen päivitystä. Eri yritysten henkilöstökoulutusstrategiat vaihtelevat. Koulutusmahdollisuuksilla on myös tärkeä merkitys organisaatioon sitoutu-

misessa. Antilan ja Ylöstalon (1999) tutkimuksen mukaan 42 prosentilla suurista suomalaisyrityksistä oli hyvin järjestettyä henkilöstökoulutusta

Kunnalla ei ole mitään systemaattista henkilöstön kehittämisen strategiaa. Eri hallintokunnat kouluttavat väkeään kulloisenkin tarpeen mukaan. Kaikkein tyypillisintä on uusien ohjelmistojen käyttökoulutus. Kunnan lukio on esimerkiksi mukana valtakunnallisessa matematiikan verkko-opetushankkeessa. Projektin yhteydessä on henkilöstöä koulutettu verkko-opintoihin. Suunnittelusihteerin mukaan monet johtavassa asemassa olevat viranhaltijat kouluttavat itseään jatkuvasti. Osittain tämä tapahtuu omalla kustannuksella, osittain kunta korvaa kurssi- ja matkakustannuksia.

Automaatioyritys tekee jatkuvaa tuotekehitystyötä yhdessä asiakkaiden kanssa. Asiakasprojektien osaamisvaatimukset vaihtelevat paljon. Samaan aikaan yrityksen toiminnot ovat kansainvälistyneet, lähes kaikki projektit ovat kansainvälisiä. Nämä muutokset edellyttävät jatkuvaa henkilöstön koulutusta. Kaikesta tästä on seurannut, että yrityksen sisäinen koulutus on lisääntynyt tuntuvasti. Koulutustarpeen kartoitus tapahtuu pääosin vuosittaisissa kehityskeskusteluissa. Lisäksi koulutukseen voidaan hakeutua aina tarvittaessa. Tällaisia tilanteita ovat esimerkiksi ulkomaankomennukset (kieliopinnot) tai olennaiset muutokset tuotemarkkinoilla. Yleensä koulutusmahdollisuuksiin suhtauduttiin hyvin myönteisesti. Tätä selittää osaltaan se, että koulutusta räätälöitiin yksilöllisten tarpeitten mukaan. Kaikki työntekijät eivät kuitenkaan olleet varauksettoman innostuneita jatkuvasta koulutuksesta, jotkut ovat pitäneet sitä uutena valvonnan muotona.

Telemarkkinointiyrityksessä koulutus oli järjestetty kaksiportaisesti. Kaikki uudet työntekijät saavat ensin peruskoulutusta omien esimiestensä toimesta. Sen tavoitteena on opettaa heille talon toimintatavat ja kaikki heidän tulevat työtehtävänsä. Seuraavassa vaiheessa, ylennyksen jälkeen, työntekijät osallistuvat Markkinointi Instituutin järjestämille kurseille (esimerkiksi työn psykologiaa, johtamista ja markkinointia). Koulutus on pakollista, mutta samalla se toimii myös kannustimena uralla etenemiseksi.

Tutkimustyöpaikkojen eroja ja yhtäläisyyksiä voidaan havainnollistaa oheisen asetelman avulla.

RAIMO BLOM JA HARRI MELIN

	Automaatioyrittäjä	Telemarkkinointiyrittäjä	Kunta
Tiimit	Koko työprosessi on organisoitu tiimeiksi	Tiimit välineenä tuottavuuden lisäämisessä (sis.kilpailu)	Ei virallisia tiimejä
Palkkaus	Peruspalkka ja bonukset	Urakkapalkka	Jäykät palkkaluokat
Valvonta	Laaja itsenäisyys, tulokontrollointi	Tekninen valvonta, rahapalkkiot	Byrokraattinen ja poliittinen kontrollointi
Rekrytointi	Professionaaliset työmarkkinat	Semi-professionaaliset työmarkkinat, suoraan oppilaitoksista	Avoimet työmarkkinat
Sitouttaminen	Tiimivälitteinen organisaatioon samastuminen	Raha	Ristiriitaisia elementtejä: professionaalisuus, palvelut ja palkkatyöläisyys

Suomalaiset työorganisaatiot eriytyvät monin tavoin. Viime vuosikymmeninä tapahtuneiden organisaatiomuutosten ei voida sanoa tuottaneen mitään yhtä tietoyhteiskunnalle ominaista organisaatiotyyppiä. Työpaikkojen organisatoriset prosessit kuten työnjako, valvonta, palkitseminen tai työpaikkakoulutus rakentuvat varsin yksilöllisesti. Työnjako voi perustua tiimeihin tai hierarkkisesti järjestettyihin osastoihin. Valta voi olla hajautettua tai keskitettyä. Työntekijöitä valvotaan tiukasta tai he voivat toimia hyvinkin itsenäisesti.

Tietotyön yleistyminen muuttaa organisaatioiden toimintaa. Asiantuntijatyötä ei voida järjestää samalla tavalla kuin tehdastuotantoa tai sotaväenosastoa. Mutta myös asiantuntijaorganisaatioiden kesken on merkittäviä eroja. Tällöin erojen selitystä on haettava toimialojen perinteistä ja työpaikkakulttuureista.

Tiimityön rajat ja kritiikki

Aikaisemmissa jaksoissa on kuvattu työelämän organisaatiomuutoksia erityyppisiä organisaatioita koskeneiden tapaustutkimusten valossa. Tässä luvussa pääpaino on yleisemmissä muutosta koskevista kysymyksissä. Niiden keskiössä ovat vallan ja auktoriteetin ongelmat, yritykseen sitoutumisen eri aspektit ja kysymys kehityksen tuloksena olevan yhteisöllisyyden ja individualismin luonteesta fokuoituneena tiimeihin.

Tiimit ovat olennainen osa sitä uutta työpaikkaorganisaatiota ja yrityskulttuuria, jolla ajatellaan menestyttävän nykyisessä taloudellisessa kilpailussa. Ne kuuluvat osana hypoteesiin paremmasta työelämästä. Jo Soshana Zuboff (1988) kirjassaan *In the Age of Smart Machine* esitti oletuksen, kuinka automaatiota seuraa tietouttamisen (*informating*) aika ja organisaation toimintojen läpinäkyvyys. Nyt oletamme organisaatiomuutosten ketjun, jossa litistyviä hierarkioita seuraa, sosiaalinen tiimityö, päätöksenteon hajauttaminen yritysorganisaation alemmille tasoille, kasvanut työautonomia ja yleinen valtaistuminen ja myönteinen yksilöllisyys.

Tiimityöllä ja uudella yrityskulttuurilla on myönteisiä puolia. Ne voivat lisätä työntekijöiden itsenäisyyttä ja vaikutusmahdollisuuksia sekä viihtyvyyttä työpaikoilla. Toisaalta muutoksen voivat olla valtaosin retorisia yritysimagon luontikeinoja ja kritiikkiä tarvitsevia tutkimustietoon perustumattomia kertomuksia.

Yksi keskeinen tiimityön kriitikko on Richard Sennett, joka arvostelee tiimioptimismia sekä tiimityön oletetun tehokkuuden kannalta että oletetun tiimityön tuoman valtaistumisen näkökulmasta. Hän pitää tiimiorganisaation luontia paljolti näyteikkunan valmistamisena. Tiimien vakiinnuttaminen kertoo sinällään, että kyse on mukavasta työpaikasta. Silti vanhantyyppinen työn voimaperäistyminen ja kiire vallitsevat työpaikoilla (Graham 1995, 116; Sennett 1998, 113; Blom et al. 2001).

Tiimit ovat fiktio myös toisessa tärkeässä suhteessa. Ne pakottavat yksilöt manipuloimaan esiintymistään ja toimintaansa muiden asettamiin normeihin. Näitä persoonallisuuden kannalta syvempiä vaikutuksia on kuvattu asiakas- ja palvelustyössä (Leidner 1993) ja niiden sisältö on yleistetty tunteiden tavaroittamiseksi emotionaalisessa työssä joka on osa useimpia nykyaikaisia palveluammatteja (Hochschild 1983).

Tiimityö muuttaa myös työpaikoilla valitsevan valtasuhteiden luonnetta. Sennett puhuu uudesta tilanteesta valtana ilman vastuuta ja auktoriteettia. Kaikki, jopa johtajat, ovat samanarvoisia tiimeissä. Kenenkään ei ole pakko ottaa vastuuta. Tässä vastuun puuttumisen tilassa tehottomuus ja kielteiset henkilökohtaiset seuraukset löytävät toisensa. Yksilön identiteetti vaurioituu ja hänen motivaationsa laskee ryhmien näennäisyyden vuoksi. Sennett (1998, 116) päätyy varsin skeptiseen yleistulokseen.

.../ ilman auktoriteetin vaatimuksia harjoitettu valta on kaukana siitä itsevastuunalaisuuden etiikasta, joka leimasi vanhaa työetiikkaa siihen liittyvine kuolemanvakan, maailmansisäisen asketismin kanssa. Klassinen työetiikka, jossa palkinnot olivat viivästyneitä ja joka vaati itsensä tarpeelliseksi todistamista kovan työn kautta tuskin tekee meihin suurta vaikutusta, mutta tiimityö ei tee sitä myöskään, kuvitelmana ja yhteisöllisyyden teeskentelyinä.

Uuteen yrityskulttuurin on asetettu runsaasti toiveita myös *human resource management* koulukunnan piirissä (Boxall-Purcell 2003). Kyseisessä ajattelussa työntekijän toiminnan ja suorituksen nähdään riippuvan kolmesta päätekijästä: kyvystä, motivaatiosta ja mahdollisuudesta. Nämä tekijät on otettava yleisesti huomioon riippumatta sellaisista asioista kuin työvoiman rekrytointi tai koulutus.

Vaikka edellä mainittu teoria uskoo edelleen palkkiojärjestelmien käytön rationaalisuuden merkitykseen se myös korostaa ”uusina asioina” psykologisia sopimuksia, työpaikkatason ekspresiivisyyden kohoamista ja pitkän ajan henkilökohtaisen kasvun mahdollisuuksia. Kaikilla kyseisillä asioilla on myönteinen vaikutuksensa työtyytyväisyyteen ja yritykseen sitoutumiseen.

Boxall ja Purcell (2003, 159-160) katsovat, että yritykseen kiinnittymisessä ei ole ensisijaisesti kyse hierarkiaan liittyvien keinojen käytöstä näitä suuremmassa määrin suoritusten laajasta arvioinnista ja huolellisesta palautteesta ja henkilökohtaiseen kasvuun liittyvästä dialogista. Kaikki tämä merkitsee, että keinovalikoimaa suorituskykyisemmän ja motivoituneemman henkilökunnan luomiseksi pyritään laajentamaan. Juuri tässä kohden työpaikka- ja yrityskulttuurin merkitys tulee entistä keskeisemmäksi.

Yrityskulttuurien käyttämät keinot ydintyövoiman yritykseen kiinnittämiseksi ovat lisääntyneet. Työpaikkakulttuurit pyrkivät yhteisten arvojen ja toimintamotivaation luomiseen. Iskusana on yrityshenki. Sen keskiössä on näkemys yrityksen menestyksen ja oman henkilökohtaisen menestyksen toisiinsa liittymisestä: ”Sinun on tärkeää uskoa tähän!”

Ezzy (2001, 631) tiivistää viime vuosikymmeninä käytettyjen työpaikkainnovaatioiden keskeiset piirteet käsitteeseen ”insinöroity kulttuuri” (*engineered culture*). Hänen keskeinen argumenttinsa on, että insinöroidyt kulttuurit ovat institutionaalinen paikka itsetyydytykseen keskittyvän narsistisen individualismin tuottamiselle. Narsistinen kulttuuri on sopusoinnussa yleisemmän kulutussuuntautuneiden sosiaalisten suhteiden kanssa. Sklair (2001) puolestaan katsoo yleisen maailmanlaajuisen kulutuskulttuurin olevan transnationaalisen globaalien kapitalismin keskeinen ideologia ja käytäntö.

Yksilölliseen hyötyyn perustuva orientaation työhön ja työpaikkaan vaikuttaa sosiaalisten ja yhteisöllisten suhteiden kehittymiseen yleisemmin. Viime kädessä niillä on merkityksensä, myös sosiaalisen ja itse identifikaation kannalta. Hyötyorientoituminen pakottaa jättämään monia asioita pois toimintalistalta. Ezzyn kuvaaman kulttuurikehityksen tuoma dramaattisin muutos on sellaisten sosiaalisten suhteiden vähentyminen, joissa on kyse vastuunotosta muista. Juuri tämä on narsistisen elämänsuuntautumisen lähtökohta. Paineet välittyvät yksilöille monia teitä. Tärkeä kanava on tiimeihin ja muihin työelämän ryhmiin liittyvät normit ja työntekijöiden keskinäinen kilpailu. Toinen kilpailu koskee aikaa. Yrityksen ja perheen odotusten ja aikavaateiden yhteensovittaminen on myös keskeinen institutionaalinen kehys.

Kaikissa tapauksissa omistautuminen yritykselle on keskeinen prosessi uuden yrityskulttuurin muodostumisprosessissa. Ezzy (2001, 642) tiivistää tilanteen näin.

Modernin insinöroidyn kulttuurin institutionaalinen prosessi pienentää työntekijän mahdollisuuksia valita jotain muuta kuin omistautuminen yritykselle. Näihin prosesseihin kuuluu professionaalisten identiteettien heikentäminen, tiimirakenne, pitkät työajat ja kontrollin normatiiviset kontrollimuodot. Kuitenkin, valinnan määrää koskevan kysymyksen takana on kysymys siitä sosiaalisesti rakentuneesta moraalisesta kehyksestä, jonka insinöroity yrityskulttuuri saa aikaan.

Äärimmäisissä tapauksissa työn ulkopuolelle ulottuva toiminnan jatkuvuuden tunne katoaa. Muut menettävät merkityksensä sekä työssä että sen ulkopuolella. (Ks. Kiiänmaa 1996; Hochschild 1997.) Sennett (1999, 117) toteaa saman sanoen, että ”uuden järjestyksen kulttuuri häiritsee itsensä organisointia”. Kaikkiaan kyse on identiteetin vaarantumisesta.

Seurauksena on vähäinen kiinnostus ja alhainen osallistuminen yhteisöelämään. Työpaikalla kyse on muuttuvasta todellisen sosiaalisuuden ja muita kohtaan tunnetun vastuunalaisuuden tilasta. Yhteydet muihin ovat simuloituja suhteita, simuloitua yhteisöllisyyttä.

Insinöroity yrityskulttuuri voidaan nähdä pitkän kehityksen tuloksena Whyten (1956, 8) ”organisaation mies” oli henkilö, joka ei vain työkennellyt organisaatiolle, vaan ”yhtä hyvin kuului sille”. Tosin tutkimusten mukaan nämä ”organisaation miehet” muuttuivat elämäntavoiltaan ja tavoitteiltaan (Leinberger-Tucker 1991). Goldthorpen ryhmän (Goldthorpe et al. 1986) ”hyvinvoivan työläisen” instrumentaalisuus voidaan nähdä nykyisten muutosten edeltäjänä. Siinä keskiössä on perhe-elämä, joka vaatii sujuakseen korkeaa työpalkkaa. Lopulta ollaan jo Hochschildin (1983) kuvaamassa työn vaatimusten tilanteessa. Palvelusektorin työntekijöiden on osattava hallita instrumentaalisesti tunteitaan, esittää sopivaa henkilöä, hallittua sydäntä (*managed heart*) työssään.

Peruspilareiltaan kehityksen voi nähdä pidempänä, osin koko kapitalismia luonnehtivana. Hyvä esimerkki tästä on Marxin (1974, 166) tunnettu tavaravaihdon mystifikaatioiden, siis utilitaristisen individualismin (ja Benthamin) kritiikki. Tässä esimerkkinä käytetty Ezzyn nykyisen yritys- ja työpaikkakulttuurin kritiikki pohjaa moniin etnografisiin tutkimuksiin (Kunda 1992; Casey 1995). Sen tärkeys on siinä, että se näkee terävästi sen ristiriidan, jonka myönteisiksi tarkoitetut organisaatiomuutokset ja yrityshengen luonti tuottavat teknisten innovaatioiden tehostetun voittotuotannon raameissa. Tuloksena on kasvava ambivalenssi suhteessa kansalaiskulttuuriin ja yhteisöelämään.

Kun suhteuttaa tämän tutkimustuloksiin siitä, että yritykset ovat varsin erilaisissa tiloissa - jotkut menestyviä, jotkut ei, ja jotkut on kriisissä, jotkut taas ei (Hodson 2001; Ranki 2000; Antila & Ylöstalo 2002) – ymmärtää hyvin toimintamahdollisuuksien ja työpaikkakulttuurien rajojen ahtauden suuren vaihtelun. Kun ottaa vielä huomioon nykyisen maailmantaloudellisen stagnaation tuoman yrityksen ydinosaamiseen

keskittymiseen ja toimintojen ulkoistamiseen ja työvoiman vähentämiseen perustuvan toimintastrategian voimistumisen, ymmärtää että organisaatiomuutokset ja yrityskulttuurien kehittämismahdollisuudet ovat monien rajoitusten alaisia. Näin on, vaikka teknologiset mahdollisuudet ovat kasvaneet tietoyhteiskuntakehityksen myötä.

Kysymys luottamuksesta

Kaj Ilmonen on useissa eri yhteyksissä (Ilmonen & Jokinen 2002; Ilmonen 2004) pohtinut sosiaalisen pääoman ja luottamuksen merkitystä yhteiskunnallisena resurssina. Ilmonen (2004, 139) on korostanut, että vain luottamuksellisuus sosiaalisissa verkostoissa voi toimia voimavarana tai peräti pääomana. Samalla hän ilmaissut huolensa luottamuksen puutteesta esimerkiksi työelämän suhteissa.

Tässä pohtimanne aiheen kannalta luottamus on varsin tärkeä. Organisaatoriset muutokset vaikuttavat lähes aina työntekijöiden asemaan. Oli kyseessä sitten tiimien soveltaminen tai toimintojen ulkoistaminen, koskettaa se aina organisaatiossa toimivia ihmisiä. Viime vuosikymmenen aikana suomalainen työelämä muuttui poikkeuksellisen paljon. Näyttää siltä, että monilta osin muutos on ollut menestystarina. Suomessa on kyetty vastaamaan kiristyneeseen kansainväliseen kilpailuun, talous on tuottanut innovaatioita ja työntekijöiden osaamista on hyödynnetty aikaisempaa laajemmin. Toki on syytä muistaa, että työttömyyttä ei ole nujerrettu ja samaan aikaan monet tutkimukset ovat kantaneet huolta työvoiman loppuun palamisesta (esim. Julkunen, Nätti & Anttila 2004).

Monilla työpaikoilla menestyksekkäässä muutoksessa on ollut kyse yksinkertaisesti työntekijöiden arkisten käytäntöjen yhdistämisestä tiimiorganisaatioihin, toiminnan arviointiin, henkilöstön koulutukseen ja uusiin palkkausjärjestelmiin. Miten tämä on ollut mahdollista? Yksi vastaus on luottamus. Suomessa on erittäin vakiintuneet työelämän käytännöt. Työmarkkinaosa-puolet ovat tottuneet luottamaan tehtyihin sopimuksiin. Myös paikallisella tasolla toisen sanaan on uskottu. Tässä katsannossa luottamus on toiminut tärkeänä organisaatorisen muutoksen resurssina. Työelämää koskevat tutkimukset osoittavat, että luottamus on edelleen tallella. Muutosten suurimpina esteinä pidetäänkin ajan puutetta. Mutta kysymys ajasta vaatii jo uutta tutkielmaa.

Kirjallisuus

- Antila, J. & Ylöstalo, P. (1999). *Functional Flexibility and Workplace Success in Finland*. Helsinki: Ministry of Labour.
- Antila, J. & Ylöstalo, P. (2002). *Proaktiivinen toimintatapa. Yritysten ja palkansaajien yhteinen etu?* Helsinki: Työministeriö.
- Boxall, P. & Purcell, J. (2003). *Strategy and Human Resource Management*. London: Palgrave.
- Blom, R. & Melin, H. (2003). Information Society and the Transformation of Organizations in Finland. *Work and Occupations* 30:2, pp. 176–193.
- Blom, R., Melin, H. & Pyöriä, P. (2001) *Tietotyö ja työelämän muutos*. Helsinki: Gaudeamus.
- Braverman, H. (1974). *Labor and Monopoly Capital*. New York: Monthly Review Press.
- Casey, C. (1995). *Work, Self and Society after Industrialism*. London: Routledge.
- Castells M. (1996). *The Rise of the Network Society. New Theories of the Contemporary World*. Oxford: Blackwell.
- Ezzy D. (2001). A simulacrum of workplace community: individualism and engineered culture. *Sociology* 3, 2001, 631–650.
- Florida, R. (2002). *The Rise of the Creative Class*. New York: Basic Books.
- Goldthorpe, J. et al. (1968). *The Affluent Worker: Industrial Attitudes and Behaviour*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Graham, L. (1995). *On the Line at Subaru-Isuzu*. New York: Cornell University Press.
- Hochschild, A. (1983). *The Managed Heart. Commercialization of Human Feeling*. Berkeley: University of California Press
- Hochschild. A. (1997). *The Time Bind – When Work Becomes Home and Home Becomes Work*. New York: Metropolitan Books.
- Hodson, R. (2001). Disorganized, unilateral, and participative organizations: new insights from the ethnographic literature. *Industrial Relations*, vol. 40.
- Ilmonen, K. & Jokinen, K. (2002). *Luottamus modernissa maailmassa*. Jyväskylä: SoPhi.
- Ilmonen, K. (2004). Sosiaalinen pääoma: uusi ihmekäsité vai käyttökelpoinen hypoteesi? Teoksessa Rahkonen (toim.), *Sosiologisia nykykeskusteluja*. Helsinki: Gaudeamus.
- Julkunen, R., Nätti, J. ja Anttila, T. (2004). *Aikanyrjähdys. Keskiluokka työn puristuksessa*. Tampere: Vastapaino.
- Kiaanmaa, A. (1996). *Moderni totemismi*. Jyväskylä: Kehityksen avaimet.
- Kunda, G. (1992). *Engineering Culture*. Philadelphia: Temple University Press.

- Leidner, R. (1993). *Fast Food, Fast Talk. Service Work and the Routinization of Everyday Life*. Berkeley: University of California Press.
- Leinberger, P. & Tucker, B. (1991). *Individualists: The Generation after Organization Man*. Harper: Collins.
- Littler, G. (1982). *The Development of the Labour Process in Capitalist Societies*. London: Heinemann.
- Marx, K. (1974). *Pääoma, 1 osa*. Moskova: Kustannusliike Edistys.
- Niemelä, J. (2003). Paikallinen sopiminen ja työorganisaatiouudistukset. *Turun yliopiston oikeustieteellisen tiedekunnan julkaisuja A:109*. Turku: Turun yliopisto.
- Pyöriä, P., Melin, H. & Blom R. (2004). Knowledge Workers in the Information Society. (Julkaistaan.)
- Rahkonen, K. (toim.) (2004). *Sosiologia nykykeskusteluja*. Helsinki: Gaudeamus.
- Ranki, A. (2000). Henkilöstön selviytyminen kriisityyneessä organisaatiossa. *Acta Universitatis Tamperensis 775*. Tampere: Tampereen yliopisto.
- Sennett, R. (1998). *The Corrosion of Character: The Personal Consequences of Work in New Capitalism*. New York: W. W. Norton & Company.
- Sklair, L. (2001). *The Transnational Capitalist Class*. London: Blackwell.
- Whyte, W. (1956). *The Organization Man*. Harmondsworth: Penguin.
- Ylöstalo, P. (2002). *Työolobarometri 2000*. Helsinki: Työministeriö.
- Zuboff, S. (1988). *In the Age of Smart Machine. The Future of Work and Power*. New York: Basic Books.

TUNTEIDEN KULUTUS

Riitta Jallinoja

Aiemmassa tutkimuksessani tarkastelin aviosuhdetta vapauden ja Asidoksen ristipaineessa (Jallinoja 1997). Aineistonani olivat naistenlehdet, joiden sadat aihetta koskevat haastattelut saivat minut pohtimaan, miksi parisuhdehaastatteluja julkaistaan niin paljon (ks. myös esim. Turner et al. 2000, 166). Haastattelujen laajamittainen julkaiseminen herätti kiinnostukseni kulutustutkimukseen; ajattelin, että parisuhdetta käsittelevien kirjoitusten valtava määrä liittyy koko aiheen kulutus-tutkimuksen piiriin. Näin parisuhdekin voisi tulla kulutuksen kohteeksi, ja sen saisi aikaan parisuhdetta käsittelevien mediauutisten ja -tarinoiden määrän kasvu. Tätä aion käsitellä artikkelissani.

Materiaalinen kulutus

Suurin osa kulutusta käsittelevistä akateemisista tutkimuksista, jotka sijoittuvat nimenomaisesti kulutustutkimuksen piiriin, koskevat materiaalistien tuotteiden kulutusta, eikä tunteilla ole niissä juurikaan sijaa. Usein kiinnostuksen kohteena eivät ole kuitenkaan tavarat ja palvelut sellaisinaan, vaan niihin kiinnittyneet merkitykset, jolloin mielenkiinto kohdistuu tavaroiden ja palveluiden käyttöarvon sijasta niiden symboliarvoon.

Merkitysten lukeminen tuotteista tuli suosituksi 1980-luvulta alkaen, ja se tuotti laajan joukon tutkimuksia, joita yhdisti maun tai tyylin käsite. Tällainen tutkimus yleistyi, kun – Mitchellin (1983, vii–ix) sanoin – tutkijat huomasivat, että erilaiset asenteet ja kulutustottumukset jäsentyvät

tietylnlaisiksi kokonaisuuksiksi, joita on syytä nimittää elämäntyyleiksi tai elämäntavoiksi. Massakulttuurin ja arkielämän tutkimusta edistänyt amerikkalainen TABLOID-ryhmä arvioi vuonna 1980 omassa julkaisussaan, että ihmiset voivat löytää tavaroista merkityksiä, joilla ei ole mitään tekemistä niiden käytön tai funktion kanssa, vaan jokainen kulutusta pahtuma täytyy ymmärtää aktiivisena osallistumisena yleistyneiden koodikokoelmien luomiseen (The TABLOID Collective 1980/1997, 20). Tietyt tavarat ja palvelut saavat siten kollektiivisesti samanlaisen merkityksen, missä myös elämäntyylei syntyy (Chaney 1996, 71–72). Tarkastele seuraavassa lähemmin, minkälainen paikka elämäntyylitutkimuksella on ollut kulutustutkimuksessa: miten siihen tultiin ja mihin se johti. Sen jälkeen siirryn tarkastelemaan tunteiden kulutusta ja kysymystä, miten se suhtautuu elämäntyylitutkimukseen.

Suomessa elämäntavan käsite esiteltiin akateemiselle yleisölle vuoden 1978 Sosiologia-lehdessä, jossa J.P. Roos, Antti Eskola ja Olli Perheentupa totesivat kukin omassa artikkelissaan, että elämäntapa on aito tota liteetti (Eskola 1978, 15; Roos 1978, 80; Perheentupa 1978, 161). Mainitut sosiologit kytkivät tuolloin elämäntavan yhteiskuntaluokkiin. Roos ei ollut tässä suhteessa yhtä tiukka kuin Eskola. Roos (1978, 79) totesi, että elämäntapa on osittain riippumaton niistä tekijöistä, jotka ovat sen saaneet aikaan, ja se on myös vastainstansi, jonka avulla ihmiset voivat taistella kapitalistisen yhteiskunnan elämäntapavaikutuksia vastaan.

Lähtökohtana suomalaisessa elämäntapatutkimuksessa oli Bourdieun luokkasidonnainen tulkinta. Vaikka Bourdieu vaikutti merkittävällä tavalla suomalaiseen elämäntapatutkimukseen, 1980-luvulla sen harrastajat avasivat ovia uusille tulkinnoille. Pekka Sulkusen johtamassa lähiöravintola-tutkimuksessa lähtöoletuksena oli, että luokka määrää elämäntavan. Tutkimuksessa todetaan, että ”[e]nsisijaisesti ihmiset valitsevat toimintatapansa ja elämänmallinsa sillä perusteella, että ne ovat heidän luokkahabituksensa puitteissa mielekkäitä ja jonkin logiikan mukaan tarkoituksenmukaisia” (Sulkunen et al. 1985, 263–264). Tiukasta lähtöoletuksestaan huolimatta tutkijaryhmä päätyi esittämään, että kullakin elämäntavalla on useita muunnelmia. Niistä yhden edustajana tutkijat pitivät tutkimansa lähiöravintolan turinakerhoa, josta he totesivat, että se on ”vain yksi muunnelmä kaikista niistä mahdollisista pienoiskulttuureista, joissa suomalaisen työläis- ja kansankulttuurin luokkahabi-

tus saa ilmaisunsa” (Sulkunen et al.1985, 287). Näitä muunnelmia tutkijat pitivät kulttuurisina skeemoina, joita yksilöt käyttävät kukin omalla tavallaan hyväksi (Sulkunen et al. 1985, 295). Loppujen lopuksi tutkijat muistuttivat, että itse asiassa yksilölliset erot ovat olennaisia ja tärkeitä, vaikka he ovat omassa tutkimuksessaan keskittyneet siihen, mikä heidän tutkimiaan ihmisiä yhdistää (Sulkunen et al. 1985, 296).

Roos arvosteli Sulkusen tutkijaryhmän tutkimusta siitä, että ”Lähiöra-vintola-teoksessa mennään elämän jäsentämisessä ehkä hiukan liian pitkälle, kun kaikki ihmisten toiminnat nähdään kulttuurille homologisina” (Roos 1988, 13). Sama kritiikki on toki suunnattavissa Roosin omiinkin elämäntapajäsennyksiin, minkä Sulkunen tekikin (Sulkunen 1987, 303). Kun elämäntavat näin osoittautuivat pirstoutuneiksi, oli aika ottaa käyttöön uusi käsite, elämäntyyli. Tämä tuli esiin Erik Allardtin elämäntapaa koskevista pohdiskeluissa. Hän ihmetteli, sopiiko elämäntapa-käsite kuvaamaan nykytilannetta, jossa kaikki muuttuu niin nopeasti (Allardt 1986, 15). Varsinaiset elämäntyylitutkimukset paljastavat, missä mielessä elämäntyylillä nähtiin elämäntapaa parempana käsitteenä. Euro-Styles -tutkimuksen esitteessä todetaan, että suhteellisen yksinkertaiset demograafiset erottelijat, kuten ikä, tulot ja koulutus eivät enää segmentoi merkittävästi monia kuluttajamarkkinoita. Tällaisten taustamuuttujien sijaan tarvitaan hienostuneemmin segmentoivaa lähestymistapaa, jolloin erotte- lussa on otettava huomioon monia tekijöitä, kuten mieltymykset, motiivaatiot ja tavat (Euro-Styles, 2; ks. myös Itsenäinen suomalainen 1990, 3). Näiden koordinoimana Euro-Styles -tutkimus erotteli aineistostaan 16 erilaista elämäntyyliä.

Vaikka monet elämäntyylikäsitteeseen nojaavat tutkijat halusivat erot- tautua elämäntapatutkimuksesta, heidän metodinsa oli lopulta saman- lainen kuin elämäntapojen tutkijoilla. Elämäntyylillä rakentui tilastolli- sissa keskinäisriippuvuuksissa. Elämäntyylillä nimettiin jonkin keskeisen muuttujan avulla, jolloin siitä tuli ainakin implisiittisesti koko elämäntyyliä homologisoiva periaate. Tämä on ongelmallinen ratkaisu, koska aika monet elämäntyylin indikaattoreina käytetyt muuttujat ovat ylei- siä monissa elämäntyyliissä. Tällaisia ovat muun muassa perhe, puoliso ja lapset (ks. Mitchell 1983; Itsenäinen suomalainen 1990). Sekä elä- mäntapa- että elämäntyylitutkimusten yhteisenä ongelma oli myös se, että elämäntavan ja elämäntyylin asemaa ihmisten elämässä ei tarkasteltu.

Kysyä sopii, miten merkittävä osa elämäntyylillä rakentavilla elementeillä, olkoot ne tavaroita, asenteita tai palveluja, on ihmisten elämässä? Näin on syytä kysyä siksi, että tutkimuksissa elämäntyylit rakennetaan yleensä suhteellisen pienen muuttujajoukon avulla. Syynä tähän ei ole se, etteivät tutkijat olisi keksineet enempää muuttujia vaan se, että valituista muuttujista vain pieni osa korreloi keskenään riittävästi (Mikkola 2003, 165, 169). Valaisen tätä ongelmaa suomalaisten naisten kulutusmalleja luotaavan *Naisten roolit ja kulutuskäyttäytyminen* -tutkimuksen (ei painovuotta) avulla.

Tutkimuksen yksittäisistä elämäntyyleistä tekemieni laskelmien mukaan vahvasti yhteen elämäntyylisiin kiinnittyneitä naisia oli aineistossa noin 30 prosenttia, moneen elämäntyylisiin kiinnittyneitä noin 55 prosenttia ja elämäntyyllittömiä noin 15 prosenttia. Tutkijoiden rakentamat elämäntyylit ovat siten käyttökelpoisia vain noin kolmanneksen keskuudessa. Muiden kohdalla elämäntyyllillä ei ole juurikaan merkitystä. Kun elämäntyylit on määritelty tiukemmin homologisesti siten, että se on tunnistettavissa ja erotettavissa muista jonkin selkeästi muotoillun periaatteen pohjalta, kuten on tehty esimerkiksi ”juppien” kohdalla, tutkimuksista on käynyt ilmi, että vain hyvin pieni osa väestöstä täyttää tunnusmerkit. Juppien kohdalla tulokseksi saatiin, että 5 prosenttia nuorten aikuisten sukupolvesta oli Yhdysvalloissa omaksunut juppielämäntyylin 1980-luvulla (Ehrenreich 1989, 198). Toiselle vahvasti homologiaan perustuvalla elämäntyyllille, ns. ”vapaaehtoiselle yksinkertaisuudelle” kävi suunnilleen samoin: vuonna 1980 6 prosenttia amerikkalaisista oli kokosydämisesti antautunut tälle elämäntyyllille (Elgin 1981, 132).

Elämäntyylin käsite oli suosittu ennen kaikkea aikana, joka nähtiin ”kulutusyhteiskuntana”. Elämäntyylit sopi markkinatutkimuksen tarpeisiin, mutta myös postmodernistisiin tulkintoihin ajan hektisestä häilyvyydestä. David Chaneya (1996, 71–159) lainaten elämäntyylit ovat tulleet entistä tärkeämmiksi ihmisten luokittelussa entisten luokitteluperusteiden, kuten yhteiskuntaluokan, koulutuksen, iän ja etnisyyden menettäessä merkitystään. Elämäntyyleissä on Chaneyn mukaan kysymys pinnan muokkaamisesta sellaiseksi, että se voi toimia ihmisten identiteetin ja sosiaalisen kiinnittymisen välineenä. Pinnan muokkaamisessa on kysymys näyttämisestä ja näkymisestä ja se tapahtuu tavaroiden välityksellä. Vaikutus perustuu niihin kollektiivisiin merkityksiin, joita niihin

kulloinkin kiinnitty. Juuri tämä liitti elämäntyylin vahvasti kulutukseen: elämäntyyli rakentuu kulutuksessa, toisin sanoen ”tavaroiden taikamaailmassa” (vrt. Ilmonen 1993).

Vaikka Chaney näkee elämäntyyliä koherentteina, hän tuon tuostaikin painottaa myös sitä, että elämäntyyli ovat epävakaita ja ohimeneviä. Tarjolle tulee jatkuvasti yhä uusia tuotteita, joita on mahdollista käyttää elämäntyylin rakennusaineina. Tämä seikka on osaltaan vaikuttanut siihen, että kiinnostus elämäntyyli tutkimukseen on hiipunut. Elämäntyylin sijaan huomio kohdistuu tuotemerkkiin eli brandiin tai logoon. Leiss et al. (1986, 278–295) ovat pitäneet tätä eräänlaisena totemismina, jolla he tarkoittavat sitä, että tuote toimii kollektiivisuuden merkinä. Tietyn tuotemerkin valinneet ilmaisevat näin yhteenkuuluvuutensa kaikkiin muihin, jotka ovat valinneet samoin. Siihen ei tarvita kokonaista elämäntapaa tai edes ohuempaa elämäntyyliä, vaan yhteisyys syntyy pelkän merkin avulla.

Sopimaton tunteiden kulutus

Tunteet ovat siinä mielessä jännittävä kohde kulutustutkimusta ajatellen, että ihmiset eivät ole kovin halukkaita myöntämään tunteiden voivan olla kulutuksen kohteena. Kulutus liitetään markkinatalouteen, eikä käsite sen vuoksi sovi tunteiden tarkasteluun. Voiko tunteita ostaa? Missä ovat tunteiden markkinat? Tällaiset kysymykset tulevat mieleen ainakin silloin, kun ajatellaan omia eletyn elämän tunteita, erityisesti sellaisia, jotka syntyvät suhteessa toisiin ihmisiin. Sellaisia ovat esimerkiksi rakkaus ja läheisen kuoleman aiheuttama suru. Kun ihmiset tuntevat tällaisessa tilanteessa, he eivät miellä kuluttavansa tunteita.

On kuitenkin olemassa tilanteita, joissa tällaistenkin tunteiden ymmärtäminen on kulutuksen kohteena. Donjuanismi on yksi sellainen. Don Juan rakastuu yhä uudestaan jätettyään rakkautensa kohteen heti kohta hänet saatuaan (de Rougemont 1963, 101–103). Mielikuva rakkauden kuluttamisesta syntyy rakkaussuhteiden lukumäärän perusteella ja kenties myös siksi, että ne kestävät vain lyhyen ajan. Mielikuva syntyy moraalista syistä, jotka ovat historiallisesti määräytyneitä ja siksi muuttuvia, mutta yhtä kaikki ne vaikuttavat käsitykseen siitä, milloin rakkaus näh-

dään kuluttamisena. Moraalinen viesti on nykyäänkin, ettei ole sopivaa solmia monia rakkaussuhteita; jos ihminen sortuu siihen, hänestä tulee rakkauden kuluttaja, Don Juanin tapauksessa rakkauden suurkuluttaja. Ratkaiseva tekijä ei ole tällöin rakkauden määrä vaan rakkauksien lukumäärä. Tätä voi valaista toisella esimerkillä: yhdessä suhteessa ylenpalttisesti annettua rakkautta ei yleensä mielletä rakkauden kuluttamiseksi.

Rakkauksien sopivana pidetyn lukumäärän historiallinen määräytyneisyys tulee näkyviin käsityksissä, joita ihmisillä kulloinkin on ollut asiasta. Viktoriaanisenä aikana 1800-luvulla ihanteena pidettiin yhtä rakkautta, mutta sitä tarjottiinkin ”suurena rakkautena”, joka johtaa elinikäiseen avioliittoon (Houghton 1957). Nykyään ollaan myötämielisempiä ajatukselle, että elämässä voi olla useampiakin rakkauksia ilman, että asianomainen on vaarassa leimautua donjuanistiseksi rakkauden metsästäjäksi. Tästä huolimatta rakkaudessa asetetaan rajoja. Vaikka seksin suhteen on tapahtunut vapaamielistymistä, ts. vaikka ihmisillä on nykyään useampia seksipartnereita kuin ennen, ihmisten ilmoittamissa rakkaussuhteiden määrissä ei ole viime vuosikymmenien aikana tapahtunut muutoksia. Vuonna 1991 ilmoitettu määrä oli sekä miehillä (4) että naisilla (2,5) sama kuin vuonna 1971 (Kontula & Haavio-Mannila 1993, 507). Moraalikoodoja ei tietenkään ilmaista näin tarkkaan, vaan ne ilmevät lausumista, joita ihmiset esittävät esimerkiksi tuntemistaan tapauksista, jolloin moraalikoodi välittyy sellaisista lausumista kuin ”liika on aina liikaa”. Rajankäyntiä sopivan ja sopimattoman välillä käydään jatkuvasti (vrt. Lamont 1992).

Donjuanismin moderni versio on rakkausaddiktio. Pohjimmiltaan se vertautuu donjuanismiin, mutta myös eroaa siitä oleellisella tavalla. Rakkauteen addiktoitunut ihminen hakeutuu pakonomaisesti yhä uusiin rakkaussuhteisiin, mutta addiktiokäsityksen mukaan häneen ei tule suhtautua moraalisesti paheksuen (kuten Don Juaniin), vaan hänet tulee hoitaa terveeksi (Moskowitz 2001, 249–256). Rakkausaddiktio on siis sairaus, minkä vuoksi siitä ei ole sopivaa esittää moraalisia kannanottoja. Tätä sairautta hoidetaan AA-periaatetta noudattavissa vertaisista koostuvissa tukiryhmissä, ja näitä on alan johtavassa maassa Yhdysvalloissa tarjolla lukuisia: *Sex Addict Anonymous*, *Sex and Love Addict Anonymous*, *Sexaholics Anonymous*, *Sexual Compulsives Anonymous*, *Relationship Anonymous*, *Emotions Anonymous* (Moskowitz 2001, 251–252).

Sopiva tunteiden kulutus

Vaikka ihmiset hyväksyvät vastentahtoisesti tunteet kulutuksen kohteiksi, ne ovat kuitenkin kulutuksen kohteina mitä suurimmassa määrin. Tyypillisesti näin tapahtuu silloin, kun ihmiset lukevat tarinoita toisten tunteista. Tällaisia tarinoita kulttuuri on tulvillaan pelkästään jo rakkauksen osalta. On satuja, näytelmiä, oopperoita, runoja ja romaaneja, on elokuvia ja televisiosarjoja, on tosielämän rakkaustarinoita muistelmina, elämäkertoina, lehtihaastatteluina ja uutisina. Näiden valtava määrä ja suosio todistavat, että tunteita voi kuluttaa. Kulutus tuntuu vakuuttavalta tulkinnalta myös siksi, että nämä kaikki tuotteet ovat tarjolla markkinoilla. Tunteiden markkinat ovat siis olemassa.

Miten tällaiset ”kulutetut” tunteet sitten eroavat ihmissuhteisiin liittyvistä tunteista? Eron ilmaiseminen ei ole aivan helppoa. Edellisessä tapauksessa tunteet ovat tavallaan yhden tason tunteita; ne aistitaan itse yleensä suhteessa toiseen ihmiseen tai toisiin ihmisiin. Niitä voi pitää ”elettyinä elämänä” (vrt. Gillis 1996). Nimenomaan tätä ei haluta kulutuksen piiriin. Rakkaustarinoiden lukija on toisenlaisessa tilanteessa, sillä hänen kohdallaan on kysymys kahden tason tunteista. Hän lukee toisten kokemista tunteista, mutta saattaa tuntea itsekin jotain niistä lukiessaan. Tällainen tunteiden kulutus on hyväksytympää kuin edellinen, vaikka kyllä sillekin asetetaan rajoja, erityisesti silloin kun se on ylenpalttista. Erityisesti eliitti epäilee tunteiden kulutusta ja pitää sitä lähinnä massojen viihteenä (Furedi 2004, 46).

Lukuisat tutkimukset osoittavat yhtäpitävästi, että tunteiden kulutus on lisääntynyt valtavasti muutaman viime vuosikymmenen aikana. Oman naistenlehtiaineistoni perusteella näin tapahtui Suomessa erityisesti 1960- ja 1970-lukujen vaihteessa ja se ilmeni parisuhdehaastattelujen selvänä kasvuna tuosta ajankohdasta lähtien (Jallinoja 1997). Myös ulkomaisista tutkimuksista on saatu samansuuntaisia tuloksia (Moskowitz 2001; Turner et al. 2000, 20, 149–150). Tutkimusten perusteella vaikuttaa lisäksi siltä, että tunteiden kulutus olisi viime vuosina vielä kiihtynyt. Koko ilmiön juuret ovat kuitenkin kaukana historiassa. Esimerkiksi Britanniassa lehdistö julkaisi jo 1820-luvulla uutisia kuninkaallisten rakkauselämästä, ja pelkästään sitä koskevia juoruja välittävä lehtityyppi ”keltainen lehdistö” aloitti julkaisutoimintansa 1800-luvun lopulla (Hall

1990, 47–48). Elokuvatähtien yksityiselämää alettiin toden teolla seurata lehdissä 1920-luvulta lähtien (Barbas 2001). Sen jälkeen ja erityisesti 1960-luvulta lähtien myös muiden kuin kuninkaallisten, elokuvan ja viihteen tähtien yksityiselämästä on julkaistu uutisia ja haastatteluja, mutta edelleen tunteistaan kertovat mediassa ennen kaikkea viihteen, taitteen, urheilun ja politiikan kentillä toimivat julkisuuden henkilöt (Jallinoja 1997; Turner et al. 2000, 18). Sen sijaan esimerkiksi tieteen ja talouselämän edustajia on näissä tarinoissa päähenkilöinä varsin vähän.

Jotta olisi mahdollista ymmärtää, mistä tunteiden kulutuksen suosi-
 oissa on kysymys, tulee tarkastella kahta seikkaa. Ensinnäkin on tarkas-
 teltava, mikä on se tunne, jota julkaistun tarinan päähenkilö(t) kokee
 (kokevat). Sen täytyy olla sellainen, että se pystyy herättämään ihmisissä
 niin paljon kiinnostusta, että he ryhtyvät lukemaan tarinaa. Toiseksi on
 tarkasteltava sitä, mitä yleisö tuntee toisten tunteista lukiessaan.

Rakkauden ja pelon hegemonia

Kaiken kaikkiaan kulttuuri ja media sen yhtenä osana tarjoavat suuren
 kirjon erilaisia tunteita ihmisten kulutettavaksi. Tietooni ei ole tullut
 tutkimusta, jossa niitä olisi systemaattisesti kartoitettu. Sen sijaan tutki-
 muksissa keskitytään yleensä vain yhteen tunteeseen ja sen esiintymiseen
 mediassa tai fiktiivisissä tuotteissa. Jos näiden tutkimusten aiheita voi
 pitää jonkinlaisina tunteiden suosituimmuuden indikaattoreina, näyt-
 täisi kaksi tunnetta olevan tällä hetkellä ylitse muiden: rakkaus ja pelko.
 Etenkin pelko on saanut yhä enemmän mielenkiintoa osakseen. Se on
 myös välittymässä yhä useammin rakkauden esityksiin. Vuosina 1991–
 95 keräämäni naistenlehtiaineistossa (450 haastattelua parisuhteesta) oli
 vain muutama haastattelu, joissa pelko oli keskeinen tunne. Kuten arvata
 saattaa, se tuli esille avioerohaastatteluissa. Sen jälkeen, 1990-luvun
 lopulta lähtien pelko ja kauhu ovat olleet useammin esillä avioerotari-
 noissa, ja merkittävää on, että juuri tällaiset tapaukset ovat saaneet eri-
 tyisen paljon palstatilaa ja huomiota osakseen. Pelon ja kauhun tunne
 kytkeytyy näissä tarinoissa avioeroon, joka on tapahtunut puolison hyl-
 käämisen vuoksi (Jallinoja 2000).

Rakkauden ja pelon keskeistä asemaa mediavälitteisessä tunteiden kulutuksessa voi pitää luonnollisena, ovathan nuo tunteet ikiaikaisia ja kiinnostaneet ihmisiä vuosisatojen ajan. Tutkijat ovat luokitelleet ne ”perustunteiksi”, ts. sellaisiksi, joita ei ole opittu, vaikka rakkauden ja pelon kohteet voivat toki olla opittuja, minkä vuoksi tunteet ovat tältä osin kulttuurisidonnaisia (Barbalet 2001, 44, 152). Rakkauden ja pelon ylenpalttisella esiintymisellä täytyy kuitenkin olla myös ajasta johtuvia vaikuttimia. Niiden jäljittäminen ei ole kuitenkaan aivan helppoa, mutta jo se, että nuo tunteet välittyvät yksityiselämästä kertovista tarinoista, antanee viitteen siitä, miltä suunnalta selitystä tunteiden kulutukselle on syytä hakea. Yksityiselämä on tullut tärkeäksi. Sennett (1978) jopa väittää, että yksityiselämän periaatteet ovat tulleet myös julkisen elämänalueen säännöiksi, minkä vuoksi aitoa julkista elämää ei Sennettin mukaan enää ole. Tällä hän tarkoittaa sitä, että julkiselle alueelle ominaiset roolit etiketteineen eivät enää ohjaa käyttäytymistä ja siitä puhumista, vaan ihmiset nähdään ennen kaikkea yksilöinä henkilökohtaisine ominaisuuksineen.

Frank Furedi (2004, 44–65) valaisee asiaa ottamalla esimerkiksi politiikan. Hän osoittaa monien empiiristen tutkimusten avulla, että ihmiset ja media ovat yhä enemmän kiinnostuneita, ei politiikan asiasisällöistä, vaan poliitikkojen yksityiselämästä. Asiakysymysten maailmasta olisi siten siirrytty henkilöiden maailmaan; poliitikko kiinnostaa ”ihmisenä”. Tämän Furedi näkee ilmentävän yleisemmin depolitisoitumista eli politiikan eroosiota, jonka Daniel Bell tulkitsi ideologian lopuksi. Kollektiivisen poliittisen innostuksen laannuttua länsimaissa tilalle ovat tulleet monenkirjavat tunnepitoiset purkaukset, jotka syntyvät yleensä yllättäen ja jotka kohdistuvat enimmäkseen henkilöihin. Tällaisia ovat mm. poliittiset skandaalit (Thompson 2001; ks. myös Alho 2004). Näitä koskevissa tarinoissa keskitytään paljastamaan perinpohjaisesti poliitikon väärinteko. Tunteilla on kerronnassa merkittävä asema, vaikka ne tulevat monesti vain välillisesti esiin. Tarinoista käy kuitenkin ilmi, että poliitikko pelkää tai häpeää, on aggressiivinen tai lyöty, mutta kaikissa tapauksissa hän taitaa olla piinattu. Tunteilla on keskeinen asema näiden kokemisessa ja kokemusten välittämisessä yleisölle. Ainakin mediapeiton perusteella tällaiset tapahtumat pärjäävät hyvin; ne päihittävät monesti jopa sodat, kuten tapahtui Yhdysvalloissa O. J. Simpsonin oikeudenkäyntiä koske-

vien uutisten ohittaessa mediapeitossa Bosnian sodasta kertovat uutiset. Mainittu oikeudenkäynti on eniten uutisoitu tapahtuma Yhdysvaltain mediahistoriassa. (Meštrović 1997, 13; ks.myös Hunt 1999.) Näiden tietojen perusteella vaikuttaa tosiaan siltä, että Sennett oli oikeassa. Julkisen elämän kentillä myös yksityiselämällä alkaa olla merkittävyyttä, mutta toistaiseksi sillä varauksella, että näin on asianlaita silloin, kun julkinen elämä esittäytyy median välityksellä.

Rakkaus poikkeaa edellisestä esimerkistä siinä, että se on mielletty kokonaan yksityiselämän asiaksi. Sen osalta ei siten pitäisi huolestua ainakaan siitä, että sen periaatteet olisivat rapauttamassa sen oman julkisen elämän toimintaperiaatteita, koska sellaista aluetta rakkaudella ei ole. Iltaapäivälehtien lööppien perusteella suosituimmat ja siksi kai kulutetuimmat aiheet rakkauden saralla ovat rakastuminen, häät (joiden suosio on hiukan laskenut), lapsen syntymä ja ero, jotka voidaan tiivistää rakastumisen, rakkauden hedelmän ja eron kolminaisuudeksi. Tapah- tumien kerronnassa tunteilla on tässäkin tapauksessa keskeinen asema: miltä tuntuu olla rakastunut, aistia rakkauden täyttymys lapsen odotuk- sessa ja syntymässä ja kohdata eron kauhun hetket. Näitä henkilökoh- taisia onnen ja ahdistuksen tunteita yleisö kuluttaa samaan tapaan kuin poliittisten skandaalien osapuolten tunteita.

Tärkein on tarina

On aika siirtyä toiseen edellä esitetyistä kysymyksistä: mitä yleisö tuntee lukiessaan toisten tunteista? Analysoidessaan tätä Meštrović (1997, 26) päätyy kriittiseen kantaan; hänen mukaansa kulttuuriteollisuus tuot- taa nykyisin massoittain emootioita, jotka ovat kuitenkin ”kuolleita” ja ”abstrakteja”, toisin sanoen keinotekoisia, tuotteistettuja tai suorastaan manipuloituja tunteita. Kulttuurituotteisiin ja erityisesti mediaan päästy- ään ne eivät olisi siten enää aitoja, vaan monen välikäden tarkoitukselli- sesti muokkaamia. Näistä syntyvää ilmiötä Meštrović nimittää postemo- tionalismiksi. Tutkijan kriittinen katse ei kuitenkaan auta päättämään, miten yleisö mieltää nämä tuotteistetut tunteet. Todennäköisesti se ei ole yhtä kriittinen kuin Meštrović, koska se päätyy jatkuvasti kuluttamaan näitä tunteita.

Romanssien lukemista tutkineen Radwayn (1987) tutkimustulosten perusteella kulutuksen ydinhetki on lukuhetki. Naiset uppoutuivat silloin romanssien juonikuvioihin, mutta on vaikea saada tarkkaa selvyyttä siitä, mitä lukijat todella tuntevat lukiessaan tarinaa. Tutkimuksista voi päätellä, että ihmiset eivät muista erityisen tarkkaan luku- ja katsomishetkien kokemuksiaan, minkä vuoksi niistä ei myöskään kirjaudu tarkkoja kuvauksia tutkimusaineistoihin. Oletettavaa kuitenkin on, että lukijat ovat eläneet jollakin tavalla mukana tarinoissa, muuten tarinoiden lukeminen on turhaa.

Tunteiden kulutuksen tarkastelun voi soveltaa elokuvan estetiikkaa tutkineen Aumontin (1996, 223–242) tutkijatovereineen tekemää tulokintaa kaksoisidentifikaatiosta. Ensinnäkin katsoja samaistuu henkilöön tyyppinä, mikä on sitä helpompaa, mitä kaavamaisemmin tyyppi on esitetty tarinassa. Näyttää kuitenkin siltä, että samaistuminen on enemmän seurausta tarinan rakenteesta kuin psykologisesta suhteesta henkilöhahmoihin. Tarinan rakenne muodostuu perättäisistä tilanteista ja siitä tavasta, jolla ne esitetään elokuvan katsojalle. Tämän rakenteen avulla katsoja löytää paikkansa jaksoissa ja kohtauksissa. Sen vuoksi tarinallisuus on tärkeä. Tarinaa rakentavissa perättäisissä tilanteissa tuotetaan ne jännitteet, jotka vaivaavat myös katsojaa. Samaistuminen päähenkilöön helpottuu lähikuvien avulla, sillä ne tekevät päähenkilön katsojalle tutuksi ja niiden avulla on myös mahdollista päästä näkemään päähenkilön aistimat tunteet. Näin menettelee myös media, joka suosii suuria lähikuvia ja kertoo uutisten ja haastattelujen päähenkilöistä yksityiskohtaista tietoa, erityisesti heidän henkilökohtaisista ominaisuuksistaan, reaktioistaan ja tuntemuksistaan.

Aumont (1996, 225) kollegoineen jatkaa identifikaation tarkastelua toteamalla, että katsoja tuntee, että elokuvan kertomuksessa tapahtuu jotakin, joka koskee häntä mitä syvimmin ja joka muistuttaa paljon hänen omia mittelöjään. Myös omassa tutkimuksessani tämä kävi ilmi: naistenlehtien lukijat kertoivat julkisuuden henkilölle lähettämässään kirjeissä, että heillä on ollut samanlaisia kokemuksia ja että juuri se on saanut heidät lukemaan lehdistä kyseisten henkilöiden haastatteluja ja pitämään niistä (Jallinoja 1997). Tällainen kohtalonyhteys helpottaa samaistumista: tunnistessaan tarinan juonirakenteen lukijat pystyvät sijoittamaan itsensä sen episodeihin ja tapahtumiin. Tämä saa ihmiset

suuntaamaan kulutustaan sellaisiin kulttuurituotteisiin, jotka koskettavat heidän elämäänsä. Lehtien toimituksissa tämä otetaan tietysti huomioon esimerkiksi haastateltavia tai uutisaiheita valittaessa. Koska ihmisten elämäntilanteet vaihtelevat kovin, tarinoita on oltava tarjolla monenlaisista elämänkohtaloista. Näin jokaiselle löytyy sopiva samaistumisen kohde. Tätä pluralistista periaatetta pitkälti noudatetaan niin mediassa kuin kulttuurin tuotannossa yleisemminkin.

Yhteinen kohtalo

On kuitenkin vastattava myös kysymykseen, miksi tietyt tunteet ovat nyt joutuneet ylenpalttisen kulutuksen kohteeksi. Kysymykseen vastaaminen edellyttää historiallista näkökulmaa, toisin sanoen huomion kiinnittämistä tähän aikaan. Yleisellä tasolla avainasemassa on yksityiselämä. Goffmania (1966/1981) mukaillen tunteiden kulutuksen kasvu on tuonut yksityiselämän takanäyttämöltä etunäyttämölle, kaikkien katsottavaksi. Näin julkisen elämän etunäyttämö on alkanut näyttää yhä enemmän yksityiselämän temmellyskentältä. Tärkeää on kuitenkin huomata, että yksityiselämän lisääntyvä esillepano näkyy myös muualla kuin mediassa. Terapian valtava yleistyminen ja sen eri muotojen moninaistuminen ensin Yhdysvalloissa erityisesti toisen maailmansodan jälkeen ja sitten myös muualla länsimaissa ovat edenneet rinta rinnan yksityiselämän julkiseksi tekemisen kanssa (Rieff 1968; Moskowitz 2001; Furedi 2004). Terapiassa tunteiden käsittelyllä on merkittävä asema samaan tapaan kuin yksityiselämän julkistamisessakin. Tämä ja molempien samanaikaisuus saa arvelemaan, että terapiaa tarvitaan, koska yksityiselämä on vaikeutunut.

Viimekätinen avain yksityiselämän vaikeutumisen tarkasteluun löytyy tämän ajan suosituimmista tunteista, rakkauden ja pelon suhteesta. Näitä tunteita esittävissä tarinoissa on kolme pääaihetta: rakastuminen, lapsi rakkauden hedelmänä ja ero eli rakkauden loppu. Rakkaus ja pelko kiehtoutuvat toisiinsa, ei välttämättä samassa tarinassa vaan tarinoissa, jotka jäsentyvät ihmisten mielissä jatkokertomuksiksi. Koko tarinamassalla on siten rakenne. Sen ensimmäiseksi jaksoksi yleisö tunnistaa rakkauden mahtavan tunteen; siitä lukiessa yleisö saattaa aistia sen itsekin ja olla

kuin Radwayn (1984) tutkimat romanssien lukijat. Jakson tarinat luovat odotuksen seuraavasta tunnehuipentumasta, joka rakentuu lapsen ympärille. Tämä episodi sisältää lapsen odotuksen ja syntymän. Sen jälkeen tullaankin epävarmempaan tulkintaan, nimittäin siihen, että kolmanneksi odotetaan erotarinoita. Näin todetaan yksittäisissä tarinatapauksissa harvoin avoimesti, mutta jatkokertomuksen muotoon rakentunut tarinamassa synnyttää lukijoissa mielikuvan, että ero saattaa tulla seuraavaksi kysymykseen, ovathan erot nykyään niin yleisiä sekä käytännön elämässä että mediassa.

Viime kädessä tarinat viestivät siitä, että parisuhteen ja perheen ylläpitäminen on vaikeutunut. Epävarmuus niiden jatkuvuudesta herättää pelkoa tai kuten Furedi (1997) sanoo myös, lisää riskitietoisuutta. Sillä on monia seurauksia, kuten esimerkiksi se, että nuoret aikuiset ovat myöhentäneet yhä pitemmälle perheen perustamista (Ketokivi 2003). Myös tunteiden kulutusta voi pitää sen yhtenä seurauksena. Ihmiset lukevat, jotkut jopa ahmien tarinoita julkisuuden ihmisten parisuhdeongelmista ja niiden ratkaisuksista, ei pelkästään sen takia, että lukijoilla on sama kohtalo kuin julkisuuden henkilöllä, vaan siksi, että lukiessaan eron kauhun hetkistä ihmiset herkistyvät aistimaan pelon tunteen. Sitä he tarvitsevat, koska se toimii eräänlaisena yksityisenä terapiana, mutta he tarvitsevat pelon tunnetta ennen kaikkea valmistautuakseen kohtaamaan itse saman kauhean kohtalon, joka on tullut niin monen julkisuuden henkilön osalle. Luultavasti tämä selittää sen, että tunnetuotteissa pelolla tai kauhulla on yhä merkittävämpi asema. Se voi selittää myös ns. tositelevisio-ohjelmien kasvaneen suosion, nehän keskittyvät lähes pelkästään voimakkaiden tunnetilojen esittämiseen. Ne ovat pelonsekaisten kamppailujen simulaatioita. Jerry Springerin ja muiden hänen laillaan juontamien television keskusteluohjelmien formaatti perustuu vielä suoranaisemmin yksityiselämän kauheuksien paljastamiseen. Nämä ohjelmat ovat olleet erityisen suosittuja Yhdysvalloissa 1980-luvulta lähtien (Richardson & Meinhof 1999, 121–142; Moskowitz 2001, 259–278).

Miten tunteiden kulutus suhtautuu sitten elämäntyyleihin, jotka perustuvat oleellisesti muista erottautumiseen ja samoin valitsevien yhteisyyteen? Kohtalonyhteys toimii juuri näin: sama kohtalo, esimerkiksi avioero, erottaa asianomaiset muista eli tässä tapauksessa niistä, jotka eivät ole eronneet, ja liittää samalla eronneet yhteen. Tällaiset yhteiset koke-

mukset, joihin liittyy lisäksi voimakkaita tunteita, luovat samaan tapaan pohjan enklaaveille kuin elämäntyylytkin. Konkreettisesti se näkyy muun muassa internetin keskustelupalstoilla, joita on syntynyt yhteisen elämänkohtalon pohjalta lukuisia. Yhteisyyden jatkuvuus varmistetaan osallistumalla yhä uudestaan yhteiseen keskusteluun tai sen seuraamiseen. Mediatarinoiden välittämää kohtalonyhteyttä pidetään puolestaan yllä toistuvissa lukukokemuksissa. Näin voidaan puhua tunteiden yhteisöistä (Furedi 2004, 55).

Yhtä merkittävänä on kuitenkin syytä pitää tunnetta, joka syntyy paljon suuremman ihmisjoukon kesken ja joka häivyttää elämänkohtalon pohjalta syntyvien enklaavien rajat. Niin vastarakastuneita kuin eroneitakin yhdistää yhteinen pelko rakkauden epävarmuudesta, joka on viime kädessä menettämisen pelkoa. Se ei koske pelkästään parisuhdetta ja perhettä, vaan myös työtä ja terveyttä. Yhteinen huoli välittyy yksityiskohdissaan monenlaisissa tunteissa, mutta kiteytyy tarinoita yhdistävässä punaisessa langassa, joka punoutuu menestyksen ja tappion julmassa vuorottelussa. Furedi (1997) nimittää tätä pelon kulttuuriksi ja Barbalet (2001) pelon ilmapiiriksi.

Tunteiden kulutuksessa mahdollisesti syntyvän yhteisyyden arvioimisessa voi käyttää hyväksi Benedict Andersonin (2003) tulkintaa kansakunnasta kuviteltuna yhteisönä. Sellaisena Anderson (2003, 6) pitää kansakuntaa sen vuoksi, että sen jäsenet eivät tunne toisiaan ja siitä huolimatta heillä on selvä mielikuva yhteisyydestä. Anderson (2003, 6, 77, 80) soveltaa tätä ideaa myös muihin ilmiöihin, kuten yhteiskuntaluokkiin ja vallankumouksiin, ja tuntuukin siltä, että idea on sovellettavissa myös tunteiden kulutukseen. Samat tunteet, joita toistuvasti esitetään kulttuurituotteissa ja mediassa ja jotka koskettavat ajankohtaisuudellaan yleisöä, luovat tietoisuutta yhteisistä intohimoista ja uhista, unelmista ja pettymyksistä. Niiden pohjalta syntyy toisaalta elämänkohtaloenklaaveja ja toisaalta niiden rajat ylittävää paljon laajempaa yhteisyyttä, joka luultavasti kuitenkin aistitaan vain ajoittain, esimerkiksi mediaspektaakkeleiksi paisuvien järkyttävien tapahtumien tai merkittävien uhkien käynnistämisenä (Kellner 2003). Niiden äärellä aistitut voimakkaat tunteet vertautuvat niihin kokemuksiin, joita perhe kohtaa omaisen kuoltua. Durkheimin (1912, 353–355) mukaan tämän yhteisen onnettomuuden vaikutuksesta kollektiiviset sentimentit vahvistuvat, mikä saa ihmiset etsimään toisiaan

ja kerääntymään yhteen. Se tapahtuu surtaessa. Siinä tunteiden kulutuksessa, josta nyt on ollut puhe, yhteen kokoontuminen tapahtuu kuvitteellisesti. Jotta sen voi aistia, on oltava mukana tunteiden yhteisessä kulutuksessa, mihin media tarjoaa parhaan mahdollisen näyttämön, onhan se julkisen alueen laaja-alaisin näyttämö (Altheide 2002).

Kirjallisuus

- Alho, A. (2004). *Silent Democracy, Noisy Media*. Helsinki: Yliopistopaino.
- Allardt, E. (1986). Elämäntapa, harkinta ja muoti. Teoksessa Heikkinen, Kalle (toim.): *Kymmenen esseettä elämäntavasta*. Helsinki: Oy Yleisradio Ab.
- Altheide, D. (2002). *Creating Fear. News and the Construction of Crisis*. New York: Walter Gruyter.
- Anderson, B. (2003). *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London and New York: VERSO.
- Aumont, J., Bergala, A., Marie, M. & Vernet, M. (1996). *Elokuvan estetiikka*. Helsinki: Edita – Suomen elokuva-arkisto.
- Barbalet, J. M. (2001). *Emotion, Social Theory and Social Structure. A Macrosociological Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Barbas, S. (2001). *Movie Crazy. Fans, Stars, and the Cult of Celebrity*. New York: Palgrave, Macmillan.
- Chaney, D. (1996). *Lifestyles*. London and New York: Routledge.
- Durkheim, É. (1912). *Uskontoelämän alkeismuodot*. Helsinki: Tammi. 1980.
- Ehrenreich, B. (1989). *Fear of Falling. The Inner Life of the Middle Class*. New York: Pantheon Books.
- Elgin, D. (1981). *Voluntary Simplicity. Toward a Way of Life that is Outwardly Simple, Inwardly Rich*. New York: William Morrow and Co.
- Eskola, A. (1978). Persoonallisuus ja elämäntapa. *Sociologia* 1978:1, 12–17.
- Euro-Styles. *A New Information System*. Nürnberg: G&I Forschungsgemeinschaft für Marketing. (Ei vuosilukua)
- Furedi, F. (1997). *Culture of Fear. Risk-taking and the Morality of Low Expectation*. London and Washington: Cassell.
- Furedi, F. (2004). *Therapy Culture. Cultivating Vulnerability in an Uncertain Age*. London and New York: Routledge.
- Gillis, J. (1996). *A World of Their Own Making. Myth, Ritual, and the Quest for Family Values*. Cambridge Mass.: Harvard University Press.
- Goffman, E. (1959). *The Presentation of Self in Everyday Life*. Harmondsworth: Penguin Books. 1982.

- Hall, C. (1990). The sweet delights of home. In Perrot, M. (ed.), *A History of Private Life. IV. From the Fires of Revolution to the Great War*. Cambridge, Mass. and London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Houghton, W. (1957). *The Victorian Frame of Mind 1830-1970*. New Haven: Yale University Press.
- Hunt, D. (1999). *O. J. Simpson. Facts and Fictions. News Rituals in the Construction of Reality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ilmonen, K. (1993). *Tavaroiden taikamaailma*. Tampere: Vastapaino.
- Itsenäinen suomalainen* (1990). Helsinki: Yhtyneet Kuvalehdet.
- Jallinoja, R. (1997). *Moderni säädyllyisyys. Aviosubteen vapaudet ja sidokset*. Helsinki: Gaudeamus.
- Jallinoja, R. (2000). *Perheen aika*. Helsinki: Otava.
- Kellner, D. (2003). *Media Spectacles*. London and New York: Routledge.
- Ketokivi, K. (2003). Vapauden lumo ja vastuun taakka. Perheen perustaminen pidentyneen nuoruuden kulttuurissa. Sosiologian pro gradu –tutkielma. Helsingin yliopisto, sosiologian laitos.
- Kontula, O. & Haavio-Mannila, E. (toim.) (1993). *Suomalainen seksi. Tietoa suomalaisten sukupuolielämän muutoksesta*. Porvoo-Helsinki-Juva: WSOY.
- Lamont, M. (1992). *Money, Morals, and Manners. The Culture of the French and the American Upper-Middle-Class*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Leiss, W., Kline, S. & Jhally, S. (1986). *Social Communication in Advertising: Persons, Products and Images of Well-Being*. London: Methuen.
- Meštrović, S. (1997). *Postemotional Society*. London: Sage.
- Mikkola, T. (2003). Muuttuvat arvot ja uusi keskiluokka. Tutkimus arvojen mitaamisesta ja monitasoisuudesta. *Helsingin yliopiston sosiologian laitoksen tutkimuksia No. 241*. Helsinki: Yliopistopaino.
- Mitchell, A. (1983). *The Nine American Lifestyles. Who We Are and Where We're Going*. New York: Warner Books.
- Moskowitz, E. (2001). *In Therapy We Trust. America's Obsession with Self-Fulfillment*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Naisten roolit ja kulutuskäyttäytyminen. Roolit ja muutokset*. (Ei vuosilukua) Helsinki: Yhtyneet Kuvalehdet.
- Perheentupa, O. (1978). Elämäntapatutkimuksen suuntia Neuvostoliitossa. *Sociologia* 1978:3, 160–166.
- Radway, J. (1984). *Reading the Romance*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Richardson, K. & Meinhof, U. H. (1999). *Worlds in Common? Television Discourse in a Changing Europe*. London and New York: Routledge.
- Rieff, P. (1966). *The Triumph of the Therapeutic*. New York: Basic Books.

- Roos, J.P. (1978). Piirteitä elämäntavan tutkimisesta. *Sociologia* 1978:2, 75–81.
- Roos, J.P. (1988). *Elämäntavasta elämäkertaan. Elämäntapaa etsimässä 2*. Helsinki: Tutkijaliitto.
- de Rougemont, D. (1963). *Love Declared. Essays on the Myths of Love*. New York: Pantheon Books.
- Sennett, R. (1977). *The Fall of Public Man. On the Social Psychology of Capitalism*. New York: Vintage Books.
- Sulkunen, P., Alasuutari, P., Nätkin, R. & Kinnunen, M. (1985). *Lähiöravintola*. Helsinki: Otava.
- Sulkunen, P. (1987). Persoonallista, keskustelevaa. J.P. Roos: Suomalainen elämä. *Sociologia* 4:1987, 303–305.
- The TABLOID Collective (1980/1997). On/against mass culture theories. Teoksessa Gibian, P. (ed.): *Mass Culture and Everyday Life*. New York and London: Routledge.
- Thompson, J.B. (2000). *Political Scandal: Power and Visibility in the Media Age*. Cambridge: Polity Press.
- Turner, G., Bonner, F. & Marshall, P. D. (2000). *Fame Games. The Production of Celebrity in Australia*. Cambridge: Cambridge University Press.

”VOIMME OLLA ADDIKTOITUNEITA MIHIN TAHANSA...” ONKO ADDIKTIO VAIN KÄSITE VAI TODELLINEN ASIA?¹

Pekka Sulkunen

Johdanto

Anthony Giddensin mukaan addiktio tai riippuvuus on oire perinteitä hylkivästä nykykulttuurin individualismista.

Se että voimme nykyään tulla riippuvaisiksi aivan kaikesta – mistä tahansa elämäntyyliimme puolesta – on nimenomaan osoitus siitä, miten täydellisesti traditio on purkautunut (’traditionaalisessa muodossaan’, olisi lisättävä – eikä lainkaan niin paradoksaalisesti kuin ehkä näyttäisi). Riippuvuuden lisääntyminen on tärkeä postmodernin yhteiskunnallisuuden ilmiö, mutta samalla se on myös itse yhteiskunnan detraditionalisoinnin ’negatiivinen osoitin’. (Giddens 1996, 103.)

Giddens toistaa tässä yleisen uskomuksen, jonka mukaan addiktiot ovat (myöhäis)modernille ajalle luonteenomaisia vitsauksia, mikä johtuu yksilökeskeisyydestä ja perinteen – tai suomalaisittain ”yhdennäköisyyden paineen” – heikentyneestä sitovuudesta. Hän mainitsee myös toisen, modernille yhteiskunnalle tyypillisen toistokäyttäytymisen tyyppin eli kasaamisen, joka myös menettää merkitystään kulutusyhteiskunnan hetkellisyyttä korostavassa kulttuurissa.

Tällaisella uskomuksella voi olla kaksi erilaista merkitystä. Se voi ensin näkin viitata sosiaaliseen konstruktionismiin, jonka mukaan sekä asian-

tuntijärjestelmät että maallikot pitävät ongelmallisiksi koettuja käyttäytymistapoja ja -taipumuksia riippuvuuksina, jos niitä vähänkin luonnehtii pakonomainen toisto. Tämän seurauksena kontrollijärjestelmä käsittelee niitä tavoilla, jotka ovat tuttuja aineriippuvuuksista kuten alkoholi- tai opi-aattiriippuvuudesta. Toiseksi tällainen uskomus voi viitata ajatukseen, jonka mukaan individualistiset yhteiskunnat tuottavat *kausaalisesti* jonkin psykososiaalisen mekanismin kautta sellaista käyttäytymistä ja sellaisia mentaalisia tiloja, joita voidaan luonnehtia addiktioiksi. Näin voi olla esimerkiksi anoreksian tapauksessa, jota Giddens käyttää esimerkkinä yhtäältä ylettömästä minästä huolehtimisesta ja toisaalta omaisuuden kasaamiseen tähtäävän modernin toiston muodonmuutoksesta. Anoreksia ja puritaaninen yrittäjäys edustavat molemmat kieltäytymistä ja voivat kehittyä pakkomielleeksi. Anoreksia on täysin minäkeskeinen ilmiö ja siltä puuttuu positiivinen päämäärä. Sen lopullinen ja äärimmäinen seuraus on kuolema.

Tällaisia uskomuksia on vaikea testata. Liian monet käsitteet ovat epämääräisiä, on liian monia väliintulevia muuttujia sekä liian monet maailmankuvaan liittyvät seikat sekoittuvat tiettyyn historianäkemykseen. Loppujen lopuksi nämä uskomukset eivät välttämättä heijasta niinkään käsityksiä historiallisesta ja sosiaalisesta muutoksesta kuin huolta ilmiöstä, josta on vaikea saada otetta ja joka on erityisen problemaattinen sosiologialle. Jako addiktiota sosiaalisena konstruktiona pitäviin näkemyksiin ja ”realistisiin” näkemyksiin, joiden mukaan addiktio on kausaalisesti selitettävissä oleva psyko-sosiaalinen tila, on ollut yksi alkoholi- ja huumetutkimuksen suurista kiistoista sen alusta alkaen. Käsittelemäni artikkelissani tämän kiistan teoreettisia syitä ja osoitan suuntaan, joka johtaa pois tästä dualismista.

Kolme tapaa väistää ongelma

Yksi tapa yrittää ratkaista konstruktionismin ja realismin dualismi on addiktion käsitteen täydellinen hylkääminen. Esimerkiksi Kettil Bruun(1971) esitti, että riippuvuuden leima on vain peitenimi itse alkoholinkäytön tuomitsemiselle tai – mikä vielä pahempaa – sen varjolla julistetaan tiettyjen ihmisten tietynlainen alkoholinkäyttö epänormaaliksi ja ulkoista kontrollia vaativaksi.

Me olemme riippuvaisia hyvin monista asioista: sukupuolikontakteista, kahvista tai tupakasta, mutta näiden tilojen esiintyminen ei vielä anna mitään tietoa riippuvuuden vaikutuksista. Tätä termiä käytetään usein niin, että esitetään vaikutuksen perusteella oletuksia riippuvuudesta, ja se merkitsee, ettei meillä yleensä ole sellaisia riippuvuuden tunnusmerkkejä, jotka eivät olisi määritelmän mukaan yhteydessä vaikutuksiin.

[U]sein nimitetään alkoholisteiksi niitä ihmisiä, joita halutaan kontrolloida ja joiden arvioidaan käyttävän alkoholia epäsovinnaisesti. Siksi alkoholismista tulee käsite, jonka sisältö vaihtelee eri yhteiskunnissa ja joka kuvastaa ympäristön tapaa reagoida pikemminkin alkoholinkäyttöä kuin käytön vaikutuksia vastaan. (Bruun 1971, 102.)

Se, että olemme riippuvaisia monista asioista, mutta vain osa riippuvuuksista leimataan addiktioiksi, merkitsi Bruunin mukaan sitä, että ainoa tapa välttää yksilölliset tai ryhmävääristymät on seurauksiin ja populaatioihin keskittyminen (ainakin alkoholipolitiikassa). Tämä oli hänen kokonaiskulutukseen keskittyneen lähestymistapansa ideologinen tausta-oletus ja lähtökohta (Bruun et al. 1975).

Bruunin lähtökohtaa voidaan valaista ajattelemalla vanhempia, jotka ovat huolissaan teini-ikäisen tyttärensä shoppailuhalusta. Shoppailuun liittyy sellaisia riskejä kuin epäilyt näpistyksestä tai jopa varsinaiset näpistykset. Tavarataloissa ja kirpputoreilla norkoileminen vie myös aikaa ja rahaa sekä ilmentää voimakasta tyydyttämätöntä halua, jolla ei ole mitään ilmeistä kohdetta tai funktiota. Ammatillaiset saattaisivat kannustaa vanhempia tulkitsemaan tätä halua addiktiona, mutta on melko helppo nähdä, että tällaisen tulkinnan takana on joukko arvostelmia, jotka liittyvät shoppailun vähäiseen arvostukseen verrattuna muihin harrastuksiin sekä erityisesti siihen, että nuoret tytöt osallistuvat shoppaillessaan toimintaan, joka on perheen budjettia hallinnoivien ja välttämättömiä ostopäätöksiä tekevien täysi-ikäisten aluetta.

Bruun oli kiinnostunut leimaamisteoriasta (Lemert 1950), ja onkin niin, että addiktio-käsitteen ”vastustajat” helposti päätyvät leimaamis-teoreetisiin näkemyksiin. Olipa addiktio psykofysiologinen tila tai ei, käsitteen soveltaminen on joka tapauksessa *sosiaalinen* fakta – sekä kontrollijärjestelmän osalta että myös tietoisuutena tästä tilasta (usein lisäksi retkahtamisten ja addiktiivisen käyttäytymisen oikeutuksena addiktien itsensä osalta).

Toinen tapa välttää käsiteltävä ongelma on kliinisten määritelmien nominalismi. ICD-10- ja DSM-IV-luokitukset listaavat alkoholismiin kriteereinä toleranssin kasvun, vieroitusoireet, jatkuvan käytön huolimatta tiedostetuista haitoista, keskittymisen alkoholiin, heikentyneen kyvyn kontrolloida käyttöä sekä vahvan halun tai pakkomielteen juoda (WHO 1992; <http://www.psychology.net.org/dsm.html>). Kolmen tai useamman kriteerin täyttäminen vuoden sisällä tarkoittaa riippuvaiseksi luokittelemista. Tunnusmerkistöön lisätään joskus muitakin kriteereitä kuten ehdollistuminen (*cue dependency*), ongelman kiistäminen ja itsekontrollista taisteleminen (Elster 1999, 244). McCounin (2003) mukaan tällaisilla oireluetteleilla voi olla hyvä arvioitsijoiden välinen reliabiliteetti, mutta silti heikko validiteetti, mikä tarkoittaa sitä, että ne eivät muodosta kasautuvia asteikkoja, eivät ennusta hyvin eivätkä siis oikeuta käsitystä addiktiosta yksittäisenä ja yhtenäisenä ilmiönä. Monet diagnostiset indikaattorit, kuten Addiction Severity Index (ASI) eivät välttämättä edes ole reliabeleja ja sisäisesti konsistentteja (Mäkelä 2004).

Ajaudummekin jälleen konstruktivistiseen käsitykseen, ellemme sitten ole valmiita uskomaan, että jonakin päivänä paremmat diagnostiset instrumentit kykenevät täyttämään kriteerit, jotka osoittaisivat addiktion olevan olemassa luokittelukäytännöistä riippumattomana yhtenäisenä tilana. Suhtaudun tähän mahdollisuuteen hyvin epäillen, eikä se näytä olevan näiden mittausvälineiden kehittäjienkään tavoite (Mäkelä 2004). Epäilystäni vahvistaa se, että alkoholismia, joka luokitellaan addiktioista voimakkaimmin sairaudeksi, eivät nykyään hoida lääketieteen ammattilaiset, vaan ennemminkin sosiaalityöntekijät, psykologit ja vapaaehtoisuustyöntekijät. Herbert Fingarette (1988) esitti tämän haasteen addiktion sairauskäsitykselle jo parikymmentä vuotta sitten.

Kolmas mahdollisuus on antaa molemmille valtakunnille oma suveriniteettinsa. Konstruktivistit voisivat hyvin pitää kiinni siitä, että modernissa yhteiskunnassa on tapana määritellä joukko käyttäytymistapoja addiktioiksi ja – hyvässä tai pahassa – tämä on selontekoa vaativa sosiaalinen fakta riippumatta siitä, muodostavatko nämä käyttäytymiskaaavat todella konsistentteja ja mitattavia kokonaisuuksia tai yhden tällaisen kokonaisuuden. Samaan aikaan realistit taas voivat jatkaa addiktioihin vaikuttavien kausaalisten tekijöiden ja neurobiologisten mekanismien etsimistä.

Ensimmäinen valtakunta jäisi sellaisten aatehistorioitsijoiden kuten Harry Levinen (1978) ja Mariana Valverden (1998) alueeksi, jotka ovat esittäneet, että alkoholismien addiktiokäsitys esiintyi ensimmäisen kerran 1700-luvun lopulla. Sitä aiemmin puhuttiin yksinkertaisesti juoppoudesta, paheesta tai irstailusta. Modernin yritteliään individualismin kehityminen painotti vapaan tahdon arvoa, ja poikkeavuutta alettiin pitää tahdon sairautena, jonka syynä on pullon demoni. Ajatus liittyi aluksi raittiusliikkeeseen ja sen kieltolakia kannattavaan ohjelmaan. Vasta myöhemmin, hieman ennen toista maailmansotaa, sairaus sijoitettiin ihmiseen eikä pulloon ja ajatus muuntui AA-liikkeen käsityksessä ”vitsaukseksi” (*malady*) ”sairauden” (*disease*) sijaan liian lääketieteellisen kielen välttämiseksi (Mäkelä et al. 1996, 121-132). Tämän tyyppiset ajatukset muodostavat likipitään Giddensin idean konstruktivistisen puolen. Giddensin mukaanhan myöhäismoderni yhteiskunta on altis luokittelemaan poikkeamat normista tai ideaalista tahdon menettämisenä ja kompetenssin puutteena eli addiktiona, koska se painottaa individualismia ja keskittymistä ”itseensä” – itsen kurinalaistamista, rakentamista, tietämistä, ryhmittämistä suhteessa muihin sekä sen mentaalisen ja fyysisen genealogian selvittämistä.

Toinen valtakunta taas jäisi neurobiologeille, jotka saattaisivat liittyä yhteen kognitiotieteilijöiden kanssa tutkiakseen himojen ja pakkomielleiden mekanismeja. Tähän mennessä neurobiologinen tutkimus ei ole kyennyt tuottamaan koherenttia teoriaa niistä mekanismeista, jotka selittäisivät, miksi sellaisten tilojen fenomenologia kuin rakastuminen, opiaattien käyttäminen, alkoholismi, addiktiivinen pelihimo tai syömishäiriöt on hämmästyttävän samanlainen (Waal & Morland 1999). Ajan kuluessa kuva varmasti kirkastuu, mutta vaikka koherentti teoria mekanismeista kehitettäisiinkin, niin siitä olisi sittenkin vielä pitkä matka sosiologiseen ymmärrykseen addiktioiden roolista vauriissa nyky-yhteiskunnissa.

Standardinäkemys sosiaalisesta toiminnasta

Addiktion todellisuuden kiistävän lähestymistavan ongelmana on se, että se taipuu liian helposti konstruktivistiseksi näkemykseksi eikä kykene selittämään sitä faktaa, että pakkomielleet, himot, ehdollistuminen, tole-

ranssin kasvu ja vieroitusoireet ovat sekä elimellisiä että käyttäytymisen tasolla ilmeneviä realiteetteja.

”Realistisen” näkemyksen heikkous taas on siinä, että se ei tunnista näiden kahden valtakunnan olevan päällekkäisiä ja keskenään vuorovai-
kutuksessa. Vuorovaikutus on seurauksiltaan todellista – ei pelkästään sen kannalta, miten addiktit luokitellaan ja miten heitä hoidetaan, vaan myös heidän omien addiktiokokemustensa kannalta. Uskomukset, normit ja arvot ovat erityisen tärkeitä himojen ja pakkomielteiden muotoutumisvaiheessa. Niihin saattaa liittyä Giddensin esittämä myöhäismodernin ja addiktioiden yhteyden idean kausaalinen puoli. Jos menestystä elämässä arvostetaan korkealle ja se yhdistetään itsekurin kautta tapahtuvaan ideaalisen ruumiinmuodon saavuttamiseen, niin tämä arvostus voi toimia polkuna pakkomielteeseen, jossa itsekontrolli muuttuu kontrolloimattomaksi anoreksiaksi (Bordo 1988).

Yhteiskunnat eivät ainoastaan reagoi eri tavalla eri tyyppisiin kohtuutoman toiston muotoihin, vaan myös yksilön emotionaaliset ja fyysiset kokemukset vaihtelevat niiden kulttuurisista määritelmistä riippuen. Jon Elsterin (1999) mukaan tutkimusten tulokset puhuvat sen puolesta, että vaikka emootiot ovatkin mitä luultavimmin universaaleja ja niitä esiintyy jopa eläimillä, niin emootio koetaan eri tavalla sellaisissa yhteiskunnissa, joissa se on käsitteellistetty ja ilmaistu kuin sellaisissa yhteiskunnissa, joissa se on pelkkä ”protoemootio”. Sellaiset ydinemootiot kuten pelko, viha, vanhempien rakkaus ja seksuaalinen rakkaus perustuvat suoraan havaintoon – meidän ei siis tarvitse ajatella niitä kokeaksemme ne, koska evoluutio on ”asentanut” ne meihin. Sellaiset emootiot kuin tunteelliset tunteet, suru, sääli, kiitollisuus ja niin edelleen taas ovat kognitiivisia ja voimme tietten tahtoen tuottaa niitä kulttuurisin keinoin (esimerkiksi laulamalla).

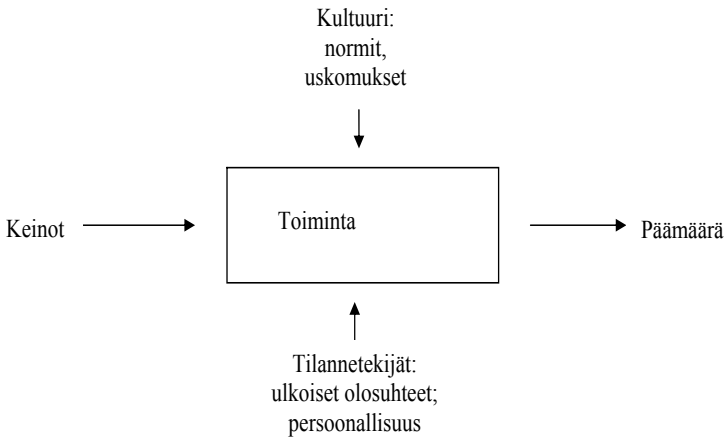
Addiktioit eivät todennäköisesti ole niin universaaleja kuin emootiot. Ei ole olemassa viitteitä siitä, että villieläimet olisivat koskaan addiktioituneita huumaaviin aineisiin (laboratorioeläinten osalta asia on toisin). Jossain mielessä addiktioita toki luultavasti esiintyy sellaisissa sosiaalisissa konteksteissa, joista itse addiktioin käsite puuttuu. 1600- ja 1700-lukujen Euroopan ja Pohjois-Amerikan ahnaat juomarit todennäköisesti kokivat jossain määrin samanlaisia tuntemuksia kuin heidän mahdolliset perillensä AA-liikkeessä 200 vuotta myöhemmin, mutta heidän reaktionsa ja

yrityksensä itsekontrolliin olivat kuitenkin varmaan hyvin erilaisia. Elsterin mukaan uskomuksilla on merkitystä myös addiktioiden tapauksessa. Epäusko omaa addiktiotaan kohtaan voi usein toimia tärkeänä oikeutuksena sille, että ei yritä lopettaa (kuten voi myös *uskomus* omasta addiktoitumisesta!)

Erityinen uskomusjoukko koskee kuluttajan odottamia palkintoja ja rangaistuksia kuluttajan heittäytyessä sellaisiin nautintoihin, joista on tunnetusti ongelmallisia seurauksia. Nämä uskomukset voivat olla sosiaalisesti ehdollisia ja sanktioituja kuten silloin, kun nuori aloittaa tupakoinnin tai huumeiden käytön sopeutuakseen vertaispaineeseen tai mediasta saamiinsa roolimalleihin. Addiktiivista käyttäytymistä voidaan muutenkin verrata mihin tahansa kulutuskäyttäytymiseen, jos sitä tarkastellaan odotettujen utiliteettien näkökulmasta. Näin ovat tehneet muun muassa taloustieteilijät Gary S. Becker ja Kevin Murphy (1988) tunnetussa artikkelissaan. Heidän mukaansa jopa kaukokatseiset ja täysin rationaaliset hyödyn maksimoijat voivat päätyä tilanteeseen, jota he nimittävät addiktioksi. Näin voi tapahtua sisäisvaikutusten (*internalities*) johdosta, millä tarkoitetaan sitä, että nykyinen kulutus lisää joskus nautinnollisen annoksen määrää tulevaisuudessa (addiktio tutkijat puhuisivat toleranssin kasvusta, kun taas taloustieteilijät puhuvat kulutuspääomasta). Beckerin ja Murphyn teoriassa on kuitenkin useita puutteita. Se ei ensinnäkään selitä, miksi rationaaliset hyödyn maksimoijat päätyvät korkeaan kulutustasoon, joka ei ole pitkällä tähtäimellä heidän hyvinvoinnilleen optimaalinen. Toiseksi teoria ei selitä sitä, miksi addiktit tavallisesti yrittävät ainakin aika-ajoin päästä eroon addiktiostaan. Se ei myöskään selitä retkahduksia (Skog 1999a). George Ainslie (1992) on muuttanut teorian yksinkertaistettuja oletuksia diskonttaamisesta (utiliteettien arvottamisesta ajassa niin, että heti saatavaa nautintoa arvostetaan enemmän kuin suurempaa palkintoa tulevaisuudessa) ja Skog (1999b) on kehittänyt Ainslien hyperboliseksi diskonttaamiseksi kutsuttua mallia erityisesti addiktiivisten aineiden käytön selittämiseksi.

Valintateoreettisiin malleihin voidaan lisätä muitakin tekijöitä, kuten epätäydellinen tieto addiktoitumisen riskistä (niin kutsuttu esikkopolku) sekä persoonallisuustekijät, jotka vääristävät valintakykyä (ks. Elster 1999), mutta mitkään näistä lisäyksistä eivät muuta analyysin teoreettista ydintä. Pidän sitoutumista tähän ytimeen, jota voidaan kutsua sosi-

aalisen toiminnan standardinäkemukseksi, syynä sille, että käsittelemäni kaksi valtakuntaa pysyvät toisistaan erossa eivätkä muodosta konsistenttia teoreettista kokonaisuutta. Sosiaalisen toiminnan standardinäkemys on sosiologiassa tuttu Talcott Parsonsin (Sulkunen 1997) teoksista. Vaikka Parsonsia ei nykyään usein muisteta, elää näkemys yhä ja ohjaa meidän yhteiskuntateoreettista ajatteluaamme jopa enemmän kuin normaalia arkiymmärrystä maailmasta. Näkemys perustuu oletukseen, jonka mukaan toiminta alkaa aina motiivista, joka ymmärretään usein toimijan käsillä olevien keinojen avulla tavoiteltavaksi päämääräksi. Utiliteetti ei kuitenkaan yksin selitä tulosta niin kuin ei addiktioteoriassaakaan. Myös yksilöiden omaksumat ja tilanteeseen soveltamat kulttuuriset normit ja uskomukset tulee ottaa huomioon. Tilanne koostuu sekä ulkoisista olosuhteista että sosialisatioprosessin muokkaamista geneettisesti välittyvistä persoonallisuusdispositioista, joita Parsons kutsui ”persoonallisuusympäristöksi” (ks. kuvio 1).

Kuvio 1. Sosiaalisen toiminnan standardinäkemys

Sosiaalisen toiminnan standardinäkemukseen liittyy teoreettisia ongelmia, jotka ilmaantuvat, kun yritämme selittää kulttuurisia elementtejä

sisältävää kulutuskäyttäytymistä (Sulkunen 1997). Addiktioteoriassa se on kömpelö tapa käsitellä seikkaa, joka vaikuttaisi olevan minkä tahansa toimintana pidetyn käyttäytymisen pienin yhteinen nimittäjä – nimittäin habituaalisuutta.

Habituualisuus

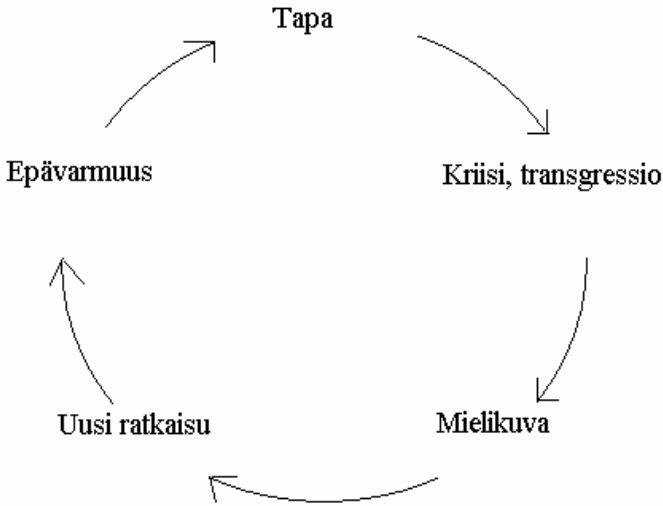
Addiktio tutkimuksessa on kiinnitetty yllättävän vähän huomiota habituaalisuuteen; sosiaalisen konstruktionismin ja leimaamisteorian agendalta se puuttuu lähes kokonaan. Riippuvuuden sairausmäärittely ei myöskään anna habituaalisuudelle muuta kuin marginaalisen roolin: oli riippuvuuden syynä sitten persoonallisuus tai pullo, sairaus on joka tapauksessa olemassa ja vaanii jatkuvasti sopivaa vihjettä aktivoituakseen.

Terapeuttisesti orientoituneet teoreettiset lähestymistavat (esim. Orford 1985; Peele 1986) pitävät tapoja yhtenä niistä tekijöistä, jotka vaikeuttavat riippuvuudesta toipumista. Mitä voimakkaampia ja vaihtelevampia tapoja ja merkityksiä riippuvuuteen liitetään (ystävät, ajankäyttö, harrastukset jne.), sitä vaikeampaa on riippuvuuden katkaiseminen ja retkahdusten ehkäiseminen. Tässä mielessä voidaan puhua habituaalisesta pääomasta: riippuvuuteen liittyneet suuret investoinnit aiheuttavat suuria vaikeuksia muuntaa ne muunlaiseksi, ei-riippuvaiseen elämään sopivaksi pääomaksi.

Joka tapauksessa kaikkien yllä mainittujen teorioiden lähtökohtana on ajatteleva ja suunnitteleva yksilö, jota toisaalta rajaavat sosiaalisesti tuotetut uskomukset ja toisaalta sekä biologisesti että sosiaalisesti määräytynyt persoonallisuus. Haitallisen tavan syntyminen ja kehittyminen nähdään pikemminkin *seurauksena* kuin lähtökohtana hyödyn maksimoimiseen pyrkiville strategioille ja niiden epäonnistumisille.

Suurin osa ihmisen elämästä muodostuu rutiineista, joita emme juuri tiedosta, vaikka ne sisältäisivätkin monimutkaisia kognitiivisia toimintoja kuten esimerkiksi autolla ajaminen tai lapsena opitun kielen käyttäminen. Havaintokykymme ja monimutkaisimmat kognitiiviset resursimme aktivoituvat vasta kun toimintatapamme kriisiytyy – esimerkiksi polttoaine loppuu tai äänemme särkyä. Havainto herättää meissä suoran emotionaalisen (pelko) ja toiminnallisen reaktion tilanteessa, jossa joku

esimerkiksi ajaa meitä vastaan autolla väärää kaistaa pitkin. Jos aikaa on enemmän, alamme pohtia tilanteen syitä ja mahdollisia seurauksia päätyen ehkä johonkin johtopäätökseen ja ratkaisuun. Jos vastaava tilanne toistuu riittävän usein, luotamme aikaisempiin johtopäätöksiimme, jolloin ratkaisujen pohjalta syntyy uusi rutiini (kuvio 2).

Kuvio 2. Habituaalisuuden kehä

Tapa, ei niinkään aikomus tai motiivi, on ”yhteiskunnan valtava vauhtipyörä” kuten Charles Peirce asian muotoili (Kilpinen 2000). Eivät vain yksilöt tai traditionaaliset yhteisöt vaan myös modernit instituutiot ja monimutkaiset sosiaaliset järjestelmät nojaavat ennustettavuuteen, tottumuksen mahdollistamaan inhimillisen älyn ja monimutkaisten kognitiivisten prosessien taloudelliseen käyttöön. Aikomukset, motiivit, hyötylaskelmat ja suunnitteleminen ovat tietenkin osa sosiaalisen toiminnan prosessia, mutta useimmiten ne aktivoituvat vasta toiminnan *jälkeen* ja vain sellaisissa tilanteissa, joissa rutinoitunut toiminnan tapa ei riitä. Näin ollen ne ovat vain erityinen tapaus kognitiivisista ja havaintokykyyn liittyvistä toiminnoistamme.

Addiktioteorian kannalta olennainen elementti ”tapa-epäily-uskomus-kehässä” liittyy sen havainnollis-kognitiiviseen puoleen. Sille on olemassa monia nimityksiä: uskomukset (Elster 1999), odotukset (Room 1978), motiivit, asenteet. Mielestäni edellä mainitut termit edustavat kuitenkin liian yksiuolotteista ja laskelmoivaa ajattelutapaa. Sosiaalisissa tilanteissa nämä kaikki liittyvät tietoisuuteen muista ja olettamuksiin siitä kuinka he voivat tulkita toimintaamme (Bourgeois 1995). Meillä on monenlaisia muiden ja itsemme toimintaan liittyviä representaatioita, jotka eivät välttämättä suoraan liity siihen, mitä näennäisesti teemme tai havaitsemme. Balilainen kukkotappelu ei ole ainoastaan kukkotappelu, ja sitä koskeva puhe ei ole pelkästään puhetta kukoista, tappeluista ja niihin osallistuvista ihmisistä, vaan ne ovat myös symbolisia representaatioita balilaisesta yhteiskunnasta ja sen sosiaalisesta rakenteesta. Tai kuten Clifford Geertz esittää klassisessa sitaatissaan: ”kyseessä on balilainen tulkinta balilaisesta kokemuksesta, tarina jonka he kertovat itsellensä heistä itsestään” (Geertz 1973, 448).

Tästä syystä käsite *mielikuva* kuvaa paremmin havainnollis-kognitiivista hetkeä toiminnan kehässä kuin jokin muu enemmän päämäärä-orientoitunut ilmaisu (ks. myös Room 1978). Mielikuvat ovat tärkeitä toiminnan tulkitsemisessa ja toiminnan tekemisessä tulkittavaksi muille. Mielikuvat ovat aina vuorovaikutteisia: niiden täytyy jollain tapaa välittää kokemuksemme muille ja muiden on myös pystyttävä ymmärtämään nämä mielikuvat, vaikka niiden merkitykset eivät olisikaan muuttumattomia ja ne vaihtelisivat jopa saman kontekstin sisällä. Mielikuvilla on myös mahdollista ”leikkiä”, sillä voimme esimerkiksi ilmehtien, elehtien ja sanojen avulla ilmaista suurta murhetta muiden huvittamistarkoituksessa, jolloin tämä herättää myötätunnon sijaan onnistuessaan naurua (ironia). Mielikuvilla on aina monia merkityskerrostumia. Ne vaihtelevat yksinkertaisista havainto-tunne -suhteista äärimmäisen monimutkaisuun representaatioiden muotoihin, joiden tuottaminen ja tulkitseminen edellyttävät laajaa kulttuurista pääomaa ja suurta refleksiivisyyden astetta. Mielikuvilla, kuten esimerkiksi Elsterin uskomuksilla (jotka edustavat erityistä mielikuvien tyyppiä), on ”todellisia” vaikutuksia kokemiseen ja käyttäytymiseen.

Päihtymys on addiktioteorialle erityisen tärkeä epätavallisen käyttäytymisen muoto. Riippuvuus yhdistetään yleensä automaattisesti päih-

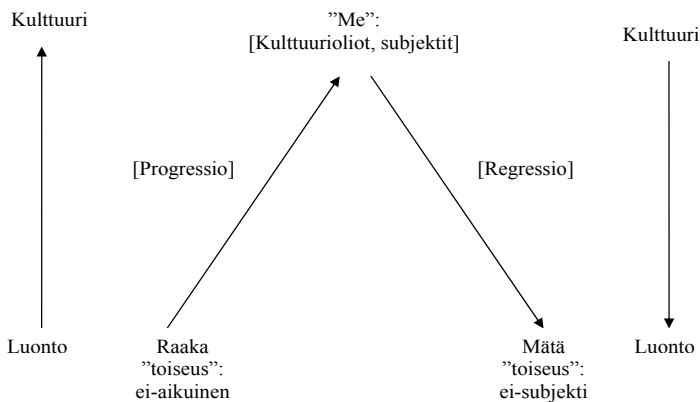
dyttäviin aineisiin ja tämä johtuu mielikuvien erityisestä roolista päihtymyksessä. Normaalisissa, terveellisissä elämässä päihtymys ei voi olla rutinoitunutta. Päihtymyksessä on aina tavalla tai toisella kyse *transgressiosta*, toiseen todellisuuteen siirtymisestä, ja siksi se aina on voimakkaiden mielikuvien hallitsemaa. Joskus mielikuvat ovat vahvasti ritualisoituneita ja merkkijärjestelmien jäsentämiä (maljapuheet, juomalaulut, kilistelyt); toisinaan ne ilmaistaan epämääräisemmin elein ja puhein. Riippumatta siitä, kuinka implisiittisestä ja hauraasta rituaalista on kyse, päihtymykseen liittyvät mielikuvat näyttävät aina sisältävän aineksia kontrollista ja sen rajojen ylittämistä. Toisin kuin lähes kaikki tunnetut ihmisryhmät, villieläimet tietääkseni vain harvoin pyrkivät päihtyneeseen tilaan. Tämä ero heijastaa sitä tosiasiaa, että olennaista päihtymyksessä on sen yhteys symbolisen alueeseen. Päihtymys toimintana ja mielentilana on osa voimakkaiden mielikuvien verkostoa, joka koskee ihmisen sosiaalista olemista. (Tässä mielessä kyseessä on uskontoon verrattavissa oleva asia.) Useimmissa yhteiskunnissa päihtymys edustaa aikuisuutta, yhteenkuuluvuutta ja tasa-arvoisuutta eli sosiaalisuutta (Partanen 1991). Esimerkiksi lännenfilmeissä ja romansseissa on hyvin tavallista, että naisen mieheltä hyväksymä tai pyytämä drinkki viittaa alkavaan suhteeseen, vaikka humaltumisella olisi tuskin mitään tekemistä varsinaisen suhteen kanssa.

Luonto, kulttuuri ja ”toinen”

Mielikuvien läsnäolo ei liity ainoastaan päihtymykseen tai moraalisesti arveluttavaan toimintaan. Tällainen toiminta poikkeaa kuitenkin väistämättä rutiineistamme ja siksi se aina aktivoi mielikuviamme. Nämä mielikuvat sisältävät käsitteitä ”toiseudesta” sekä ”meistä” ja ”minusta”. Tavallisimmin mielikuvien ”toinen” on moraalisesti epäpätevä ja ilmentää muutenkin sellaisia kielteisiä piirteitä, joista halutaan ottaa etäisyyttä. Esimerkiksi keskiluokkaiset Helsingin keskustan ravintola-asiakkaat kuvasivat lähiöiden työväenluokkaisia juoppoja lippalakkipäisiksi junteiksi, jotka eivät hallitse oikeanlaisia juomatapoja (Sulkunen 1992). Toisaalta negatiivinen mielikuva voi liittyä myös ”meihin”, kuten tavanomaisessa pohjoismaisessa kliseessä haitattomasta ”mannermaisesta” juomakulttuurista, joka vertautuu omaan kvyvttömyytemme hallita alko-

holinkäyttöämme (jonka on aiheuttanut liika valtiollinen kontrolli ja mielikuvat kielletystä hedelmästä).

Claude Lévi-Strauss on osoittanut, kuinka kulttuurisilla mielikuvilla, kuten myyteillä, on oudot mutta intuitiivisesti ajatellen hyvin ymmärrettävät refleksiiviset ominaispiirteensä. Ne ovat ihmisenä olemisen kokemuksen kulttuurisia representaatioita, jotka heijastavat sitä, miten ymmärrämme eron luonnon ja kulttuurin välillä. Esimerkiksi ruokaa koskevilla myyteillä luonto edustaa raakoja aineksia, joista ruoka kulttuuristen luokitusten ja ruoanlaittotekniikoiden avulla jalostetaan. Toisaalta ruoka voi myös ”palata luontoon” mädäntymällä, pilaantumalla ja likaantumalla tai siksi, että sitä on käytetty ravintona jo aikaisemmin (uloste) (kuvio 3). Samankaltaisia erotteluita esiintyy representaatioissa, jotka liittyvät moraalisesti arveluttaviin kokemuksiin kuten päihtymykseen. ”Toisuus” esitetään raakana, kuten lapsi tai villi, joka ei ole vielä saavuttanut päihtymykseen vaadittavaa kompetenssia ja asemaa, tai sitten mätänä, kuten haiseva ja vastuuton alkoholisti, joka on liikaa tekemisissä juomiseen liittyvien kulttuuristen käytäntöjen kanssa, mutta on menettänyt ne mielikuvat ja rituaalit jotka erottavat juomiskokemuksen pelkästä elimellisestä humalatilasta.

Kuvio 3. Luonto, kulttuuri ja ”toisuus”

Addiktion ehtyvät mielikuvat

Moraalisesti arveluttavaan toimintaan liittyvät mielikuvat ovat representaatioita luonnon ja kulttuurin välisestä erosta, mistä johtuen kutsun niitä *refleksiivisiksi mielikuviksi*. Näiden mielikuvien keskeinen tehtävä on tulokinnallinen. Niiden avulla me ”kerromme itsellemme tarinaa meistä itsestämme”. Usein mielikuvien tehtävänä on myös ryhmän jäsenten välisen molemminpuolisen tunnistettavuuden ja yhteenkuuluvuuden ylläpitäminen. Näin on erityisesti silloin, kun mielikuvat ovat voimakkaasti ritualisoituja. Mielikuvilla on lisäksi sääntelevä funktio, kuten maljojen kohottamisella ja juomalauluilla, jotka säännöstelevät juomisen tahtia ja määrää sekä auttavat erottelemaan poikkeavuudet.

Mutta mitä mielikuville tapahtuu addiktion prosessissa? Elsterin (1999) mukaan riippuvuuden edessä juomisen himo liittyy yhä vähemmän kognitiivisiin uskomuksiin ja yhä enemmän juomishimon laukaiseviin havaintoihin (*cue dependency*). Sosiologisin käsittein tätä voisi kuvata käyttäytymistä ohjaavien mielikuvien ehtymiseksi, jota voi tarkastella sekä tarkkailijan että havainnoitavan näkökulmasta. Nämä näkökulmat kietoutuvat toisiinsa ja ovat vuorovaikutuksessa keskenään, joten ne eivät varsinaisesti ole erillisiä mielikuvia, mutta tarkastelun yksinkertaistamiseksi eronteko on hyödyllinen.

Tarkkailijan näkökulmasta addiktiokäyttäytyminen vaikuttaa tarkoituksettomalta. Käyttäytymisen sääntelyyn liittyvien kulttuuristen mielikuvien repertuaari ei tunnu sopivan tällaisen toiminnan tulkintaan. Esimerkiksi alkoholisti kuvataan henkilöksi, jolta puuttuu aikuisuuteen ja aikuismaiseen humalatilaan yhdistetty kompetenssi ja tahdonvoima. Alkoholistin juomiseen ei löydy funktionaalisia tai edes nautintoon liittyviä perusteluita:

HVA: no ei kun ei löydy ei mikään elämän tilanne ei mikään semmonen, kaikki perhesuhteet on hyvin työpaikka ja kaikki, ei siinä ole mitään ei se pysty ittekkään sitä perustelevaan, mutta silti ei päivää kun käydä ruokakaupassa etteikö sieltä muutamaa pulloa olutta ostettais, ja kun viikonloppu tulee se määrä tuplautuu, en mä pysty sanomaan syytä. (sit. Sulkunen 1997b, 208)

Jopa yhteisöllisyyteen liittyvät mielikuvat tuntuvat menettävän merkityksensä kuten haastateltavamme eräässä toisessa tutkimuksessa totesi: ”ne

samat siellä aina istuu” (Sulkunen et al. 1985). Tällä haastateltava viittasi sosiaalisten suhteiden tyhjentymiseen yhteenkuuluvuuden tunteesta ja mielekkäästä toiminnasta, jolloin taannutaan pelkkään humalassa ”istuskeluun”. Näin ollen mielikuva addiktista sijoittuu kulttuurisen kolmion ”mätään” nurkkaan, jossa mielikuvat kulttuurisista päihtymisen nautinnoista muuttuvat inhottavaksi vastakohtakseen – liikaa käytetyksi, ikään kuin ulosteeksi, joka ei enää ole raakaa ”luontoa” mutta ei kulttuurisesti jalostettuakaan eikä myöskään sosiaalisesti ymmärrettävää.

Vastaava mielikuvien ehtyminen tapahtuu myös addiktin näkökulmasta. Esimerkiksi anorektikkoja koskeissa tutkimuksissa on havaittu samankaltaista merkitysten katoamista. Alkujaan itsen hallintaan liitetty rationaalisuus häviää ja kontrollista tulee itsensä kohde (Puuronen 2004). Häpeän ja katumuksen tunteet, joita anorektikot voimakkaasti kokevat, luultavasti sisältävät samanlaisia mätiä mielikuvia itsestä. Erityisesti siinä vaiheessa addiktiota, johon kuuluvat lopettamisyrietykset ja retkahdukset, oikosulkun omainen ehdollistuminen laukaisevista havainnoista (*cues*) käyttäytymiseen, todennäköisesti häivyttää kaikki yksityiskohtaiset haluun liittyvät mielikuvat. On esitetty, että monet addiktit eivät tässä vaiheessa edes koe päihteen himoa ennen retkahdusta. Pelkkä tottumus jo riittää ylläpitämään käytön jatkamista mahdollisista raitistumismotivaatioista huolimatta. (Koski-Jännes 2001.)

Kahden valtakunnan yhdistyminen

Kun lähemme liikkeelle habituaalisesta toiminnan käsitteestä motivaatiota korostavan näkemyksen sijaan, voimme rekonstruoida addiktioprosessin seuraavalla tavalla. Päihtymiseen liittyvissä tapauksissa – addiktion perusmallissa – toiminta ja kokemukset ovat aina rutiineista poikkeavia. Tämän vuoksi niihin liittyy aina vahvoja mielikuvia. Päihtymystilan ilmaiset ja sen ympärillä tapahtuva toiminta ovat itsessään osa eksistentiaaliseseen todellisuuteen liittyvää mielikuvien verkostoa. Monista biologisista ja ympäristöön liittyvistä syistä johtuen päihdyttävän aineen käytöstä pidättyminen muodostuu osalle ihmisistä jossain vaiheessa ongelmaksi. Mielikuvat tyhjenevät sekä ympäristön että addiktin itsensä näkökulmasta, ja tämä tekee lopettamisen yhä vaikeammaksi. Habituaalisen toi-

minnan kehä tavoittaa ei-semioottisen vaiheen, jossa kokemuksista tulee enenevässä määrin elimellisiä ja ympäristön laukaisevista tekijöistä riippuvaisia. Alkuperäiset käyttäytymistä ohjaavat mielikuvat korvautuvat mielikuvilla, jotka liittyvät pelkästään retkahduksen ja toipumisen sykliin: laukaiseva tekijä – retkahdus – ratistumiseen johtavat mielikuvat – habituaalinen raittius – laukaisu – retkahdus jne. Vastaavasti tällaisen syklin seuraaminen sivusta tulee tulkinnan kannalta hyvin hankalaksi ja se saa ”mätään toiseuteen” liittyviä piirteitä: subjektiuden menettäminen, heikkoluonteisuus, itsekkyyks.

Ei-kemiallisissa riippuvuuksissa kokemuksen nautinnollisuus (esimerkiksi itsekontrollin tunne anoreksiassa), joka muuten saattaisi olla habituaalista ja vailla erityisiä seurauksia, voi joissakin ihmisissä saavuttaa erilaisista psykofyysisistä ja kulttuurisista syistä johtuvia äärimmäisiä mittasuhteita. Ne herättävät voimakkaita mielikuvia, ja jos mielihyvän kokemus ei esty, mielikuvat tyhjenevät ja riippuvuuden sykli syvenee. De-semiotisaation prosessi herättää pelkoa ja inhoa sekä addikteissa että ympäristössä, koska tila näyttää asteittain johtavan kommunikoinnin mahdollisuuden katoamiseen.

Neurobiologiset mekanismit ovat olennaisia tekijöitä tässä prosessissa, mutta niitä selittävä johdonmukainen teoria ei ole ratkaiseva testi sille, että addiktio on pelkän käsitteen sijasta sosiologisesti todellinen asia. Tästä näkökulmasta olennainen kysymys kuuluu, tapahtuuko ympäristön ja addiktiin välinen vuorovaikutus juuri tällä tavalla. Jos voidaan osoittaa, että näin todella on, niin sosiaalisen konstruktionismin ja realismin ”valtakunnat” eivät enää olisi addiktioiden suhteen niin selkeästi toisistaan erossa. Voisimme lisäksi paremmin ymmärtää sitä, miksi *sekä* tunnemme houkutusta luokitella epänormaalius addiktioksi *että* olemme alttiita jäämään sen uhreiksi vauriissa, individualistisissa yhteiskunnissa.

Viitteet

- ¹ Kiitän VTM Antti Gronowia ja VTM Anu Kataista avusta tämän artikkelin laadinnassa.

Kirjallisuus

- Ainslie, G. (1992). *Picoeconomics. The Strategic Interaction of Successive Motivational States within the Person*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Becker, G. S., Murphy, K. M. (1988). A theory of rational addiction. *Journal of Political Economy*. Vol. 96: No 4.
- Bordo, S. (1988). Anorexia nervosa – psychopathology as the crystallization of culture. Teoksessa Diamond, I. & Quinhy, L. (eds). *Feminism and Foucault: Reflections on Resistance*. Boston: Northeastern University Press.
- Bourgeois, P. (1995). *In Search of Respect*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bruun, K. (1971). *Alkoholi: käyttö, vaikutukset ja kontrolli*. Helsinki: Tammi.
- Bruun, K. et al. (1975). *Alcohol Control Policies in Public Health Perspective*. Forssa: The Finnish Foundation for Alcohol Studies, volume 25.
- Elster, J. (1999). Emotion and addiction: neurobiology, culture and choice. Teoksessa Elster, J. (ed.). *Addiction. Entries and Exits*. New York: Russell Sage Foundation.
- Fingarette, H. (1988). *Heavy Drinking. The Myth of Alcoholism as a Disease*. Berkeley, L.A. and London: University of California Press.
- Geertz, C. (1973). *The Interpretation of Culture*. New York: Basic Books.
- Giddens, A. (1994). Elämää jälkitraditionaalisessa yhteiskunnassa. Teoksessa Beck, U. & Giddens, A. & Lash, S. *Nykyajan jäljillä. Refleksiivinen modernisaatio*. Tampere: Vastapaino.
- Hrdy, S. B. (1999). *Mother Nature*. London, Chatto & Windus.
- Kilpinen, E. (2000). The enormous fly-wheel of society. Pragmatism's habitual conception of action and social theory. *University of Helsinki, Department of Sociology. Research Reports No. 235*. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Koski-Jännes, A. (2001). Riippuvuuden psykologiaa. *Dosis*. Vol. 17: No 1.
- Lemert, E. (1950). *Social Pathology*. New York: McGraw-Hill.
- Levine, H. (1978). The discovery of addiction. Changing conceptions of habitual drunkenness in America. *Journal of Studies on Alcohol*. Vol. 39: No. 1.
- MacCoun, R. J. (2003). Is the addiction concept useful for drug policy? eScholarship Repository, University of California. <http://repositories.cdlib.org/csls/fwp/8>.
- Mäkelä, K. (2004). Studies of the reliability and validity of the Addiction Severity Index. *Addiction*. Vol. 99: No 4.
- Mäkelä, K., Arminen, I., Bloomfield, K. et al. (1996). *Alcoholics Anonymous as a Mutual Help Movement*. Madison & London: The University of Wisconsin Press.
- Orford, J. (1985). *Excessive Appetites: a Psychological View of Addiction*. New York: John Wiley.

- Partanen, J. (1991). *Sociability and Intoxication. Alcohol and Drinking in Kenya, Africa, and the Modern World*. Jyväskylä: The Finnish Foundation for Alcohol Studies, volume 39.
- Peele, S. (1986). *The Meaning of Addiction*. Lexington, Mass: Lexington Books.
- Puuronen, A. (2004). Rasvan tyttäret. Etnografinen tutkimus anorektisen koke-
mustiedon kulttuurisesta jäsentymisestä. *Nuorisotutkimusseura, julkaisuja*
42. Helsinki: Nuorisotutkimusseura.
- Room, R. (1978). *Governing Images of Alcohol and Drug Problems. The structure, sources and sequels of conceptualizations of interactable problems*. Social Research Group, School of Public Health. Berkeley: University of California.
- Skog, O-J (1999a). Rationality, Irrationality, and Addiction – Notes on Becker and Murphy's Theory of Addiction. Teoksessa Elster, Jon & Skog, Ole-Jorgen (eds). *Getting Hooked. Rationality and Addiction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Skog, O-J (1999b). Hyperbolic discounting, willpower, and addiction. Teoksessa Elster, J. (ed.). *Addiction. Entries and Exits*. New York: Russell Sage Foundation.
- Sulkunen, P. (1992). *The European New Middle Class. Individuality and Tribalism in Mass Society*. Aldershot: Avebury.
- Sulkunen, P. (1997a). Todellisuuden ymmärrettävyys ja diskurssianalyysin rajat. Teoksessa Sulkunen, P. & Törrönen, J. (eds). *Semioottisen sosiologian näkökulmia*. Tampere: Gaudeamus.
- Sulkunen, P. (1997b). Alkoholismi maallikkoajattelussa.. Teoksessa Sulkunen, P. & Törrönen, J. (eds). *Semioottisen sosiologian näkökulmia*. Tampere: Gaudeamus.
- Sulkunen, P. (2002). Between culture and nature: intoxication in cultural studies of alcohol and drug use. *Contemporary Drug Problems*. Vol. 29/Summer.
- Sulkunen, P. et al. (1997). *The Urban Pub*. Jyväskylä: STAKES, National Research and Development Centre for Welfare and Health.
- Valverde, M. (1998). *Diseases of the Will. Alcohol and the Dilemmas of Freedom*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Waal, H. & Morland, J. (1999). Addiction as impeded rationality. Teoksessa Elster, J. (ed.). *Addiction. Entries and Exits*. New York: Russell Sage Foundation.

**KULTTUURIPÄÄOMA JA HEDONISTINEN
KULUTTAMINEN SUOMESSA – EMPIIRISESTI
ORIENTOITUNUT JÄLKIKIRJOITUS 1990-LUVUN
KULUTUSSOSIOLOGIAAN**

Keijo Rabkonen & Semi Purhonen

*You can do anything but lay off of my blue suede shoes
– Carl Perkins (vrt. Ilmonen 1993, 4)*

*If you still eat steak and love a fag and don't know about yoga, you are
beginning to be very out of step.
– Weekend Financial Times (Jan 2002, issue 80)*

Johdanto

Viimeisen parin vuosikymmenen aikana kulutussosiologia on Suomessa vakiintunut yhdeksi sosiologian erikoisalaksi, vaikka sen sisällä onkin useita erilaisia tutkimussuuntauksia. Esimerkiksi vielä teoksensa *Tavaroiden taikamaailma: Sosiologinen avaus kulutukseen* alussa Kaj Ilmonen joutui puolustelemaan valintaansa tarkastella kulutusta omalakisena ilmiönä, joka ”ei siis ole pelkkä arkinen trivialiteetti ja tuotannon jatke. Kaukana siitä!” (Ilmonen 1993, 12-13; ks. myös s. 46.)

Vaikka varsinainen kulutussosiologian buumi oli 1990-luvulla (vrt. Ilmosen 1993 lisäksi Gronow 1990; Toivonen 1993; Falk 1994; Noro 1995a; Gronow 1997; Falk & Mäenpää 1997 ja Lehtonen 1999), kulu-

tussosiologisen keskustelun juuret ovat 1980-luvulla, idut jo 1970-luvun Marxin tarveoreettisissa tulkinnoissa (Ilmonen 1985) ja jälkimarxilaisen kauden itsekritiikissä (esim. Baudrillard 1973; engl. 1975). Yksi tärkeimmistä 80-luvun keskustelun virittäjistä oli Pierre Bourdieu ja erityisesti hänen *La Distinction* -teoksensa (1979; engl. 1984a), joka on Suomessa herättänyt keskustelua viime vuosikymmeninä enemmän kuin mikään muu ranskalaisen sosiologin tutkimus. Tosin kun J. P. Roos sen tuoreeltaan esitteli Sosiologia-lehdessä (Roos 1980, 70), hän kiinnitti huomiota ensisijaisesti Bourdieun Ranskaa koskeviin empiirisiin tuloksiin – olkoonkin että hän oikein ennakoi siitä tulevan ”101 prosenttisesti klassikko”. Pian virisi laajempi teoreettinen keskustelu (esim. Sulkunen 1982) Bourdieun käsitteistä ja ajatuksista habituksesta, mausta, maku-luokista (vulgaari, hyvä kulttuuritahto, legitiimi) ja niitä strukturoivista pääomista, etenkin kulttuuripääomasta. Hieman myöhemmin Roos yhdessä Keijo Rahkosen kanssa testasi Bourdieun ajatuksien (mausta, makueroista ja kulttuuritahdosta) soveltuvuutta nk. uudessa keskiluokassa Suomessa (Roos & Rahkonen 1985; 2000; vrt. myös Rahkonen, Roos & Seppälä 1989). Samalla heräsi laajempi keskustelu Bourdieun teorioiden ”ranskalaisuudesta” (Alapuro 1988; 1997) ja ylipäänsä soveltuvuudesta Suomeen (Mäkelä 1985).

Bourdieu keskusteli itsekin teorioittensa ”ranskalaisuudesta” *Distinctionin* englanninkielisen laitoksen esipuheessa (Bourdieu 1984a, xi-xii). Hän myönsi, että empiiriseltä luonteeltaan ne ovat ”hyvin ranskalaisia”, mutta uskoi teorioittensa universaalisuuteen siinä mielessä, että vastaavia ”struktuurialaisia variantteja” ja ”instituutioita” voisi löytää myös muissa maissa, jopa Yhdysvalloissa ja Japanissa. Sittemmin on tehty useitakin tutkimuksia, joissa on sovellettu – jos ei kritiikittömästi, niin kriittisesti – Bourdieun teorioita, eikä vain *Distinctionista* (esim. Eskola & Linko 1986; Lamont 1992; Sulkunen 1992) vaan myös *Homo Academicuksesta* (Sabour 1988; Klinge 1990; Rahkonen & Roos 1993). Tuolloin ilmestyi myös Gerhard Schulzen (1992) jättiteos ”elämysyhteiskunnasta”. Se oli eräänlainen vastaveto Bourdieulle, ”anti-Bourdieu” (Noro 1995b, 121), jossa luokkia tarkasteltiin horisontaalisina ryhminä.

Yhtään systemaattista Bourdieun teorioiden sovellutusta ei kuitenkaan Suomessa ole tehty. Mielenkiintoista kyllä, ikään kuin Bourdieu-renessanssin merkkinä, Ranskassa on aivan hiljan ilmestynyt laaja yli 700-

sivuinen, Bourdieun *Distinctionia* kriittisesti simuloiva Bernard Lahiren tutkimus kulttuurin kulutuksesta *La culture des individus* (Lahire 2004); vastaavasti Britanniassa on käynnistynyt iso tutkimusprojekti, jossa vahvana teoreettisena vaikuttajana on ollut Bourdieun *Distinction* (Bennett et al. 2003).

Distinction on saanut osakseen myös kritiikkiä. Eritoten Bourdieun luokkasosiologista teoriaa pidettiin jo 1980-luvulla vanhakantaisena yksilöllistymisteesin kannalta; yksilöllistyminen kehityksen katsottiin johtaneen ”luokkien ja kerrostumien tuolle puolen”, kuten Ulrich Beck sen esitti ”riskiyhteiskunnassaan” (Beck 1986; ks. myös Gronow 1990). Lisäksi *Distinctionia* on kritisoitu – paitsi muodin sivuuttamista – keskitymisestä maun analyysissa yksinomaan korkeakulttuuriin ja siten populaarikulttuurin laiminlyönnistä (Shusterman 1992, 172), johon olivat kiinnittäneet myös huomiota jo Roos ja Rahkonen (1985). Itse asiassa edellä mainitussa Lahiren tuoreessa tutkimuksessa yksilöllistyminen ja populaari- samoin kuin nuorisokulttuuri otetaan aivan erikseen huomioon.

Jos sivuutamme tässä kulutussosiologiaan liittyneen keskustelun muodista (esim. Noro 1991 ja Ilmonen 1993, 265-287) ja jo varhaisemmin kiinnostusta herättäneet *cultural studies* -vaikutteiset tavaroiden symbolisia merkityksiä koskeneet analyysit (vrt. esim. Willis 1978), toinen 1990-luvun kulutussosiologisen keskustelun tärkeä teema koski niin sanottua hedonistisen kuluttajan – tai shoppailijan – figuria. Ajatus modernista hedonismista ja hedonistisesta kuluttajasta nousi esiin hieman Bourdieukeskustelua myöhemmin 1980-luvun lopulla ja osittain sen kritiikiksi (vrt. luokkamaku vs. kollektiivinen maku, Gronow 1997), ennen kaikkea Colin Campbellin teoksen *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism* (1987) ilmestymisen jälkeen (esim. Ilmonen 1993, 100-109). Yksi Campbellin keskeisiä ideoita oli traditionaalisen ja modernin hedonismin välisen eron tähdentäminen; kun traditionaalinen nautiskelija etsi nautintoja, modernille nautiskelijalle on tyypillistä itse nautintojen sijasta nautintojen etsiminen ja loputon ”uutuuskien nälkä”.

Yleisen tason keskustelu hedonistisesta kuluttajasta ja shoppailusta (esim. Falk & Campbell 1997; Gronow & Warde 2001) kävi tämän jälkeen vilkkaana, mutta empiirisesti ajatellen kulutussosiologiset johtopäätökset jäivät melko laihoiksi, lähinnä joidenkin kvalitatiivisten

tapaustutkimusten varaan (esim. Lehtonen 1999). Toisaalta myöskään tutkimustulokset eivät aina antaneet aihetta vahvoihin johtopäätöksiin. Esimerkiksi Arto Noro on monesti muistellut (esim. Noro 2003), kuinka pettynyt tunnelma Helsingin yliopiston kulutussosiologian seminaarissa oli, kun Pasi Mäenpää raportoi siellä ensimmäisistä löydöistään yhdessä Pasi Falkin kanssa tekemässä lottovoittajatutkimuksessa (Falk & Mäenpää 1997): ”Eihän ne osaa lainkaan kuluttaa...”

Kulttuuripääoma ja hedonistisen kuluttajan figuuri

Tässä kirjoituksessa haluamme palata vielä tutkimuksellisesti edellä käsitellyn keskustelun kahteen osaan, Bourdieun kulttuuripääoman soveltamiseen ja tarkastelemiseen Suomen kontekstissa sekä hedonistisen kuluttajan figuuriin. Tämä tehdään empiirisesti, tarkastelemalla kysymyksiä tilastollisen kyselytutkimuksen valossa.

Ensinnäkin palaamme kysymykseen kulttuuripääomaa selittävästä tekijöistä ja niiden – ennen kaikkea koulutuksen, sukupuolen, iän – välisistä suhteista. Bourdieullähän kulttuuripääoma kytkeytyy teoreettisesti hyvin läheisesti koulutukseen (mikä on Ranskassa myös empiirinen tosiasia). Ajatuksenamme on, että mikäli aineistomme valossa osoittautuisi, että Suomessa kulttuuripääomaa strukturoisi koulutusta voimakkaammin jotkin muut tekijät, voitaisiin konseptin toimivuus täkäläisessä ympäristössä kyseenalaistaa tai sille olisi ainakin tehtävä tiettyjä spesifejä varauksia.

Kulttuuripääomaa on tarkasteltu empiirisesti aiemminkin Suomessa. Esimerkiksi Pertti Alasuutari (1997) on ottanut siihen varovaisen myönteisen kannan, mutta ylipäänsä hänellä empiirinen tarkastelu ja vallankin niistä tehdyt johtopäätökset jäivät sangen varovaisiksi. Alasuutari tarkastelee kulttuuripääoman vaihtelua paitsi henkilöiden oman koulutustason, myös heidän isänsä koulutustason mukaan, mikä on teoreettisesti perusteltua.¹ Bourdieullehän keskeistä oli juuri kulttuuripääoman selittäminen yksilön sosiaalisella taustalla, jolloin sosiaalisen pääoman ja kulttuuripääoman käsitteet nivoutuivat hänellä hyvin voimakkaasti toisiinsa. Tässä kirjoituksessa emme kuitenkaan tarkastele kulttuuripääoman vaihtelua sosiaalisen taustan mukaan. Katsomme, että ennen kuin

tällaisiin pidemmälle meneviin analyysihin voidaan mennä, on tarpeen selvittää se perustavanlaatuisen seikka, kuinka henkilön oma koulutus-taso, sukupuoli ja ikä suhteutuvat toisiinsa kulttuuripääomaan vaikuttavina tekijöinä.

Toiseksi tarkastelemme myös ajatusta hedonistisesta kuluttajasta empiirisen aineiston pohjalta ja olemme kiinnostuneita (kuten kulttuuripääomankin kohdalla) sitä selittävästä tekijöistä. Erityisen huomiomme kohteena ovat tässäkin tapauksessa sukupuolen, iän ja koulutuksen vaikutukset.

Kolmanneksi tarkastelemme näiden kahden kiinnostuksen kohteemme – kulttuuripääoman ja hedonistisen kuluttamisen – keskinäistä suhdetta; miten ne asettuvat toisiinsa nähden, onko kyse samankaltaisista vai vastakkaisista makumieltymyksistä, selittääkö hedonistista kuluttamista suuri vai vähäinen määrä kulttuuripääomaa ja miten iän, sukupuolen ja koulutuksen mukaisen vaihtelun huomioon ottaminen vaikuttaa kulttuuripääoman ja hedonistisen kuluttamisen väliseen yhteyteen.

Aineisto ja menetelmät

Aineistonamme on Tilastokeskuksen vuonna 1998 toimeenpanema, kansallisesti edustava *Suomalaisen elämänkulku* –kyselytutkimus (Virtanen 1999), jossa on sekä kulttuuripääoman että hedonistisen kuluttamisen mittaamisen mahdollistavia kysymyksiä.² Aineiston keruuta suunniteltaessa pääkiinnostus kohdistui suuriin ikäluokkiin, minkä takia otos ositettiin siten, että 55 % vastaajista on syntynyt vuosina 1945–1950, 12 % oli syntynyt 1935–1944 ja 33 % vuosina 1951–1970. Tilastokeskuksen luoman painotuskertoimen avulla aineisto voidaan muuntaa kuitenkin myös koko vuosina 1935–1970 syntyneitä (läninä olevaa) väestöä edustavaksi. Tarkastellessamme kulttuuripääomaa ja hedonistista kuluttamista selittävien tekijöiden yhteisvaikutuksia keskityimme eräissä kohdissa pelkkiin suuriin ikäluokkiin, sillä siten saamme iän vaikutuksen suljettua yksinkertaisella tavalla kokonaan pois vastaajien tapausmäärän siitä kärsimättä. Pääasiassa ulotamme tarkastelumme kuitenkin koko aineiston kattamaan ikähaitariin, vuosina 1935–1970 syntyneisiin suomalaisiin.

Käyttämäämme aineistoa voi pitää myös sikäli 90-lukulaisten kulu-tussosiologisten teemojen kannalta osuvana, että sen tutkimuslomake on alun perin laadittu brittiläisen, samaiseen kulutussosiologiseen keskuste-luun osallistuneen ja vaikuttaneen Mike Featherstonen käyttämän kyse-lylomakkeen *City Cultures, Lifestyle and Consumption* pohjalta (Featherstone et al. 1994; Featherstone 1996).

Tutkimusmenetelminä käytämme faktorianalyysia, keskiarvovertailuja ja lineaarista (hierarkkista) regressioanalyysia. Kaikki faktorianalyysit on tehty pääakselimenetelmää ja *varimax*-rotaatiota käyttäen. Faktorianalyysien tuloksena syntyviä, tietoa useista muuttujista tiivistäviä faktoripiste-muuttujia³ tarkastelemme keskiarvovertailuilla. Kaikki näissä yhteyksissä ilmoitetut p-arvot ovat Anovan F-testistä. Lineaarista regressioanalyysia käytämme selittävänä menetelmänä, jossa tarkastelun alla olevaa riip-puvuutta voidaan elaboroida kolmansia tekijöitä kontrolloimalla. Lineaariseen regressioanalyysiin päädyimme siksi, että kaikki tarkastelta-vat muuttujat ovat sukupuolta ja koulutusta lukuun ottamatta jatkuvia. Sukupuolen ja muiden tarkasteltavien muuttujien välillä on merkittäviä yhdysvaikutuksia, joten teimme regressioanalyysit kummallekin suku-puolelle erikseen. Koulutustaso taas voidaan karkeasti ottaen tulkita jär-jestysasteikolliseksi (kansakoulu, keskikoulu, ylioppilastutkinto), joten regressioanalyysin käytölle ei ollut esteitä.

Kulttuuripääoma

Yksi käyttämämme elämänkulututkimuksen kysymyksistä kuului: ”Missä määrin seuraavat asiat vastaavat mieltymyksiänne?” Asiat olivat seuraavat (yhteensä 11 kpl): kasvisruokavalio; etniset ruoat; penkkiur-heilu; ulkoilu; kodin kunnostus ja sisustus; itsensä kehittäminen ja opis-kelu; taide ja/tai kirjallisuus; klassinen konserttimusiikki; kapakassa istuskelu; matkailu; mökkeily (ks. näiden vastausten suorat jakaumat Liitetaulukko 1).

Konstruoimme seuraavaksi tämän ”makumieltymyksiä” kartoittavan kysymyksen pohjalta faktorianalyysin avulla kulttuuripääomaa kuvaavan mittarin, mutta heti alkuun on hyvä todeta, että tämänkaltaisen kysymys-patteriston käyttö eroaa huomattavasti Bourdieun tavasta mitata kulttuu-

ripääomaa, jossa painotetaan huomattavasti konkreettisemmin kulttuurin kulutusta ja tuntemusta (vrt. *Distinctionissa* käytetty kyselylomake ja esimerkiksi kysymys, joka listaa parikymmentä sävellystä, ja vastaajia pyydetään ilmoittamaan, tuntevatko he kyseiset sävellykset ja tietävätkö kenen teoksia ne ovat; Bourdieu 1984a, 512–518). Tässä yhteydessä on hyvä myös huomata, että kulttuuripääoman mittari rakennetaan tässä kysymyksistä, joiden voi tulkita kuvaavan ennen kaikkea sitä, kuinka paljon ihmiset *arvostavat* erilaisia asioita (siitäkin huolimatta että kysymysmuodossa puhutaan noiden asioiden ja ihmisten makumielytymysten vastaavuudesta). Tämän vuoksi tuloksena syntyvä kulttuuripääoman mittari ei ota huomioon lainkaan Bourdieulle keskeistä eroa ”legitiimin maun” ja sitä jäljittelemään pyrkivän keskiluokan ”hyvän kulttuuritahdon” välillä. Konstruoimamme kulttuuripääoman tehtävä ei tämän tutkimuksen kannalta kuitenkaan edellytä sensitiivisyyttä tälle erottelulle, sillä tarkoituksenamme on tässä ylipäänsä selvittää, miten kulttuuripääoma vaihtelee eräiden muiden tekijöiden mukaisesti, eikä niinkään keskustella makujen (mahdollisesti hierarkkisista) suhteista.

Ennen kuin käymme kulttuuripääoman tarkempaan tarkasteluun, esitämme vielä lyhyesti yleiskuvan yllä mainittujen makumielytymysten vaihtelusta sukupuolen ja ikäluokan mukaisesti (tilan puutteen vuoksi tuloksia ei tältä osin esitetä taulukoina tai kuvioina).

Kasvisruokavalio vastaa paremmin naisten kuin miesten mielytymyksiä; nuoriin siirryttäessä sukupuolen mukainen ero tuntuu vain kärjistyvän. Naiset pitävät miehiä enemmän myös *etnisistä ruoista*, mutta ero on paljon pienempi kuin kasvisruoissa, suurten ikäluokkien kohdalla jopa todella pieni. *Penkkiurheilu* on tunnetusti miesten alaa, kuten myös tämän aineiston mukaan. Penkkiurheilusta pitävien miesten osuudet kasvavat hieman siirryttäessä vanhemmista nuorempiin ikäluokkiin, mutta vanhemmissa naisissa on enemmän penkkiurheilusta pitäviä kuin nuoremmissa. *Ulkoilu* on kaikkiin edellisiin verrattuna paremmin mielytymyksiä vastaavaa (so. arvostettavaa): kaikista ryhmistä noin kaksi kolmannesta sanoo ulkoilun vastaavan mielytymyksiään. Erot ulkoilussa ovat ryhmien välillä olemattomia; käytännössä kukaan ei sano ulkoilua täysin mielytymyksilleen vieraaksi.

Naiset kertovat *kodin kunnostuksen ja sisustuksen* vastaavan enemmän mielytymyksiään kuin miehet. Saattaa tosin olla, että tässä kysymyksessä

yhdistyy kaksi eri asiaa: kodin kunnostus miehillä ja sisustus naisilla. Nuoremmat ikäluokat ja naiset ovat vanhempia ikäluokkia ja miehiä enemmän mieltyneitä *itsensä kehittämiseen ja opiskeluun*. Erityisesti nuorten ikäluokkien naiset eroavat tässä muista; heistä selvästi yli puolet sanoo itsensä kehittämisen vastaavan vähintään melko paljon mieltymyksiään. Naiset arvostavat niin ikään paljon miehiä enemmän *kirjallisuutta ja taidetta*. Ikäluokkien väliset erot ovat tässä pieniä. Sukupuolten osalta sama tilanne on *klassisessa konserttimusiikissa*, mutta suurinta kiinnostuneisuus on iäkkäämmillä.

Merkille pantavaa on, että hyvin harva tunnustaa *kapakassa istuskelun* vastaavan mieltymyksiään (tosin jo sananvalinnassa ”kapakassa istuskelu” on sangen kielteinen sävy). Eniten siitä sanovat pitävänsä – tai paremminkin, vähiten kapakassa istuskelua vierastavat nuoret miehet. Täysin kapakassa istuskelun kieltävien osuudet (luokka ”ei vastaa lainkaan mieltymyksiä”) laskevat vanhemmista ikäluokista nuorempiin siirryttäessä naisilla miehiäkin selkeämmin. *Matkailu* vastaa kaikissa ryhmissä vähintään 50 %:n mieltymyksiä, eniten nuorten naisten. *Mökkeilyn* suosio (arvostus) on selvästi suurempaa vanhemmissa kuin nuoremmissa ikäluokissa.

Näin monen muuttujan lähempi tarkastelu vaatii kuitenkin tiivistämistä, summamuuttujan luomista. Tähän on hyvät edellytykset, koska kysymykset olivat jo lähtökohdiltaan samantasoisia siinä mielessä, että ne kaikki kartoittivat yleisiä maku- tai arvostuspreferenssejä. Muuttujia silmämääräisesti tarkastellen huomaa nopeasti, että monet niistä (itsen kehittäminen, taiteen arvostus jne.) tuntuvat jäsenyvän melko suoraan akselille korkea(kulttuurinen) maku vs. matala (rahvaan) maku.

Vaikka bourdieuläisittäin ajatellen kysymyspatteri sisältää joitain selkeitä kulttuuripääomaa kuvaavia tekijöitä, ja niistä saisi luotua myös suoran summamuuttujan – klassisen konserttimusiikin, taiteen ja kirjallisuuden, itsensä kehittämisen ja opiskelun, etniset ruoat ja kasvisruoat sisältävän suoran summamuuttujan reliabiliteettikerroin on varsin hyvä (Cronbachin alfa = .73) –, jäisi tällöin kuitenkin auki muiden patteristoon sisältyvien muuttujien asema. Siksi päätimme tehdä kysymyspatteristolle faktorianalyysin. Miten makumieltymykset siis ryhmittyvät? Taulukossa 1 esitetään faktorianalyysin tulos, joka jakoi makumieltymykset kolmelle ulottuvuudelle, kun kriteerinä käytettiin sitä, että (alustavan)

ominaisarvon tulee olla suuruudeltaan yli yhden.

Taulukko 1. Makumieltymyksille tehdyn faktorianalyysin tulokset

	Faktori 1	Faktori 2	Faktori 3	Kommunaliteetti
<i>Klassinen konserttimusiikki</i>	.73	.11	.00	.54
<i>Taide ja/tai kirjallisuus</i>	.72	.20	.00	.56
<i>Itsensä kehittäminen/opiskelu</i>	.52	.40	.00	.42
<i>Etniset ruoat</i>	.48	.00	.32	.34
<i>Kasvisruokavalio</i>	.39	.22	.00	.20
<i>Penkkiurheilu</i>	-.26	.11	.24	.14
<i>Kodin kunnostus ja sisustus</i>	.18	.57	-.17	.38
<i>Ulkoilu</i>	.10	.48	.00	.25
<i>Matkailu</i>	.27	.45	.25	.33
<i>Mökkeily</i>	.00	.35	.10	.13
<i>Kapakassa istuskelu</i>	.00	.00	.53	.28
<i>Ominaisarvo</i>	1.87	1.15	.55	
<i>Selitysosuus, %</i>	17.0	10.5	5.0	

Ensimmäisen faktorin voidaan odotetusti tulkita kuvaavan kulttuuripää-omaa, kärkimuuttujinaan klassinen konserttimusiikki sekä taide ja/tai kirjallisuus. Huomattava ja ehkä ongelmallinen piirre on penkkiurheilun latautuminen mukaan ensimmäiselle faktorille — negatiivisesti. *Toiselle faktoreista* latautuivat maanläheisemmät kodin kunnostus ja sisustus, ulkoilu, matkailu sekä mökkeily. Matkailun kohdalla on huomattavaa, että se saa (suuren suosionsa vuoksi) positiiviset lataukset myös kahdella muulla ulottuvuudella. *Kolmannelle faktorille*, joka on ylipäätään hyvin heikko, ei jää muuta kuin kapakassa istuskelu.

Tärkein anti tästä makumieltymyksien faktorianalyysistä on ilman muuta sen käsityksen vahvistuminen, että aineistosta voidaan hyvin muodostaa koherentti summamuuttuja kuvaamaan korkeakulttuurista makua (kulttuurista pääomaa). Tuloksin yksinkertaistamiseksi sekä sen vuoksi, ettei penkkiurheilu ole ainakaan miehillä mitenkään ongelmattomasti ymmärrettävissä korkeakulttuurin vastaiseksi⁴, penkkiurheilu jätettiin pois jatkossa käytettävästä kulttuuripääomaa kuvaavasta faktoripistemuuttujasta. Kapakassa istuskelua emme liioin enää edempänä tarkastele. Sen sijaan kulttuuripääomaa kuvaavan faktoripistemuuttujan lisäksi teemme jatkotarkasteluita myös faktorille 2, vaikkei se olekaan yhtä voi-

makkaasti latautunut kuin kulttuuripääoman faktori (kodin kunnostuksen ja sisustuksen, ulkoilun, matkailun ja mökkeilyn sisältävän suoran summamuuttujan reliabiliteettikerroin on välttävä; Cronbachin alfa = .53). Faktori 2 kuvaa kulttuuripääomaan nähden maanläheisempiä (ja yleisempiä) makumieltymyksiä kärkimuuttujanaan kodin kunnostus ja sisustus. Siksi pidämme sen mukana kulttuuripääoman ohessa ja sen erityispiirteitä korostamassa. Teoreettisesti ajatellen voisi lähtökohtaoletuksena olla, että siinä missä kulttuuripääoma on kytköksissä korkeaan koulutustasoon, kotiin, ulkoiluun ja mökkeilyyn liittyvä makufaktori liittyisi pikemminkin vähemmän koulutettujen ihmisten, ”tavisten” (käsitteestä ks. Haatanen 2003), arvostuksiin. On kuitenkin huomattava, että nämä kaksi faktoria – kulttuuripääomaan ja kotiin liittyvät – eivät ole toisilleen vastakkaisia, sillä niiden välillä vallitsee positiivinen korrelaatio. Naisilla ($r = .23, p < .001$) tämä korrelaatio on selvästi voimakkaampi kuin miehillä ($r = .11, p < .001$), toisin sanoen miehillä koti-faktorin makumieltymykset ovat ”etäämpänä” kulttuuripääomasta kuin naisilla. Yksinkertaisuuden vuoksi kutsumme jatkossa faktoria 1 *kulttuuripääoma-faktoriksi* ja faktoria 2 *koti-faktoriksi*.

Seuraavassa tarkastellaan näin konstruoidun kulttuuripääoman jakautumista sukupuolen ja ikäluokan mukaan. Mitä suurempi faktoripistemuuuttujan arvo on, sitä enemmän kulttuuripääomaa henkilöllä on. Kulttuuripääomaa kuvaavan faktoripistemuuuttujan vaihteluväli on 0–3.99.⁵

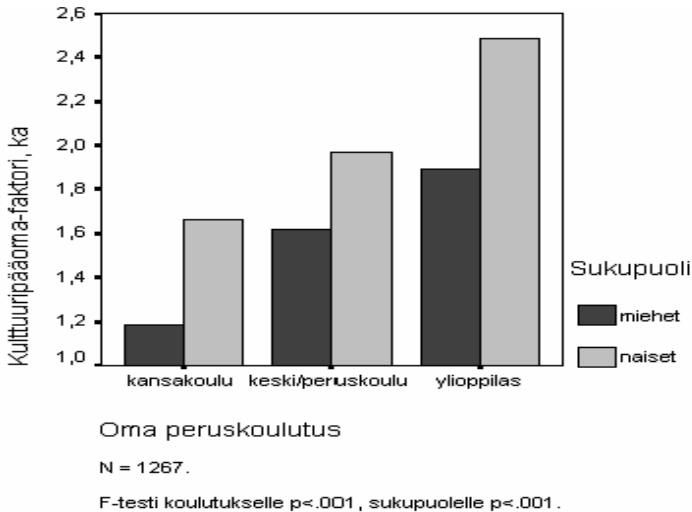
Taulukko 2. Kulttuuripääoma-faktori sukupuolen ja ikäluokan mukaan, ka

	1935 - 1944		1945 - 1950		1951 - 1970		Kaikki
	miehet	naiset	miehet	naiset	miehet	naiset	
Keskiarvo	1.34	2.04	1.42	1.95	1.46	1.99	1.70
Keskihajonta	.76	.85	.82	.86	.80	.82	.86
N	245	223	228	224	783	727	2430

Taulukosta 2 käy ilmi, että naisilla on kaikissa ikäluokissa selvästi miehiä enemmän kulttuuripääomaa. Kummallakin sukupuolella ikäluokittaiset erot ovat pieniä; miesten puolella tapahtuu pientä muutosta korkeakulttuurin suuntaan siirryttäessä vanhemmista nuorempiin ikäluokkiin.

Kulttuuripääomaa kuvaava faktoripistemuuuttuja on vahvasti yhteydessä mm. koulutustasoon, tuloihin, kiinnostukseen politiikasta ja libe-

raaleihin arvoihin. Erityisen ilmeinen on tietysti yhteys koulutukseen – esimerkiksi korrelaatio kolmiluokkaisen peruskoulutuksen kanssa on koko aineistoa tarkastellessa huomattava ($r = .36$; $p < .001$; $N = 2407$) – eikä siinä ole juurikaan eroja ikäluokkien tai sukupuolten välillä. Tämän perusteella voidaan siis sanoa, että kulttuuripääoma on myös Suomessa voimakkaasti riippuvainen koulutuksesta. Sitä selittävät voimakkaasti kuitenkin myös muutkin tekijät, ennen kaikkea sukupuoli. Lisäksi sukupuolen ja koulutuksen välillä on tilastollisesti merkitsevä (joskaan ei kovin voimakas) yhdysvaikutus kulttuuriseen pääomaan (ks. Liitetaulukko 3, jossa esitetään varianssianalyysin tulokset kulttuuripääomasta sukupuolen ja koulutuksen mukaan). Merkittävää on joka tapauksessa se, että naisten makumieltymykset ilmentävät kaikissa ryhmissä selvästi miehiä enemmän tätä ”korkeaa” kulttuurista kompetenssia. Tämä sukupuolisdonnainen ero kulttuuripääomassa käy hyvin ilmi alla olevasta kuvioista 1, jossa esitetään vuosina 1945-1950 syntyneiden suurten ikäluokkien osalta peruskoulutuksen ja sukupuolen mukainen vaihtelu kulttuuripääomassa. Kuvio osoittaa, että ylioppilasmiesten maku on ”vulgaarimpi” kuin keskikoulun käyneiden naisten. Tässä luodun kulttuuripääomafaktorin mittaamat makupreferenssit kuvaavat siis selvästi parhaiten korkeasti koulutettujen naisten mieltymyksiä.

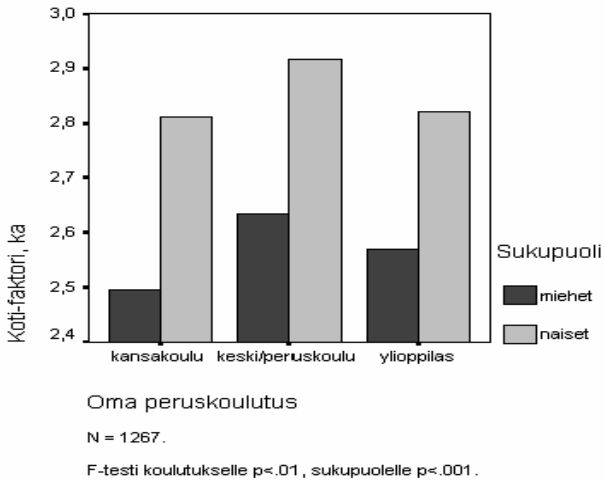
Kuvio 1. Kulttuuripääoma-faktori koulutuksen ja sukupuolen mukaan 1945-1950 syntyneillä suomalaisilla

Makumieltymyksiä tiivistäneen faktorianalyysin toinen faktori (vaihteluväli 0-4.50), johon kuului kodin kunnostus ja sisustus, ulkoilu, matkailu ja mökkeily, vaihtelee sukupuolen ja ikäluokan mukaisessa tarkastelussa hieman kuten kulttuuripääomakin, eli vastaa enemmän naisten kuin miesten mieltymyksiä (ks. Taulukko 3). Tosin sukupuolten välinen ero on selvästi pienempi kuin kulttuuripääoman kohdalla, ja tässä ero kasvaa vanhemmista nuorempiin ikäluokkiin siirryttäessä. Koti-faktori vastaa eniten nuorten naisten mieltymyksiä; miesten ikäluokittaisia eroja ei ole lainkaan.

Taulukko 3. Koti-faktori sukupuolen ja ikäluokan mukaan, ka

	1935 - 1944		1945 - 1950		1951 - 1970		Kaikki
	<i>miehet</i>	<i>naiset</i>	<i>miehet</i>	<i>naiset</i>	<i>miehet</i>	<i>naiset</i>	
Keskiarvo	2.59	2.71	2.54	2.84	2.56	2.95	2.72
Keskihajonta	.65	.75	.70	.69	.75	.66	.72
N	245	223	228	224	783	727	2430

Keskeinen merkille pantava seikka on se, että koti-faktori vastaa kaikkien sukupuolittaisten ikäryhmien makuja paremmin kuin edellä käsitelty kulttuuripääoma-faktori. Jos koti-faktorin yhteyksiä hakee muihin muuttujiin, näyttää ensin (kun tarkastelussa koko aineisto) siltä, että se olisi positiivisessa yhteydessä korkeaan koulutukseen ja ylempään keskiluokkaan kuulumiseen. Tämä johtuu kuitenkin ikäjakautumasta, sillä kun tarkastelussa ovat mukana pelkät suuret ikäluokat, vastaa koti-faktori hieman paremmin alemman keskiluokan ja vähemmän koulutettujen makua kuin ylempään keskiluokan ja kaikkein korkeimmin koulutettujen. Koulutuksen mukainen vaihtelu (vaikka F-testin mukaan sekin on $p < .01$ tasolla tilastollisesti merkitsevä) on kuitenkin hyvin pientä, mikäli sitä vertaa kulttuuripääoman tapaukseen (ks. Kuvio 2).

Kuvio 2. Koti-faktori koulutuksen ja sukupuolen mukaan 1945-1950 syntyneillä suomalaisilla

Sukupuolen mukaiset erot koti-faktorin mukaisissa makumieltymyksissä ovat sen sijaan todella huomattavia kaikilla koulutustasoilla. Koti-faktori on vahvasti yhteydessä myös esimerkiksi perhемуotoon ja lapsiin sekä asuinpaikkaan: koti-faktori kuvaa parhaiten lapsiperheitä ja enemmän kaupungeissa ja lähiöissä kuin maaseudulla asuvia.

Hedonistinen kuluttaminen

Aineistona käyttämässämme elämänkulutuskimpuksessa oli kysymyspatteristo, jonka osakysymysten voi katsoa liittyvän suoraan 1990-luvulla käytyyn keskusteluun hedonistisesta kuluttamisesta. Kysymys kuului: ”Seuraavaksi esitämme Teille joukon väittämiä, jotka liittyvät eri elämäntilanteille. Missä määrin olette samaa tai eri mieltä niiden kanssa?” Neljä väittämää liittyi hedonistiseen kuluttamiseen: ”Haluan hemmotella itseäni silloin tällöin”; ”Kaupoissa kiertely ja ostoskeskuksissa vaeltelu on hauskaa”; ”Valitsen vaatteet niiden ulkonäön perusteella”; ”Ostan tuotteet merkin perusteella”. Vastausvaihtoehtoja oli neljä, ääripäinä ”täysin

samaa mieltä” ja ”täysin eri mieltä” (ks. vastausten suorat jakaumat Liitetäulukko 2).

Konstruoimme seuraavaksi tämän kysymyspatteriston edellä mainittujen osien pohjalta faktorianalyysin avulla hedonistista kuluttamista kuvaavan yhteismittarin. Tätä ennen esitämme kuitenkin lyhyesti, kuten edellisessä jaksossa makumieltymystenkin kohdalla, yleiskuvan siitä, miten kukin näistä hedonistiseen kuluttamiseen liittyvistä muuttujista vaihtelevat sukupuolen ja ikäluokan mukaisesti.

Halu hemmotella itseään vähintään silloin tällöin nousee naisilla siirtäessä vanhemmista ikäluokista nuorempiin, miehillä ikäluokan mukaisia eroja ei juurikaan ole lukuun ottamatta vanhimman ikäluokan miesten muita suurempaa osuutta (8 %) niissä, jotka *eivät* halua hemmotella itseään. *Kaupoissa kiertelystä ja ostoskeskuksissa vaeltelusta* nauttiminen näyttäisi olevan hyvin jyrkästi sukupuolisidonnaista kaikissa ikäluokissa. Naiset pitävät ”shoppailusta” selvästi useammin kuin miehet. Nuorimman ikäluokan miehissä tosin näkyy pieniä merkkejä siitä, että kaupoissa kiertelyyn ei suhtauduta enää yhtä negatiivisesti kuin vanhemmissa ikäluokissa. Myös *vaatteiden valinta niiden ulkonäön perusteella* on yleisempää naisilla kuin miehillä; erityisesti suurissa ikäluokissa ja heitä vanhemmissa sukupuolen mukainen ero on selvä, mutta nuoremmissa ikäluokissa ero on pienempi. Kaikkiaan hyvin harvat ovat täysin samaa mieltä siitä, että *ostaisi tuotteet merkin perusteella*. Tärkeimpiä merkit ovat kuitenkin nuorille miehille.

Voisi hyvin kuvitella, että edellä mainitut neljä muuttujaa, halu hemmotella itseä, shoppailun hauskuus, vaatteiden ulkonäön sekä merkkituotteiden arvostaminen, liittyisivät toisiinsa ja kuvaisivat samaa ulottuvuutta (samat ihmiset pitäisivät niistä kaikista; vrt. lähes väistämättä esiin nouseva mielikuva kliseisestä 80-lukulaisesta jupista). Kaikkien muuttujien välillä onkin selvät positiiviset korrelaatiot, mutta suoraan ne yhdistämällä rakennetun summamuuttujan reliabiliteetti ei nouse kovin korkeaksi vaan on ainoastaan välttävä (Cronbachin alfa = .51). Tästä huolimatta pyrimme tässä tarkastelemaan edellä mainittuja hedonistista kuluttamista kuvaavia muuttujia yhdistetyssä muodossa niihin liittyvän kulutussosiologisen mielenkiinnon vuoksi. Koska faktorin osioiden keskinäinen yhteys on tätä teoreettista taustaa vasten mielekäs, voidaan reliabiliteettikertoimen kuvaaman summamuuttujan sisäisen konsistenssin tiukimmista kriteereistä joustaa.

Muuttajat olivat lomakkeessa osana kysymyspatteria, jonka muut osiot kartoittivat vastaajien poliittista kiinnostusta sekä tietynlaista kokemusta omasta ikäluokastaan suhteessa muihin ikäluokkiin. Faktoriansalyyssissä näistä muuttujista muodostui kolme faktoria, hedonistiselle kulutukselle, politiikasta kiinnostuneisuudelle ja sukupolvikokemukselle kullekin omansa. Koska olemme tässä kiinnostuneita vain kulutuksesta, muut kysymyspatteriston osat on jätetty tarkastelun ulkopuolelle ja hedonistista kulutusta kuvaavat muuttajat on yhdistetty yhdeksi muuttujaksi faktoriansalyyssillä, johon ei ole otettu mukaan muita muuttujia. Kaikki neljä kulutukseen liittyvää muuttujaa latautuivat oletetusti samalle faktorille, kun kriteerinä käytettiin sitä, että (alustavan) ominaisarvon tulee olla suuruudeltaan yli yhden (ks. Taulukko 4). Vaikka muuttujien saamat lataukset eivät ole kovin korkeita, voidaan niiden kuitenkin sanoa kuvaavan samaa, hedonistisen kuluttamisen ulottuvuutta.

Taulukko 4. Kulutukseen liittyville väitteille suoritettujen faktoriansalyyssin tulokset

	Faktori 1	Kommunaliteetti
<i>Kaupoissa kiertely hauskaa</i>	.55	.30
<i>Valitsee vaatteet niiden ulkonäön perusteella</i>	.52	.28
<i>Haluaa hemmotella itseään silloin tällöin</i>	.40	.16
<i>Ostaa tuotteet merkin perusteella</i>	.35	.12
Ominaisarvo	.86	
Selitysosuus, %	21.5	

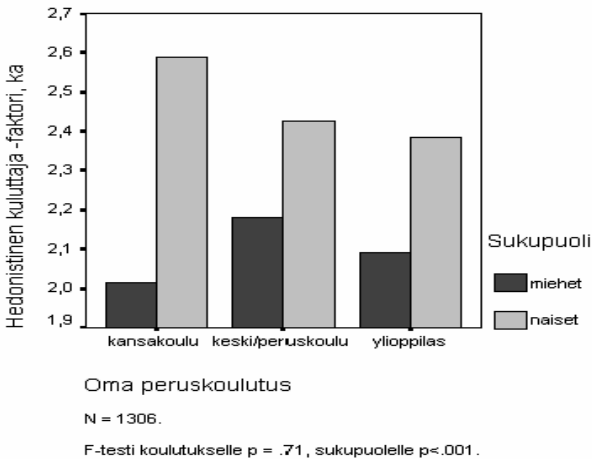
Tuloksena syntyvän faktorin kärkimuuttujina ovat siten kaupoissa kiertelyn hauskuus ja vaatteiden valinta ulkonäön perusteella. Tästedes faktorin pohjalta luotua muuttujaa kutsutaan *hedonistisen kulutuksen faktoriksi*. Havaintojen vaihteluväli tällä faktorilla on 0-4.15. Seuraavaksi tarkastelemme sen vaihtelua sukupuolen ja ikäluokan mukaan (ks. Taulukko 5).

Taulukko 5. Hedonistisen kulutuksen faktori sukupuolen ja ikäluokan mukaan, ka

	1935 - 1944		1945 - 1950		1951 - 1970		Kaikki
	miehet	naiset	miehet	naiset	miehet	naiset	
Keskiarvo	2.00	2.47	2.07	2.49	2.30	2.59	2.37
Keskihajonta	.82	.76	.71	.71	.67	.66	.73
N	250	243	237	229	764	736	2459

Kuten jo faktoripistemuuuttujan osatekijöiden ikäluokan ja sukupuolen mukaisen vaihtelun lyhyen kuvauksen perusteella saattoi olettaa, naisille hedonistinen kulutus on selvästi miehiä tärkeämpää (so. naiset suhtautuvat siihen myönteisemmin). Ikäluokittaiset erot ovat naisilla hyvin pieniä, kun taas miehillä nuori ikäluokka on selvästi vanhempia ikäluokkia lähempänä naisia: nuorten miesten suhtautuminen hedonistiseen kuluttamiseen on selvästi myönteisempää kuin vanhemmilla (mies)ikäluokilla. Sukupuolen merkitys on siis selvästi pienin juuri nuoressa ikäluokassa.

Entä sitten koulutuksen yhteys hedonistisen kulutuksen faktoriin? Kuviossa 3 esitetään faktorin vaihtelu koulutuksen ja sukupuolen mukaan. Mukana tarkastelussa ovat vain 1945-1950 syntyneet, jotta iän vaikutus on saatu eliminoiduksi.

Kuvio 3. Hedonistisen kulutuksen faktori koulutuksen ja sukupuolen mukaan 1945-1950 syntyneillä suomalaisilla

Kuvion 3 mukaan naisissa kaikkein vähiten koulutetut suhtautuvat myönteisimmin hedonistiseen kuluttamiseen. Miesten osalta tilanne on toinen: vähiten koulutetut suhtautuvat siihen kaikkein kielteisimmin. Kaikissa koulutusluokissa todella huomattava sukupuolien välinen ero on kaikkein suurin vähän koulutetuilla.

Seuraavassa jaksossa tarkastelemme näiden tekijöiden keskinäisiä yhteyksiä tarkemmin selittäessämme hedonistisen kuluttamisen faktoria hierarkkista regressioanalyysia käyttäen. Siten voidaan ottaa samanaikaisesti huomioon kaikkien edellä käsiteltyjen tekijöiden vaikutukset ja keskinäiset suhteet.

Kulttuuripääoman ja hedonistisen kuluttamisen välinen suhde

Taulukossa 6 tarkastellaan hedonistista kulutusta kuvaavan muuttujan välisiä yhteyksiä eräisiin muihin muuttujiin. Yhteyksiä kuvataan erikseen miehille ja naisille lasketuilla korrelaatiokertoimilla, sillä yhteydet ovat sukupuolispesifejä. Tarkastelluilla muuttujilla on siis huomattavia sukupuolen mukaisia yhdysvaikutuksia hedonistisen kulutuksen faktoriin.

Taulukko 6. Hedonistisen kulutuksen faktorin yhteydet eräisiin muihin muuttujiin sukupuolittain (Pearsonin korrelaatiokertoimet, r)

	Miehet	Naiset
<i>Syntymävuosi</i>	.21***	.10***
<i>Peruskoulutus</i>	.19***	.00
<i>Kotitalouden nettotulot</i>	.07*	.06*
<i>Kulttuuripääoma-faktori</i>	.19***	.04
<i>Koti-faktori</i>	.14***	.24***

Nuoriin ikäluokkiin kuuluvat suhtautuvat hedonistiseen kuluttamiseen vanhempia myönteisemmin, mutta miehillä tämä iän mukainen yhteys on selvästi voimakkaampi kuin naisilla. Koulutuksen osalta on mielenkiintoista, että miehillä hedonistinen kulutus on vahvasti yhteydessä korkeaan koulutukseen, kun taas naisilla sen ja koulutuksen välillä ei ole minkäänlaista yhteyttä. Tulojen osalta miehet ja naiset eivät eroa toisis-

taan: molemmilla korkeat tulot indikoivat myönteistä asennoitumista hedonistiseen kulutukseen. Yhteys on tosin todella heikko. Näin ollen suuret tulot eivät siis näytä olevan hedonistisen kuluttamisen keskeinen ennakkoehto.

Kulttuuripääoma korreloi miehillä positiivisesti hedonistisen kulutuksen kanssa, mutta naisilla niiden välillä ei ole minkäänlaista yhteyttä. Tämä on täysin yhdenmukaista edellä mainitun ja samassa taulukossa olevan koulutuksen mukaisen vaihtelun kanssa. Kyse on tärkeästä erosta. Miehillä korkea kulttuurinen pääoma (sekä itse koulutuskin) on siis voimakkaassa positiivisessa yhteydessä siihen, kuinka myönteisesti hedonistiseen kuluttamiseen suhtaudutaan, mutta naisilla suhtautuminen siihen ei riipu mitenkään näistä seikoista. Tässä on hyvä muistaa, että naiset suhtautuvat kaikilla koulutustasoilla ylipäänsä paljon miehiä myönteisemmin hedonistiseen kuluttamiseen. Koti-faktori näyttää olevan voimakkaassa positiivisessa yhteydessä hedonistisen kulutuksen kanssa, ja erityisen voimakas yhteys on naisilla.

Hedonistiseen kulutukseen myönteisen suhtautumisen riippuvuus koulutustasosta, tuloista, kulttuuripääomasta ja kotiin liittyvästä maku-faktorista, lisättyinä näiden välisten suhteiden sukupuolen mukaisilla eroavuuksilla, muodostavat koko lailla mutkikkaan ja mielenkiintoisen vyyhdin. Kysymys on siitä, kumpi on (miehillä) lopulta ratkaisevampi: koulutus vai kulttuuripääoma. Esimerkiksi hedonistisen kulutuksen ja koulutuksen välinen yhteys häviää miehillä, kun ikä, tulot ja kulttuuripääoma vakioidaan (osittaiskorrelaatio .04, $p = .19$), kun taas naisilla vastaavasti meneteltäessä yhteys muodostuu sellaiseksi, että *matala* koulutus indikoi myönteistä suhtautumista hedonistiseen kulutukseen (osittaiskorrelaatio $-.10$, $p < .001$). Toisaalta, kun tarkastellaan hedonistisen kulutuksen ja kulttuuripääoman välistä yhteyttä iän, koulutuksen ja tulojen vaikutusten osalta, korkea kulttuurinen pääoma indikoi miehillä edelleen voimakkaasti myönteistä suhtautumista hedonistiseen kulutukseen (osakorrelaatio $.15$, $p < .001$), kun taas naisilla yhteys on (yhä) paljon miehiä heikompi (osakorrelaatio $.07$, $p < .05$).⁶ Näiden riippuvuuksien välisten suhteiden selvittämiseksi esitetään seuraavassa tarkastelu, jossa hedonistisen kulutuksen faktoria analysoidaan lineaarisella regressioanalyysillä, jossa selittävinä tekijöinä ovat kaikki edellä esitetyn Taulukon 6 muuttujat.

Miehiä ja naisia tarkastellaan tässäkin toisistaan erillään, sillä kuten jo edellä esitetystä osakorrelaatioista kävi ilmi, muun muassa koulutuksen

ja kulttuuripääoman yhteydet hedonistisen kuluttamisen faktoriin eroavat täysin sukupuolikohtaisesti. Selittävinä muuttujina regressioanalyysissä käytetään ensinnäkin ikää (so. syntymävuosi), toiseksi koulutusta, kolmanneksi kotitalouden nettotuloja, neljänneksi kulttuuripääomaa ja viidenneksi koti-faktoria (ks. Taulukko 7). Suorat yhteydet esitettiin jo aikaisemmin.

Taulukko 7. Hierarkkinen regressioanalyysi hedonistisen kulutuksen faktorista miehillä. Standardoidut regressiokertoimet (Beta)

	Askel 1	Askel 2	Askel 3	Askel 4	Askel 5
1 Syntymävuosi	.23***	.18***	.18***	.20***	.20***
2 Peruskoulutus		.13***	.11**	.05	.05
3 Kotitalouden nettotulot			.05	.04	.01
4 Kulttuuripääoma-faktori				.16***	.15***
5 Koti-faktori					.11**
<i>R</i> ² (muutos)	.05	+.01	+.00	+.02	+.01
<i>F</i> : <i>n</i> muutokset	***	***	ns	***	***

N = 1172. * p<.05. ** p<.01. *** p<.001. Aineisto koko väestöön painotettuna.

Miehillä kaikkein voimakkain hedonistiseen kuluttamiseen vaikuttava tekijä on ikä: nuoret suhtautuvat siihen selvästi vanhempia myönteisemmin. Iän vaikutus ei vähene itse asiassa lainkaan, vaikka muiden tekijöiden vaikutukset otettaisiin huomioon. Korkean koulutuksen yhteys siihen, että suhtautuu myönteisesti hedonistiseen kuluttamiseen, sen sijaan vakioituu kokonaan; askel 4, jossa otetaan huomioon kulttuuripääoma, on ratkaisevassa asemassa tämän kannalta. Nettotuloilla ei ole yhteyttä hedonistiseen kuluttamiseen, jos ikä ja koulutus vakioidaan. Kulttuuripääoma säilyy vakiointien jälkeenkin miehillä vahvana hedonistista kuluttamista selittävänä tekijänä. Naisilla, kuten kohta nähdään, tilanne on tältä osin aivan erilainen. Myös kodin kunnostukseen ja sisustukseen liittyvä makumieltymys on edelleen positiivisessa yhteydessä hedonistiseen kuluttamiseen.

Entä sitten naiset? Nuoret naiset suhtautuvat myönteisemmin hedonistiseen kuluttamiseen kuin vanhat (ks. Taulukko 8). Yhteys ei kuitenkaan ole yhtä vahva kuin miehillä. Peruskoulutuksen *negatiivinen* yhteys hedonistiseen kuluttamiseen voimistuu vakiointien jälkeen ja tulee tilastollisesti merkitseväksi. Miehillähän peruskoulutuksen yhteys hedonistiseen kuluttamiseen oli positiivinen, mutta sen vaikutus siihen tuli kult-

tuuripääoman *kautta* eikä itsenäisesti. Naisilla asia on päinvastoin. Vähän koulutetut naiset suhtautuvat hedonistiseen kuluttamiseen myönteisesti *siitäkin huolimatta*, että heillä on muita vähemmän kulttuuripääomaa.

Taulukko 8. Hierarkkinen regressioanalyysi hedonistisen kulutuksen faktorista naisilla. Standardoidut regressiokertoimet (Beta)

	Askel 1	Askel 2	Askel 3	Askel 4	Askel 5
1 Syntymävuosi	.11***	.13***	.14***	.15***	.11***
2 Peruskoulutus		-.06	-.09**	-.11***	-.09**
3 Kotitalouden nettotulot			.09**	.09**	.05
4 Kulttuuripääoma-faktori				.07*	.01
5 Koti-faktori					.24***
<i>R</i> ² (muutos)	.01	+.00	+.01	+.00	+.05
<i>F</i> :n muutos	***	ns	**	*	***

N = 1087. * p<.05. ** p<.01. *** p<.001. Aineisto koko väestöön painotettuna.

Nettotulojen yhteys hedonistiseen kuluttamiseen häviää makumieltymysten huomioon otton myötä. Toisin kuin miehillä, kulttuuripääoma ei naisilla selitä vakiointien jälkeen lainkaan suhtautumista hedonistiseen kulutukseen. Sen sijaan kodin kunnostukseen ja sisustukseen sekä ulkoi-luun ym. liittyvä koti-faktori on naisilla kaikkein voimakkain kulutuksen hedonistisuutta selittävä tekijä. Miehillä sitä tärkeämpiä tekijöitä olivat ikä ja kulttuuripääoma.

Yhteenvetona edellä esitetyistä hedonistista kuluttamista selittävistä regressioanalyseista voidaan todeta, että nuoremmat ikäluokat suhtautuvat hedonistiseen kuluttamiseen vanhempia myönteisemmin, mutta miehillä iällä on enemmän selittävää voimaa kuin naisilla. Koska kulttuuripääoman vaikutuksen vakiointi aiheuttaa miehiä tarkasteltaessa sen, että (korkean) koulutuksen yhteys myönteiseen suhtautumiseen hedonistiseen kuluttamiseen häviää, voidaan päätellä, että kulttuuripääoma on miehillä se mekanismi, joka selittää koulutuksen ja hedonistisen kuluttamisen välisen suoran, positiivisen riippuvuuden. Siinä missä miehillä hedonistista kuluttamista selittävät eniten ikä ja kulttuuripääoma, naisilla ylivoimaisesti tärkein selittävä tekijä on kodin kunnostamiseen ja sisustukseen liittyvät makumieltymykset. Käytännöllisesti katsoen näyttää, että kaikki tarkastellut riippuvuudet ovat sukupuolispesifejä.

Keskustelua

Esitimme alussa tutkimuskysymyksen yhteydessä ajatuksen, että mikäli Suomessa kulttuuripääomaa strukturoisi koulutusta voimakkaammin jotkin muut tekijät, voitaisiin bourdieulainen käsitys meillä kyseenalais-
taa tai sille olisi ainakin tehtävä tiettyjä varauksia. Analyysimme perusteella *sukupuoli* näyttää todella nousevan esiin ratkaisevaksi tekijäksi. Jättämällä sukupuolen merkityksen huomiotta ei sen enempää kulttuurista pääomaa, hedonistista kuluttamista kuin niiden välistä suhdettakaan voida kunnolla ymmärtää. Vaikka kulttuuripääoma toki vaihtelee voimakkaasti myös esimerkiksi koulutustason mukaan, osoittaa sukupuolen merkitystä tässäkin hyvin se, että korkeimmin koulutettujen miesten kulttuuripääoma on tässä käytetyllä mittarilla mitattuna samalla tasolla vähemmän koulutettujen naisten kanssa.

Jos kulttuuripääoma on, kuten nämä tulokset osoittavat, niin vahvasti ”feminisoitunut” (vrt. Bourdieu 1984a, 103) ilmiö Suomessa, niin voiko se silloin ylipäätään enää toimia tarkoitetun kaltaisena hierarkkisesti erottelevana mekanismina yhteiskunnassa? Bourdieu itse ei tehnyt kulttuuripääomaan liittyviä empiirisiä tarkasteluja sukupuolispesifisti (eikä tietenkään käyttänyt vastaavanlaista summamuuttujaa⁷), mutta toisaalta hänen laaja luokkakonseptionsa – tai paremminkin näkemyksensä sosiaalisesta tilasta – tavallaan sisältää myös monien muiden tekijöiden (kuten sukupuolen) yhteisvaikutukset. Kuten Bourdieu kirjoittaa *Distinctionissa*:

Kun, kuten usein on tapana, analyysi tehdään erikseen muuttuja muuttujalta, on olemassa vaara pitää yhden muuttujan ominaisuutena (kuten sukupuolen tai iän, jotka molemmat ilmentävät omalla tavallaan luokan koko tilannetta tai trendiä) koko muuttujajoukon aikaansaamaa efektiä /.../. Taloudelliset ja sosiaaliset olosuhteet, kuten ammatin mukaan identifoidut, antavat erityisen muodon kaikille sukupuolen ja iän ominaisuuksille, siten että kyse on koko tekijärakenteen voimasta, joka on yhteydessä asemaan sosiaalisessa tilassa ja joka ilmenee iän, sukupuolen ja käytäntöjen välisissä korrelaatioissa. (Bourdieu 1984a, 105-106.)

Bourdieu on siis samaa mieltä siitä, että empiirisissä analyyseissä tulee olla tarkkana siinä, etteivät useat vaikuttavat tekijät hautaudu yhden

tarkasteluun valitun muuttujan alle. Mutta sisällöllisesti ajatellen aselma on mahdollista tulkita myös kääntäen, nimittäin niin, että ainakin Suomen tapauksessa (sukupuolen merkityksen) alleen hautaava muuttuja on nimenomaan bourdieuläinen kulttuurinen pääoma!

Toki monissa suomalaisissa (esim. kulttuuriharrastuksia koskeissa) tutkimuksissa ja tilastoissa on aiemminkin kiinnitetty huomiota kulttuurikulttuurin naisvaltaisuuteen ja naisten ”hyvään kulttuuritahtoon” (vrt. Alasuutari 1997, 8). Sen sijaan ei ole juurikaan mietitty sitä, mitä vaikutuksia tällä seikalla on kulttuuripääoman käsitteen käypyyteen suomalaisessa kontekstissa. Pelkän asiantilan toteaminen, siis että naiset ovat Suomessa kauttaaltaan huomattavasti kiinnostuneempia korkeakulttuurista kuin miehet, ei vielä ole vastaus tähän kysymykseen. Yksi ja taatusti bourdieuläinen (vrt. yllä oleva sitaatti) kanta voisi olla myös se, että kulttuuripääoma ei toimi vain koulutuksen, vaan tietyissä tilanteissa myös sukupuolen selittävän voiman takana. Tämä näkemys on tietysti vastakkainen edellä esittämällemme ajatukselle, että sukupuolen merkitys häviää helposti kulttuuripääoman alle. Lopullista vastausta siihen, kumpi näistä on hedelmällisempi tapa ymmärtää kulttuuripääoman ja sukupuolen välinen suhde, ei tässä voida esittää, mutta joka tapauksessa kulttuuripääoman sukupuolittuneisuus tulee ottaa huomioon, jos käsitettä haluaa käyttää suomalaisessa kontekstissa. Ei voida yksinkertaan olettaa, että kulttuuripääoma olisi riippuvainen vain koulutuksesta.

Analyysissämme kävi ilmi, että myönteinen suhtautuminen hedonistiseen kuluttamiseen on sekin (odotetusti: tähänhän ei liity, kuten kulttuuripääomaan, sellaista teoreettista perustelua joka tekisi seikasta yllättävän) hyvin naisvaltaista. Esimerkiksi Turo-Kimmo Lehtonen (1999, 85-96) on keskustellut kulutuskäyttäytymisen ja tavaramaailman sukupuolittuneisuudesta. Lehtonen tähdentää sitä, että ostoksilla käymisen sukupuolittuneisuus ilmenee ennen kaikkea diskursiivisten stereotyyppien tasolla. Ajatellaan, että miehet eivät osaa (eivätkä halua) naisten tavoin nauttia ”shoppailusta” ilman varsinaista päämäärää, ja ylipäätään tavaramaailman estetisoimista pidetään naisellisenä ilmiönä. Näkemys on tärkeä tämän kirjoituksen tuloksien kannalta, sillä voidaan ajatella, että vastauksissa aineistomme hedonistista kulutusta koskeviin kysymyksiin kyse lienee paljolti juuri näistä sukupuolittuneista ostoksilla käymisen ja hedonistisen kulutuksen stereotyyppiä. Vastaukset eivät (ainakaan välttämättä) kerro suoraan itse kulutuskäyttäytymisen eroista.

Kulttuuripääoman ja hedonistisen kuluttamisen välinen suhde on puolestaan tärkeä sikäli, että miehillä kulttuuripääoma selittää myötämiehistä suhtautumista hedonistiseen kuluttamiseen, kun taas naisilla niiden välillä ei ole lainkaan yhteyttä. Siinä missä paljon kulttuurista pääomaa omaavat miehet pitävät hedonistisesta kuluttamisesta, naisissa siitä pitävät eniten vähän koulutetut sekä ennen kaikkea ne, joiden mieltymykset ovat kodin kunnostukseen ja sisustamiseen yms. liittyvän maku-olutuvuuden mukaisia. Aineistomme mukaan suhtautumista hedonistiseen kuluttamiseen selittävät makuluokat ovat siis voimakkaasti sukupuolittuneita. Esimerkiksi Gerhard Schulze ei ota *Die Erlebnisgesellschaft* -teoksensa laajaa empiiristä aineistoa tarkastellessaan lainkaan huomioon erottelemiensä makuluokkien mahdollista (ja todennäköistä) sukupuolituneisuutta vaan kiinnittää huomionsa rakenteellisista tekijöistä pelkäänsä ikään ja koulutukseen (ks. Schulze 1992 & Noro 1995b, 126).

Esitetyille tuloksille on kuitenkin aihetta esittää eräs metodologinen varaus. Ongelmana tällaisissa makumieltymyksiä koskevissa tarkasteluissa on ylipäänsä kysymys, missä mielessä voidaan todella puhua mistään makueroista yksistään sen perusteella, että jokin tutkimusmenetelmä (tässä tapauksessa faktorianalyysi) liittyy tietyt muuttujat yhteen. Yhtenä kriteerinä voi pitää tietenkin sitä, kuinka hyvin ne voidaan teoreettisesti perustella. Tästä näkökulmasta ainakin toinen tarkastelemistamme faktoreista, joka liittyi kodin kunnostukseen ja sisustukseen, on melko kyseenalainen. Sama pätee myös hedonistisen kuluttamisen faktoriin ja siihen, kuinka siinäkin niputetaan erilaisia muuttujia, vaikka se kulutussosiologista keskustelua ajatellen perusteltua olisikin. Korkeakulttuurisen maun faktori, so. bourdieuläinen kulttuuripääoma, on tietysti kaikkein suorimmin teoreettisesti perusteltavissa. Mutta tässä esitetty päätulos, jonka mukaan sukupuoli on kulttuuripääoman jakautumisen kannalta Suomessa vähintään yhtä tärkeä tekijä kuin koulutus, asettaa kyseisen teoreettisen perustelun itsessään kyseenalaiseksi.

Viitteet

- ¹ Ongelmallista Alasuutarin tarkastelussa on se, että hän rakentaa kulttuuripääomaa kuvaavan muuttujansa niin uskollisesti Bourdieun ajatukselle kulttuuripääomasta koulutuksen selittävän voiman mekanismina, että päättyy

- tietynlaiseen kehään valitessaan siihen *jo ennalta* vain sellaisia muuttujia, jotka ovat peruskoulutuksen mukaan erottelukykyisimpiä: ”Etsin nimenomaan sellaisia makua, asenteita ja suhtautumistapoja kuvaavia muuttujia, jotka liittyvät yksilöiden koulutustasoon vastaajien iästä ja sukupuolesta riippumatta” (Alasuutari 1997, 6). Jos päätetään jo etukäteen näin, ei ole enää lainkaan mahdollista tarkastella sitä perustavaa kysymystä, kuinka hyvin kulttuuripääoma Suomessa ”toimii” erottelevana tekijänä ylipäättään ja koulutuksen selittävän voiman mekanismina erityisesti. Päätöksen jälkeen ei ole enää kovin yllättävänä tulos, jos: ”Tällä kulttuuripääoman summamuuttujalla yksilöiden saama arvo ei siis ole suuresti riippuvainen heidän iästään tai sukupuolestaan” (Alasuutari 1997, 8).
- 2 Aineiston keruun suunnittelu toteutettiin monen eri tahon yhteistyönä. Mukana olivat Helsingin yliopiston sosiaalipolitiikan ja sosiologian laitokset, Jyväskylän yliopiston yhteiskuntatieteiden ja filosofian laitos, Tampereen yliopiston sosiaalipsykologian ja sosiologian laitos, Turun yliopiston sosiologian laitos, Kela ja Stakes. Aineistoa on luonteensa vuoksi käytetty tähän mennessä lähinnä suurten ikäluokkien ja sukupolvien tutkimiseen (ks. esim. Hoikkala, Purhonen & Roos 2002). Aineiston alkuperäisen otoksen koko oli 4435. Hyväksytyjä vastauslomakkeita tuli lopulta 2628. Vastausprosentti oli 59.3. Tilastokeskuksen arvion mukaan ”kato on postikyselyaineistoksi tyydyttävä kyselyn aihepiiri huomioiden” (Virtanen 1999).
 - 3 Faktoripisteet kuvaavat sitä, miten voimakkaasti tutkitun yksikön vastaukset painottuvat jollekin faktorianalyysin erottelemalle ulottuvuudelle.
 - 4 Tämä oletus sukupuolen merkityksestä penkkiurheilun ja kulttuuripääoman välisessä suhteessa vahvistui, kun vastaavaa faktorianalyysi tehtiin kummallekin sukupuolelle erikseen: naisilla penkkiurheilu todella latautuu negatiivisena samalle ulottuvuudelle kuin taiteen ja muun korkeakulttuurin arvostus, mutta miehillä penkkiurheilu muodosti erillisen faktorin ulkoi-lun kanssa. Penkkiurheilu näyttää siis olevan Suomessa miehillä neutraali harrastus kulttuuripääomaan nähden, mutta paljon kulttuurista pääomaa omaavat naiset ilmoittavat muita naisia harvemmin penkkiurheilun vastaa-van mieltymyksiään.
 - 5 Käytetty SPSS tilasto-ohjelma laskee faktoripistemuuuttujat oletusarvoisesti siten, että niiden keskiarvoksi tulee 0 ja havaintoyksiköiden saamat arvot jakautuvat siten sen ympärille. Esimerkiksi graafisissa tarkasteluissa tällä on se huono puoli, että keskiarvon merkitys helposti ylikorostuu ja riski tehdä liian voimakkaita tulkintoja kasvaa, kun arvot ovat joko negatiivisia tai positiivisia, vaikka niiden väliset erot todellisuudessa olisivat hyvinkin mitättö-miä. Tämän vuoksi tässä kirjoituksessa tarkastellut faktoripistemuuuttujat on

muunnettu sellaisiksi, että keskiarvon sijasta 0 tarkoittaa pienintä havaittua arvoa kyseisellä faktoripistemuuttujalla.

- 6 Molemmissa tapauksissa yhteydet ovat pieniä heittoja lukuun ottamatta samankaltaiset, jos ”suoran” ikävakioidin sijasta ikä otetaan huomioon siten, että tarkastelut tehdään vain suurille ikäluokille. Tämä merkitsee sitä, ettei iän mukainen yhdysvaikutus ole ainakaan ratkaisevaa.
- 7 Kulttuuripääomaa tutkiessaan Bourdieu käyttää tärkeimpänä tilastollisena menetelmänään korrespondenssianalyysia, joka on varsin vähän käytetty menetelmä yhteiskuntatieteissä Ranskan ulkopuolella. Menetelmän sitä on voimakkaasti (ja ainakin osin oikeutetusti) kritisoitu sen tulosten esitystavasta johtuvan monitulkintaisuuden vuoksi. Logiikaltaan korrespondenssianalyysia voidaan kuitenkin pitää tässä käytetyn faktorianalyysin eräänlaisena sukulaismenetelmänä, sillä molemmissa niissä on kyse tiedon tiivistämisestä muuttujajoukon piilevien ulottuvuuksien esillepanon kautta. Ranskassa tämä yhtäläisyys on viety niin pitkälle, että korrespondenssianalyysi luetaan tavallisesti faktorianalyysien joukkoon, tai jopa niin, että menetelmien katsotaan olevan toistensa synonyymeja. (Ks. Broady 1990, Cibois 1983.)

Kirjallisuus

- Alapuro, R. (1988). Suomalainen Bourdieu ja Musta leski. *Sosiologia* 25:1, 3-7.
- Alapuro, R. (1997). Ensimmäinen ja toinen aste. Teoksessa *Boken om vårt land. Festskrift till Professor Matti Klinge. Jubelakirja Professori Matti Klingelle* 31.VIII. 1996. Söderströms & Co: Helsingfors; Helsinki: Otava, 73-81.
- Alasuutari, P. (1997). Kulttuuripääoma summamuuttujan valossa. *Sosiologia* 34:1, 3-14.
- Baudrillard, J. (1973). *Le miroir de la production, ou, L'illusion critique du matérialisme historique*. Collection Mutations-Orientations, 27. Paris: Casterman.
- Baudrillard, J. (1975). *The Mirror of Production*. St. Louis: Telos Press.
- Beck, U. (1986). *Risikogesellschaft: Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Bennett, T., Savage, M., Sylva, E. & Warde, A. (2003). Cultural capital and social exclusion. (Julkaisematon.)
- Bourdieu, P. (1979). *La distinction: Critique sociale du jugement*. Paris: Minuit.
- Bourdieu, P. (1984a). *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. London & New York: Routledge & Kegan Paul.
- Bourdieu, P. (1984b). *Homo Academicus*. Paris: Minuit.

- Broadly, D. (1990). *Sociologi och epistemologi: Om Pierre Bourdieus författarskap och den historiska epistemologin*. Stockholm: HLS.
- Campbell, C. (1987). *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism*. Oxford: Blackwell.
- Cibois, P. (1983). *L'analyse factorielle: Analyse en composantes principales et analyse des correspondances. Que sais-je?* Paris: PUF.
- Eskola, K. & Linko, M. (1986). *Lukijan onni: Poliitikkojen, kulttuurieliitin ja kirjastonkäyttäjien kirjallisista*. Helsinki: Tammi.
- Falk, P. (1994). *The Consuming Body*. London: Sage.
- Falk, P. & Campbell, C. (eds.) (1997). *The Shopping Experience*. London: Sage.
- Falk, P. & Mäenpää, P. (1997). *Lottomiljonäärit: Tutkimus suomalaisista lottovoittajista*. Helsinki: Gaudeamus.
- Featherstone, M. (1996). The postwar generation at 50: a research plan. (Julkaisematton.)
- Featherstone, M., O'Connor, J., Phillips, D. & Wynne, D. (1994). *Lifestyle and Cultural Consumption in the City*. ESRC End of Project Report, Ref: R000-23-3075.
- Gronow, J. (1990). Mitä on hyvä maku? *Sociologia* 27:2, 95–107.
- Gronow, J. (1997). *The Sociology of Taste*. London & New York: Routledge.
- Gronow, J. & Warde, A. (eds) (2001). *Ordinary Consumption*. London & New York: Routledge.
- Haatanen, K. (2003). Tavikset eksentrisen yhteiskunnan kaatoluokkana ja toivona. Esitelmä Westermarck-seuran sosiologipäivillä Genealogisen kritiikin välineet – työryhmässä, Helsingissä 28.-29.3.2003.
- Hoikkala, T., Purhonen, S. & Roos, J.P. (2002). The baby boomers, life's turning points, and generational consciousness. Teoksessa June Edmunds & Bryan S. Turner (eds). *Generational Consciousness, Narrative, and Politics*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 145-164.
- Ilmonen, K. (1985). *Behov och civilisation*. Stockholm: Carlsson.
- Ilmonen, K. (1993). *Tavaroiden taikamaailma: Sosiologinen avaus kulutukseen*. Tampere: Vastapaino.
- Klinge, M. (1990). Yliopisto ja Helsinki: Professorit, status ja asuminen. Teoksessa Klinge, M. et al. *Helsingin Yliopisto 1917-1990*. Helsinki: Otava, 419-458.
- Lahire, B. (2004). *La culture des individus: Dissonances culturelles et distinction de soi*. Paris: La Découverte.
- Lamont, M. (1992). *Money, Morals and Manners: The Culture of the French and American Upper-Middle Class*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lehtonen, T-K (1999). *Rahan vallassa: Ostoksilla käyminen ja markkinatalouden arki*. Helsinki: Tutkijaliitto.
- Mäkelä, K. (1985). Kulttuurisen muuntelun yhteisöllinen rakenne Suomessa. *Sociologia* 22:4, 247-260.

- Noro, A. (1991). *Muoto, moderniteetti ja 'kolmas': Tutkielma Georg Simmelin sosiologiasta*. Helsinki: Tutkijaliitto.
- Noro, A. (1995a). Uudemman kulutussosiologian mallit ja figuurit. *Sosiologia* 32:1, 1-11.
- Noro, A. (1995b). Gerhard Schulzen elämysyhteiskunta. Teoksessa Rahkonen, K. (toim.) *Sosiologisen teorian uusimmat virtaukset*. Helsinki: Gaudeamus, 120–140.
- Noro, A. (2003). Suullinen tieto, ravintola Marjan Helmi, Helsinki.
- Rahkonen, K. (1995). Maku taisteluna: Bourdieu ja Nietzsche. *Sosiologia* 32:1, 12–25.
- Rahkonen, K. & Roos, J. P. (1993). The field of intellectuals: the case of Finland. *International Journal of Contemporary Sociology* 30:2, 154–172.
- Rahkonen, K., Roos, J. P. & Seppälä, U-M (1989). *Onko metallimies eri mies. Tutkimus uuden keskiluokan ja työväenluokan makuerosta*. Helsinki: Metalliliitto.
- Roos, J. P. (1980). Ranskalaista haarukkastrategiaa. *Sosiologia* 17:1, 70.
- Roos, J. P. & Rahkonen, K. (1985). Att vilja leva annorlunda: På jakt efter den nya medelklassen i Finland. *Sosiaalipolitiikan laitos, Tutkimuksia 2*. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Roos, J. P. & Rahkonen, K. (2000). In search of the Finnish new middle class. Teoksessa Derek Robbins (ed.). *Pierre Bourdieu: 4 Volume Boxed Set*. London: Sage, Vol. 4, 275–293.
- Sabour, M. (1988). *Homo Academicus Arabicus*. Joensuu: Joensuu University Press.
- Schulze, G. (1992). *Die Erlebnisgesellschaft: Kultursoziologie der Gegenwart*. Frankfurt & New York: Campus.
- Shusterman, R. (1992). *Pragmatist Aesthetics: Living Beauty Rethinking Art*. Oxford: Blackwell.
- Sulkunen, P. (1982). Society Made Visible: On the Cultural Sociology of Pierre Bourdieu. *Acta Sociologica* 25:2, 103–115.
- Sulkunen, P. (1992). *The European New Middle Class: Individuality and Tribalism in Mass Society*. Avebury: Aldershot.
- Toivonen, T. (1993). Consumption Makes Classes? *Turun kauppakorkeakoulun julkaisuja, Keskustelua ja raportteja 10*. Turun kauppakorkeakoulu: Turku.
- Virtanen, V. (1999). *Suomalaisen elämänkaari: Aineistoseloste*. Tilastokeskus, Elinolot, Haastattelu- ja tutkimuspalvelut. Helsinki: Tilastokeskus.
- Willis, P. (1978). *Profane Culture*. London: Routledge & Kegan Paul.

Liitetaulukot

Liitetaulukko 1. Makumieltymystena suorat jakaumat, %

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI
<i>Hyvin paljon</i>	7.2	6.1	14.0	35.2	21.6	17.0	16.0	5.8	2.1	23.7	21.2
<i>Melko paljon</i>	14.4	11.4	21.5	34.9	31.8	23.2	21.8	10.8	4.5	30.1	25.0
<i>Kohtalaisesti</i>	25.1	16.4	24.4	23.2	31.1	30.0	26.3	18.0	15.1	28.4	21.2
<i>Melko vähän</i>	32.2	31.1	23.5	6.2	13.5	25.5	24.7	29.8	38.6	13.9	19.4
<i>Ei lainkaan</i>	21.1	35.0	16.6	0.5	1.9	4.4	11.2	35.7	39.6	3.8	13.2
<i>Yhteensä</i>	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
<i>N</i>	2552	2491	2543	2586	2569	2558	2563	2556	2560	2572	2559

*“Missä määrin seuraavat asiat vastaavat mieltymyksiänne?”

I = kasvisruokavalio, II = etniset ruoat, III = penkkiurheilu, IV = ulkoilu, V = kodin kunnostus ja sisustus, VI = itsensä kehittäminen, opiskelu, VII = taide ja/tai kirjallisuus, VIII = klassinen konserttimusiikki, IX = kapakassa istuskelu, X = matkailu, XI = mökkeily.

Liitetaulukko 2. Kuluttamiseen liittyvien väittämiä suorat jakaumat, %

	I	II	III	IV
<i>Täysin samaa mieltä</i>	58.4	17.6	24.0	2.9
<i>Jokseenkin samaa mieltä</i>	32.7	27.4	42.4	15.7
<i>Jokseenkin eri mieltä</i>	6.3	26.5	21.4	33.7
<i>Täysin eri mieltä</i>	2.6	28.5	12.3	47.8
<i>Yhteensä</i>	100	100	100	100
<i>N</i>	2573	2588	2583	2560

*“Seuraavaksi esitämme Teille joukon väittämiä, jotka liittyvät eri elämänaaluille. Missä määrin olette samaa tai eri mieltä niiden kanssa?”

I = Haluan hemmotella itseäni silloin tällöin, II = Kaupoissa kiertely ja ostoskeskuksissa vaeltelu on hauskaa, III = Valitsen vaatteet niiden ulkonäön perusteella, IV = Ostan tuotteet merkin perusteella.

Liitetaulukko 3. Varianssianalyysi kulttuuripääomasta sukupuolen ja peruskoulutuksen mukaan

Varianssin lähde	Selitysosuus %	DF	F	Sig F
<i>Sukupuoli</i>	8.6	1	191.58	***
<i>Peruskoulutus</i>	12.5	2	144.32	***
<i>Sukupuoli-koulutus-interaktio</i>	1.3	2	13.32	***
<i>Selitetty</i>	22.4	5	118.95	***
<i>Jäännös</i>	83.6	2026		
<i>Kokonaisneliösumma</i>	100.0	2031		

N = 2031. * p<.05. ** p<.01. *** p<.001. Aineisto koko väestöön painotettuna.

OLIKO SOSIALISMISSA MUOTIA? NEUVOSTOKULUTUKSEN HISTORIAA

Jukka Gronow

Johdanto

Virallisen ideologian mukaan neuvostokansalaisten tarpeiden tulkitseminen sekä kulutuksen ohjaaminen ja hallinta olivat valtion ja kommunistisen puolueen tärkeitä tehtäviä ja oleellinen osa uuden kommunistisen yhteiskunnan rakennusprojektia sodan jälkeisinä vuosina. Tämä ideologinen hanke saavutti huippunsa 1960-luvulla, Nikita Hrushtshovin hallintokaudella ja Leonid Brezhnevin kauden alkupuolella. Neuvostoliiton kommunistinen puolue lupasi juhallisesti vuonna 1961, että vuoteen 1980 mennessä maahan olisi luotu kommunistinen yhteiskunta, jossa kaikenlainen niukkuus olisi tuntematonta ja jokainen saisi sekä aineellisia että henkisiä hyödykkeitä tarpeidensa mukaan. 1950-luvun ja 1960-luvun alun nopea talouskasvu ja sitä seurannut elintason yleinen nousu tekivät nämä lupaukset ainakin jossakin määrin uskottaviksi. Mutta jo 1960-luvulla neuvostotalous kohtasi sodan jälkeiset ensimmäiset vakavat ongelmat, jotka vakavasti horjuttivat neuvostokansalaisten luottamusta tuon projektin toteutumiseen. Vuosikymmenen lopulla kommunismin rakennusprojekti oli menettänyt suuren osan uskottavuuttaan ainakin ”tieteellis-teknisen sivistyneistön” (lue: uusi koulutettu neuvostokeskiluokka) parissa. Virallisessa ideologiassa ajatus neuvostososialismista reaalisenä ja selvästi taloudellisestikin parempana vaihtoehtona kapitalismille säilyi kuitenkin muuttumattomana aina 1980-luvun loppupuolelle.

Kuluttajien tarpeiden ja kulutuksen sääntely ja suunnittelu olivat mitä tärkein ja vakavin kysymys, johon kiinnitettiin huomiota monilla tahoilla ja monin voimin. Poliittinen suhtautuminen kulutukseen vaihteli paljonkin neuvostovallan eri vuosikymmeninä 1920-luvun lopun kulttuurivallankumouksen askeettisen ja uhrautuvan työläisen ideaalista Stalinin kauden neuvostoluksuksella pröystäilyyn ja edelleen sodan ja Stalinin jälkeisten vuosikymmenten varovaisempaan tasapainoiluun yleisen yltäkylläisyyden lupauksen ja yksilöllisten tarpeiden rajunkin sääntelyn ja rajoittamisen välillä. Kommunismin rakentaminen edellytti periaatteessa kaikenlaisten yksityisomistuksen jäänteiden eliminoimista (maapalstat, huoneistot ja talot, yksityisautot ja dachat) ja niiden korvaamista ilmaisilla kollektiivihyödykkeillä ja palveluilla (ilmaiset lomamatkat Mustanmeren tai Itämeren rannoille, palvelutalot ja kotitalouden työtä korvaavien julkisten palveluiden kehittäminen ja lähes ilmainen kollektiiviliikenne). Näiden kollektiivisten palveluiden tehtävänä oli minimoida yksityiset kotitaloudet, tasoittaa palkkoja ja johtaa viime kädessä rahan eliminoimiseen yhteiskunnasta. Mutta niillä oli toinen, ehkä vieläkin keskeisempi tehtävä: uuden kommunistisen ihmisen tuli olla mahdollisimman vähän kiinnostunut ja riippuvainen yksityistaloudesta ja aineellisista hyödykkeistä, jotta hän voisi sen sijaan käyttää kaikki henkiset ja fyysiset voimavaransa sekä itsensä että yhteiskuntansa kehittämiseen.

Kulttuurilla ja kasvatuksella oli tässä suhteessa erityisen tärkeä ja vastuullinen tehtävänsä neuvostoyhteiskunnassa. Koko yhteiskunnan ja yksilön kulttuurisen rikkauden ja monipuolisuuden tuli kulkea ja kehittyä käsi kädessä. Kommunistisen puolueen ja valtion tärkein tehtävä oli vapauttaa kansalaiset karkeiden aineellisten voimien ja alhaisen omistuvietin vallasta. (Ks. Vihavainen 2004.)

Stalinin kauden yksityistä kulutusta ja rahatalouden kehitystä koskevien myönnytysten jälkeen, mikä salli kaikenlaisia pieniä yksilöllisen kulutustalouden ilmauksia (ks. Gronow 2003), Neuvostoliitto koki Stalinin kuoleman jälkeen merkittävän paluun niukempaa ja kollektiivista kulutusta korostavaan suuntaan. Hrushtshevin aika merkitsi paluuta ”aitoihin kommunistisiin ideaaleihin” kulutuksenkin suhteen Stalinin kauden ”vääristymien” jälkeen. (Ks. Reid 1997; Buchli 1997)

Käytännössä puolue varasi itselleen oikeuden toteuttaa ”diktatuuria tarpeiden yli” (vrt. Heller 1976) tulkitsemalla ja määrittelemällä, mitkä tarpeet olivat tyydyttämisen arvoisia, mitkä eivät. Samaan aikaan se kui-

tenkin lupasi kansalaisilleen sellaista materiaalista hyvinvointia, jolle ei ollut vertailukohtaa ihmiskunnan historiassa. Tulihan Neuvostoliiton saavuttaa ja ylittää lännen johtavat kapitalistimaat myös aineellisen kulttuurin ja kulutuksen alalla. Tämä kaksinainen tehtävä viritti politiikan, joka oli sisäisesti ristiriitainen. Sosialistisen kulutuksen kehittämistä hallitsi kaksinaisuus tai jopa antinomia toisaalta yleistä yltäkylläisyyttä koskevan lupauksen ja toisaalta konsumerismin ja individualismin kaikkia turhia ja tarpeettomia tai vaarallisia pidettyjä ilmauksia kohtaan suunnatun kritiikin välillä. Olihan pelättävissä, että mikäli neuvostokansalainen kiinnitti liikaa huomiota omaan tai perheensä aineelliseen hyvinvointiin, yksityisomistuksesta puhumattakaan, häntä uhkasi poliittinen ja henkinen turmeltuminen. Oli vaarana, että hän menettäisi kiinnostuksensa ja kadottaisi näköpiiristään kaikkein tärkeimmän tehtävänsä, sosialismin rakentamisen sekä osallistumisen uuden kommunistisen kulttuurin luomiseen. Tämän takia Neuvostoliitossa vallitsevaa kulutuskulttuuria luonehti – kaikista yltäkylläisyyden lupauksista huolimatta – kaiken aikaa tietynlainen niukkuuden ja vaatimattomuuden ideaali. Neuvostoihmisen halut olivat aina ”kesytettyjä” haluja. Tai ainakin puolueella ja käytännössä sen virkailijoilla oli aina viimekätinen oikeus tulkita sosialistisen realismin hengessä tai sen periaatteiden mukaan, mitkä halujen ja tarpeiden ilmaukset olivat kulloinkin oikean suuntaisia ja sopusoinnussa historian suuren päämäärän toteutumisen kanssa (ks. Gronow 2003, 150–152).

Uusia tuotteita sosialistisen säädyllisyyden ja hyvän maun rajoissa

Jo 1930-luvulta lähtien kulutustavaratehtaiden johtajat kilpailivat keskenään kulutustavaroiden ja -palveluiden tuottamisesta ja erityisesti siitä, kuka pystyi tuottamaan eniten uutuuksia ja keksimään uusia tuotteita. 1930-luvulta lähtien ainakin yksi tärkeä yrityksen menestyksen mittari olivat uutuudet, jotka se kykeni luomaan kunakin vuonna tai kulloisenkin viisivuotiskauden aikana. (Ks. Gronow 2003, 67.) Tällä tavoin sekä puolue että hallitus kannustivat tuotedifferentiaatiota, minkä ajateltiin vastaavan kuluttajien kasvavaa tarvetta ilmaista sekä omaa makuaan

että yksilöllisyyttä. Samaan aikaan puolue varasi itselleen oikeuden tulkita ja päättää, milloin nämä ilmaukset ja toiveet olivat sosialistisen ”säädyllisyyden” ja hyvän maun rajoissa. Aineellisenkin kulttuurin alueella vallitsi siten sosialistisen realismin periaate (vrt. Morozov 1995). Yksilöiden ei luotettu kykenevän valitsemaan itse, ilman puolueen ohjausta, mikä oli hyväksyttävää tulevassa kommunistisessa yhteiskunnassa. Vain puolue pystyi luotettavasti tulkitsemaan (vrt. ”puolueellisuuden” – *partijnost* – periaate), mitkä kulloinkin esiintyvistä ja havaittavista tendensseistä olivat osa oikeaa kommunismia ja mitkä taas olivat vain jäänteitä vanhasta luokkayhteiskunnasta tai pikkuporvarillisia – tai vieläkin vaarallisempia vasemmistolaisia – poikkeamia puolueen oikeasta linjasta.

Valtion ja puolueen politiikkaan vaikuttivat moninaiset toisiinsa törmäävät edut aivan samoin kuin yksilöiden käyttäytymiseenkin. Itse asiassa, sekä koko kulutuskulttuuri että kulutustavaroiden tuotantoa ja jakelua ohjaava politiikka olivat jatkuvassa muutoksen tilassa lähes koko Neuvostoliiton olemassaolon ajan.¹ Markkinaorientoituvia ajanjaksoja seurasivat keskusjohtoisempia ja kollektivistisempia ratkaisuja suosivat kaudet, ja päin vastoin. Kulutusta koskevan politiikan alalla niin Neuvostoliitto kuin sen itäeurooppalaiset satelliittivaltiotkin kokivat monia heilahteluja. (Hanson 2003.)

Tämä kirjoitus koskee vain yhtä varsin rajoitettua mutta sitäkin tärkeämpää ja monessa mielessä kuvaavaa neuvostokulutuksen puolta. Millainen rooli ja tehtävä muodilla ja muotiteollisuudella oli Neuvostoliitossa ja sosialistisessa taloudessa ylimalkaan? Oliko Neuvostoliitossa lainkaan muotia siinä mielessä kuin me sen ymmärrämme (Gronow 1997, 83-100)?

Moskovan muotitalo

Muotiteollisuuden historia paljastaa ehkä paremmin kuin mikään muu niiden toimenpiteiden ristiriitaisen luonteen, johon neuvostokulutuksesta huolehtivat viranomaiset turvautuivat. Jo 1930-luvulla ja etenkin toisen maailmansodan jälkeen Neuvostoliittoon luotiin monia sellaisia instituutioita, jotka monessa suhteessa muistuttivat niiden läntisiä vastineita ja etenkin Pariisin muotitaloja. Ensimmäiset muotitalot ja ateljeet

perustettiin 1930-luvun puolivälissä moniin suuriin kaupunkeihin, usein suurten tavaratalojen yhteyteen. Johtava muotiateljee oli Moskovassa. (Ks. Gronow 2003, 94-97.) Vuonna 1944, sodan vielä jatkuessa, perustettiin suuri muodin keskusinstituutti, Moskovan muotitalo.² Siinä työkenteli jo alusta pitäen suuri joukko tunnettuja muotitaiteilijoita ja-suunnittelijoita. Muutamaa vuotta myöhemmin (1949) sen nimi muutettiin Yleisliittolaiseksi muotitaloksi, jonka tehtävänä oli toimia koko Neuvostoliiton muotiteollisuuden keskuksena ja johtavana laitoksena. Sen tuli vastata neuvostomuodin yleisestä linjasta ja tulevaisuudesta. Samanlaisia taloja oli avattu myös muissa neuvostotasavalloissa ja alueellisissa keskuksissa kuten Leningradissa, Kiovassa, Minskissä ja Riikassa.

Ottaen huomioon, miten erilaisessa taloudellisessa järjestelmässä ne toimivat, ne muistuttivat hämmästyttävän paljon läntisiä tai jopa parisisilaisia esikuviaan. Heti perustamisestaan alkaen Moskovan muotitalo järjesti säännöllisiä muotinäytöksiä. Se avasi myös pysyvän näyttelyn omissa tiloissaan, joka oli avoinna niin asiantuntijoille ja alan ammattilaisille kuin tavallisille asiakkaillekin. Jo vuonna 1945 järjestettiin viisi muotinäytöstä. Tulevina vuosina vakiintui käytäntö järjestää joka kuu-kausi muotinäytöksiä instituutin omalle taiteelliselle neuvostolle ja kausinäyttelyitä muulle yleisölle. Kummissakin tilaisuuksissa vaatteita esittelivät ”elävät hahmot” eli mannekiinit. Näytöksiä varten rakennettiin erityinen näyttämö. Vuonna 1948 Moskovan muotinäytöksissä kävi 43 000 katsojaa.

Neuvostoliiton Ministerineuvoston allekirjoittaman Moskovan muotitalon perustamisasiakirjan mukaan sillä oli seuraavat keskeiset tehtävät:

- 1) sen tuli tutkia ja seurata maailman muotia ja sen kehitystä ja trendejä.
- 2) sen tuli suunnitella vaatekokonaisuuksia;
- 3) lisäksi sen tuli tutkia neuvostomuodin ja neuvostokuluttajan erityispiirteitä ja -tarpeita.

Käytännön toimet näiden tehtävien hoitamiseksi voidaan koota kolmeen ryhmään:

- 1) järjestää muotinäytöksiä ja näyttelyitä;
- 2) painaa ja jakaa muotivaatteiden kaavoja ja piirroksia sekä asiantuntijoille että tavalliselle kansalle;
- 3) järjestää luentoja ja muotinäytöksiä neuvostoyleisön erityiskohderyhmille. (Muotitalo vieraili säännöllisesti suurissa tehtaissa näytöksineen ja näyttelyineen.)

Instituutilla oli lisäksi kaksi muuta tärkeää tehtävää. Se valmisti pieniä erii vaatteita itse, joko tilauksesta tai pieninä sarjoina, ja se suunnitteli vaatteita ja asuja, joita sitten ryhdyttiin tuottamaan suuria sarjoja Moskovan ja muiden kaupunkien tekstiili- ja vaatetehtaissa.

Jo vuonna 1945, siis maailmansodan viimeisenä vuonna, insituutti suunnitteli 1535 uutta mallia, mukaanlukien 50 miesten ja 146 naisten päällystakkia, 60 miesten ja 29 naisten pukua, 499 naisten ”kevyttä” vaatetta, 4 kenkää ja 5 naisten laukkuja sekä useita lasten vaateparsia. Kuten talon omatkin ammattilaiset myönsivät, monet näistä malleista olivat itse asiassa vanhoja ja niitä oli tuotettu jo ennen sotaa, mutta ”unohdettu” sodan raskaina vuosina. Siitä huolimatta uutuuksien lukumäärä on vaikuttava etenkin olosuhteet huomioon ottaen. Myöhempinä vuosina naisten vaatteiden osuus uutuuksista kasvoi, jopa siinä määrin miesten vaatemallien kustannuksella, että asiaan kiinnitettiin huomiota. Vaatesuunnittelijoiden ja asiasta vastaavien viranomaisten oman selityksen mukaan miesten muoti oli yksinkertaisesti konservatiivisempää eikä vaihtunut samalla tavoin vuodesta toiseen. Muotitalo ei liioin suunnitellut juuri lainkaan miesten alusasuja. Sen sijaan vaatimattoman alun jälkeen naisten alusasujen suunnittelu tuli olennaiseksi osaksi sen työtä jo 1950-luvun alkuvuosista lähtien. Näissäkin suhteissa Moskovan muotitalo seurasi läntisten esikuviansa jalanjälkiä. Vuonna 1945 muoti-instituuttiin liitettiin erityinen suunnittelu- ja tutkimusosasto, jossa työskenteli 23 ammattitaitoista muotisuunnittelijaa ja insinööriä.

Koska Moskovan muotitalolla oli alusta pitäen erityinen tehtävä toimia esikuvana ja tiennäyttäjänä maan muille muotitaloille, se järjesti erityisiä muotinäytöksiä alan asiantuntijoille ja ammattilaisille. Tehtaiden, tavaratalojen ja kauppojen johtajat, suunnittelijat ja insinöörit tulivat Moskovaan työpaikkojensa lähettämänä kaikkialta Neuvostoliitosta saadakseen tuntuman uusimpaan muotiin ja tutustuakseen uusimpiin

ja kehittyneimpiin vaatealan keksintöihin. Näihin näytöksiin osallistujien odotettiin ilmaisevan oman mielipiteensä ja kommentoivan kaikkea uutta näkemäänsä. Heillä ei kuitenkaan ollut valtuuksia tehdä tilauksia ja sopimuksia työnantajansa puolesta päinvastoin kuin niillä tavaratalojen ”sisäänostajilla”, jotka kansoittivat säännöllisesti Pariisin muotishowta. Moskovan muotinäytökset eivät olleet myyntinäyttelyitä. Vaatekauppojen ja tavaratalojen edustajilla ei ollut oikeutta tehdä tilauksia ja päättää paikan päällä eikä edes myöhemminkään, mitä heidän edustamansa liikkeet Moskovan muotihuoneelta hankkivat ja saivat. Tilaukset perustuvat Moskovan keskussuunnitteluelinten pitkäaikaisiin suunnitelmiin ja ministeriötason keskitettyihin päätöksiin.

Kollektiivisen maun valintaprosessi

Pariisin toista maailmansotaa edeltäviä muotinäytöksiä koskeneessa tutkimuksessaan Herbert Blumer (1969) kuvasi, miten eri tavaratalojen ja muotiliikkeiden edustajat eri puolilta maailmaa kokoontuivat kausittaisiin muotinäytöksiin Pariisiin ja valitsivat omat suosikkinsa suuresta joukosta malleja, joita heille esiteltiin. He oikeastaan päättivät, mikä tuli olemaan seuraavan kauden muoti. Blumeria kiinnosti ennen kaikkea tässä päätöksentekoprosessissa se, miten nämä alan asiantuntijat, ”sisäänostajat” päätyivät kerta toisensa jälkeen, itsenäisesti ja toisistaan melko riippumatta valitsemaan kulloinkin suurin piirtein samat tai samantyylliset mallit, joista siis tuli seuraavan sesongin muotia. Tätä ”ihmettä” Blumer kutsui kollektiivisen maun valintaprosessiksi. Moskovassa eri puolilta maata saapuneilla alan edustajilla ei ollut samanlaista roolia. Kollektiivisen maun edustustehtävä oli annettu omalle erilliselle elimelle, taiteelliselle neuvostolle, joka oli perustettu vuonna 1947. Se kokoontui kuu-kausittain suljettuihin muotinäytöksiin katsastamaan uusia malleja ja ehdotuksia uusiksi asuiksi. Kokouksissa, joiden keskustelupöytäkirjat ovat säilyneet muotihuoneen arkistossa jälkimaailmalle, väiteltiin usein kiihkeästikin neuvostomuodin sekä pienistä yksityiskohdista että suurista linjoista.

Vaikka erimielisyyksien ilmetessä – niin kuin usein kävi – asioista saatettiin äänestääkin, lopulta kuitenkin puhenjohtajan kanta tai ääni rat-

kaisi useimmiten asian. Puheenjohtajana toimi säännöllisesti Kevyen teollisuuden varaministeri, mikä osoittaa omalta osaltaan, miten tärkeänä Neuvostojohto piti muodin asiaa. Varaministerin lisäksi taiteelliseen neuvostoon kuului useita osastopäällikön taseoisia edustajia tekstiili- ja vaateteollisuuden keskusjohdosta.

Kosmetiikkateollisuuden johtaja (sittemmin kalatalousministeri), pääministeri Molotovin vaimo, P. Zhemchuzhina oli neuvoston itse oikeutettu jäsen. Nimitys taiteellinen neuvosto oli tarkoitettu vakavasti otettavaksi ja niinpä varsinaiset riippumattomat asiantuntijat, joista neuvoston enemmistö koostui, olivatkin merkittäviä neuvostotaiteilijoita ja -kirjailijoita (heidän joukossaan sellaisia tunnettuja nimiä kuin Anatolyi Rybakov, Sergey Goncharov ja Peshkova). Neuvoston ehkäpä kansainvälisesti tunnetuin hahmo oli kirjailija Ilja Ehrenburg, joka toisen maailmansodan jälkeisinä vuosina sai vaarallisen kosmopoliitin leiman, mutta kelpasi silti muotiasiantuntijaksi ehkäpä ainoana, jolla oli nuorena kirjailijanalkuna ollut mahdollisuus nauttia Pariisin muodista paikan päällä. On täysin mahdollista, että juuri tätä pidettiin hänen tärkeimpänä ansionaan tähän tehtävään.

Neuvoston tehtävänä oli luokitella sille esitellyt uudet vaate- ja puvustomallit kolmeen luokkaan: 1) massatuotantoon suurina sarjoina ommeltaviksi soveltuvat mallit, 2) mallit, jotka kelpasivat neuvostomuodiksi, mutta vain joko pieninä erinä tai tilauksesta paikallisissa muotiateljeissa Moskovan kaavojen ja ohjeiden mukaan ommeltaviksi, sekä lopulta 3) hylätyt mallit, joiden ei syystä tai toisesta katsottu lainkaan soveltuvan neuvostokuluttajan päälle. Suurin osa näissä vain taiteellisille neuvostolle avoimissa muotinäytöksissä esitellyistä malleista hyväksyttiin otettavaksi tuotantoon. Tässä suhteessa neuvosto oli huomattavasti vähemmän valikoiva kuin sen pariisilainen vastine. Esimerkiksi vuonna 1947 järjestetyissä 12 muotinäytöksessä esiteltiin yhteensä 1269 mallia, joista 86 prosenttia hyväksyttiin joko otettavaksi massatuotantoon tai ommeltaviksi paikallisissa muotiateljeissa. Ainakin muotitalon alkuvuosina tuntui ongelmana olevan puute uusista hyvistä malleista paremminkin kuin niiden ylitarjonta.

Syyt ja perustelut mallien hylkäämiseen vaihtelivat puhtaasti esteettisistä näkökohdista moraalisiin. Mutta usein syyt olivat myös taloudellisia tai teknisiä. Joitakin malleja pidettiin liian kalliina ja vaativina toteuttaa,

jotta niitä olisi voitu ommella suurina erinä. Oli olemassa esimerkiksi valtiollisia normeja, jotka eivät sallineet kuin tietyn metrimäärän kangasta käytettäväksi esimerkiksi naisten tai miesten pukuun tai päällystakkiin.

Argumentit, joita esitettiin esimerkiksi eräässä vuoden 1948 muotinäytöksessä olivat tyypillisiä. Malli numero kaksi oli miesten välikausitakki. Puheenjohtajana toimineen varaministerin mielestä sen selkäpuolen leikkaus oli aivan liian uskallettu ja naisellinen. Kun eräs arvostettu suunnittelija kiirehti puolustamaan takkia harvinaisen tyylikkääksi – samalla toki myöntäen mallin poikkeuksellisen mielikuvituksellisuuden ja sen, ettei toteutus onnistuisi ellei kangas olisi korkeatasoista, varaministeri vastasi, että mallin vaikeuden ja mutkikkuuden takia se ei sovellu ”tavallisen” vaatetehtaan tuotantolinjalle. Seurauksena oli mallin hylkääminen. Usein juuri varaministerillä ja muilla ministeriöiden korkeilla virkamiehillä oli viimeinen sanansa sanottavana tällaisissa kiistakysymyksissä.

Säilyneistä pöytäkirjoista päätellen Moskovan muotihuoneen ja muotiteollisuuden asiantuntijat olivat varsin hyvin perillä nykyaikaisen muotisuunnittelun ongelmista ja haasteista Neuvostoliitossa. Anna Fadejevna Blank, joka oli tunnettu muotoilija ja muotihuoneen pitkäaikainen johtaja sodan jälkeen, julisti hieman katkeran tuntuisesti vuonna 1949, että ”Yleisliittolainen muotihuone ei määrää Neuvostomuotia, koska mikä tahansa turkistehdas voi pilata sen suunnitelmat tuottamalla huonoja turkiksia.” Samanlaisia valituksia saattoi kuulla usein muotisuunnittelijoiden keskuudessa. Ei auttanut paljoakaan, vaikka he olivat taitavia muotisuunnittelijoita, jotka loihitivat kauniita ja tyylikkäättä malleja, jos tekstiilitehtaat (tai vaikkapa nappi- tai lankatehtaat) eivät pystyneet tuottamaan kauniita ja hyvän laatuista raaka-aineita ja vaatetehtaat toteuttamaan malleja ja ohjeita käytännössä.

Muotitaloilla oli laajat – usein suorastaan diktatoriset – valtuudet suunnitella ja jopa toteuttaakin pienimuotoisesti neuvostomuotia, mutta käytännössä hyvin vähän mahdollisuuksia valvoa malliensa ja ohjeidensa toteutusta teollisuudessa. Tämä oli yleisesti tunnustettu ongelma, joka ei suinkaan rajoittunut vain muotiteollisuuteen. Samanlaisia valituksia esittivät usein myös esimerkiksi suklaatehtaat, jotka valittivat ettei pape-riteollisuus kyennyt tuottamaan riittävän tyylikkäättä kääre- ja pakkaus-papereita tai kartonkeja (ks. Gronow 2003). Tilanteen parantamiseksi ryhdyttiin monenlaisiin toimiin, mutta useimmiten tavanomaiseen neu-

vostotyylisiin, komentotalouden keinoin. Moskovan muotitalo sai esimerkiksi lukuisten valitusten jälkeen oikeudet tarkastaa vaatustehtaiden toimintaa. Sen tarkastajat matkasivat maata ristiin rastiin kontrolloidakseen, että teollisuus toteutti talon omat mallit yksityiskohtia myöten oikein. Kuten tavallista tällaiset toimet eivät juurikaan auttaneet todellisten ongelmien ratkaisemisessa ja niiden vaikutus jäi parhaissakin tapauksissa lyhytaikaisiksi. Jos tehtailla ei yksinkertaisesti ollut käytössään oikeita kankaita, lankoja ja nappeja eivätkä ompelijat olleet kyllin taitavia ja koulutettuja toteuttamaan vaativia kaavoja tai ompelukoneet olivat vanhanaikaisia, eivät tarkastajien valitukset ja määräykset juurikaan voineet tilannetta parantaa. Suurin ongelma oli, kuten asianomaiset olivat valmiita myöntämään, että lukuisten tuotannon osatekijöiden yhtäaikaisten suunnittelu ja yhteensovittaminen Moskovasta käsin keskitetysti oli yksinkertaisesti ylivoimainen tehtävä.

Vaikka viisivuotissuunnitelmia korjattiin vuosittain, ei tämäkään usein auttanut, sillä suunnitelmista oli pitkä matka toteutukseen, ja ongelmat vaativat nopeaa reagoimista. Asiaa ei luonnollisestikaan auttanut se, että – kuten asianomaiset myös olivat valmiita myöntämään – suunnitelmat ja niiden laatijat kiinnittivät päähuomion tuotannon määrään laadun kustannuksella. Tehtaan johdolle riitti usein toteuttaa asetetut tuotantotavoitteet niin nopeasti ja vähällä vaivalla kuin mahdollista. Samasta syystä ei tehtailla useinkaan ollut kiinnostusta ja intoa kokonaan uusien tuotteiden tuottamiseen. Tilastojen mukaan Moskovan vaatustehtaat tuottivat esimerkiksi vuonna 1955 vain 679 eri mallia (joista 259 oli ”kokonaan uusia” niin kuin sanonta kuului), vaikka niiden olisi kuulunut Moskovan muotitalon virallisen suunnitelman mukaan valmistaa peräti 1227 mallia (joista 755 ”kokonaan uusia”). Viranomaiset myönsivät, ettei tämä suhde ollut kaiken lisäksi lainkaan muuttunut sitten vuosikymmenen alun, vaan paremminkin uusien vaatteiden osuus oli jonkin verran pienentynyt.

Kuten johtaja Blank samassa vuosiraportissaan myönsi, neuvostomuotia vaivaava pääongelma oli itse suunnitelmatalous. Taloudelliset yksiköt eivät juurikaan voineet solmia sopimuksia keskenään keskusjohdosta riippumatta. Kaikesta päättivät ja kaiken suunnittelivat keskusjohdon elimet ja Moskovan ministeriöiden yksiköt. Tämän takia neuvostotaloudessa ”ei ole olemassa lainkaan sijaa pienille tuotantosarjoille, jotka voisivat osoittaa onko jollekin mallille todellista kysyntää.” Neuvostote-

ollisuuden ja -kaupan edustajat kokivat usein olevansa vastakkaisilla puolilla rintamaa. Kaupan edustajat ajattelivat, että työskennellessään lähempänä asiakasta he tunsivat tämän tarpeet parhaiten. Tämän takia heidän eikä teollisuuden olisi saatava päättää mitä tuotetaan. Valtion tehtailla ei yleensä ollut syytä murehtia omien tuotteidensa myymistä niin kaun kuin ne toimivat vuosittaisten suunnitelmien puitteissa, koska valtio osti kaiken kiintein hinnoin. Kaupat sen sijaan saattoivat joutua taloudellisiin vaikeuksiin, jos ne eivät kyenneet myymään kaikkia niitä tuotteita, joita tehtaas niille toimittivat – ongelma, joka muuttui sitä akuutimmaksi mitä vauriimmaksi Neuvostoliito muuttui. Kaikki mitä tuotettiin ei enää mennyt automaattisesti kaupaksi. Kauppa törmäsi yhä useammin siihen, että ”tavarat jäivät makaamaan hyllyille eivätkä löytäneet ostajaa”. Niiden tuli huolehtia siitä, että kaikki niille toimitetut tavarat menivät kaupaksi. Sen sijaan nekään eivät olleet ainakaan ensisijaisesti kiinnostuneita myymään jotakin uutta, aiemmin täysin tuntematonta tuotetta tai ennakoimaan sellaisen kysyntää. Niidenkään huolena eivät olleet tarpeet, jotka jäivät kokonaan täyttämättä tai jotka eivät olleet vielä edes syntyneet. Niistä ja niiden välttämättömyydestä päätettiin poliittisesti ja usein korkeimmalla mahdollisella tasolla.

Markkinatutkimus ja muodin suunnittelu

Erikoisvaateliikeketjun perustaminen oli tyypillinen yritys ratkaista tarjonnan ja kysynnän vastaavuusongelma. Nämä vaatekaupat olivat ikään kuin koekenttä, jolla tutkailtiin ja ennakoitiin todellista kysyntää ja tarpeita. Niinpä niillä oli joukko erikoisoikeuksia, sekä paremmat resurssit että vapaammat kädet toimia kuin tavallisilla vaatekaupoilla. Vaateteollisuuden keskushallinto perusti vuonna 1950 tällaisen koko maan kattavan ketjun, johon alkajaisiksi kuului 50 kauppa. Niiden tehtävänä oli toimia mm. markkinatutkimusvälineinä: ”Mikäli kuluttaja ei löydä etsimäänsä, hän voi tehdä sitä koskevan tilauksen kaupassa.” Tarkoituksena oli, että tällä tavoin kauppiat saivat selville, mitä asiakkaat todella haluavat ja ne voivat informoida siitä teollisuutta ja suunnittelijoita. Nämä kaupat eivät olleet suinkaan ainoita markkinatutkimusvälineitä. Tavallisten vaateliikkeiden odotettiin raportoivan asiakkaidensa toiveista ja asi-

akkaat saattoivat kirjoittaa mielipiteitään kaupoissa oleviin ”valituskirjoihin”. Moskovan muotitalo oli sitä paitsi tehnyt ensimmäisen laajan markkinatutkimuksensa jo vuonna 1945 muotinäytöstensä ja -näytteilyidensä yleisön keskuudessa.

Vuonna 1950 johtava muotisuunnittelija Kulichev tiivistä markkinatutkimusten yleisen ongelman Neuvostoliitossa seuraavasti:

Olemme päässeet lähemmäs asiakasta tutkiammeksi hänen tarpeitaan. Voidaksemme opettaa ihmisiä pukeutumaan kauniimminkin meidän on muutettava heidän elämänsä – kauniiden ja mukavien vaatteiden alituinen puute tuhoaa heidän makunsa eikä salli asiakkaiden valita sitä, mikä heille parhaiten sopii. Kuluttajien parissa suoritetuista kyselytutkimuksista on vaikeaa tehdä johtopäätöksiä, sillä markkinat eivät ole tyydytetyt. Jokainen ottaa, mitä onnistuu saamaan, ja on enemmän tai vähemmän tyytyväinen useinkaan edes kokeilematta sopiiko asu hänelle, sillä pitkä jono odottaa jo takana.

Mutta muodin ongelma ei ollut vain markkinatutkimusten ongelma. Muotitaiteilija Kulichev oli hyvin selvillä muodin periaatteellisesta ennustamattomuudesta:

On vaikeaa ennustaa muotia vuotta edeltä käsin. Yleisliittolainen muotitalo kasvattaa valikoimaansa vuosi vuodelta, mutta on täysin mahdollista, että suunnittelemamme vaatteet eivät ole muotia heti paikalla.

Väitteensä perusteluksi Kulichev kertoi tyypillisen esimerkin muotisuunnittelijoiden tulevaa muotia koskevista arvioinneista. (Samanlaisia tarinoita voi lukea lähes mistä tahansa läntisen muodin historiikista.)

Olimme esimerkiksi suunnitelleet ensimmäisen lyhyen, väljän naisten puvun ja siihen sopivan väljän päällystakin. Se aiheutti paljon väittelyä taiteellisessa neuvostossamme: Mitä tämä on olevinaan! Aiotteko suunnitella erikoisvaatteita raskaana oleville naisille? Tehtaat ja kaupatkaan eivät uskoneet tällä puvustolla olevan mitään kysyntää. Ja totta tosiaan, nämä väljät leikkaukset eivät tulleet muodikkaiksi saman tien. Mutta jos nyt menee ulos kadulle, on helppoa nähdä, että lopulta onnistuimme.

Johtaja Blank esitti samassa yhteydessä neuvostomuodin yleisen ongelman kaikkein selkeimmin ja kärjekkäimmin:

Meillä ei mitään keinoa tutkia kysyntää ja reagoida sen nopeisiin vaihteluihin operatiivisesti. Meidän oloissamme nopein mahdollinen reaktio massamuodista kyseen ollen on yksi vuosi. Mutta muoti muuttuu nopeammin!

Neuvostoliitossa oli siis olemassa jo ainakin sodan jälkeisistä vuosista lähtien muotiteollisuus omine ammattilaisineen, koulutettuine asiantuntijoineen ja taiteellisine suunnittelijoineen, jotka kaikki olivat innokkaita kehittämään muotijärjestelmää, joka muistutti läheisesti lännessä vallitsevaa. Tämä kaikki tapahtui vieläpä matkien Pariisiin *haute couturea* luovia ja hallitsevia muotitaloja. Neuvostoliiton suurissa kaupungeissa oli samaan aikaan suuri joukko sellaisia asiakkaita erityisesti naiskulttajien joukossa, joita kiinnosti pukeutua muodikkaasti, vaihtelevammin ja yksilöllisemmin ja jotka odottivat innolla muotihuoneiden luomuksia, uusia malleja ja pukuja joko niitä ostaakseen tai ommellakseen niitä itse kotona. Näillä kuluttajilla tuntui myös olevan rahaa ostaa, mitä he halusivat.

Vaateusteollisuus ja vaate liikkeet saattoivat yrittää vastata kysyntään toisaalta tutkimalla ja yrittämällä ennakoida kysynnän muutoksia – toisin sanoen seuraamalla ja vaikuttamalla ”trendeihin” – ja toisaalta ne saattoivat tarjota kaupaksi laajempaa tuotevalikoimaa ja uutuuksia siinä toivossa, että ne miellyttäisivät asiakkaita ja että näillä olisi varaa niitä ostaa. Se mitä nämä laitokset eivät sen sijaan voineet lainkaan tehdä ja mikä kaikkein selvimmin erotti heidät läntisistä kollegoistaan, jotka toimivat kehittyneemmässä markkinataloudessa, oli nopea reagointi äkisti muuttuvaan ja odottamattomaan kysyntään, joka juuri on tyypillistä muodille. Ne eivät voineet ryhtyä tuottamaan suuria määriä vaikkapa jotakin naisten alusvaatetta tai kenkäparia tai huivia, joka osoittautui äkkiaamatta suosituksi, mikäli sitä ei oltu huomioita edeltävissä valtiollisissa suunnitelmissa. Ja vielä ongelmallisempaa oli oikeastaan se, että ne eivät voineet lainkaan suorittaa tällaisia ”luonnollisia testeja” tuottamalla pieniä koeeriä uusia tuotteita ja tavaroita. Ei ollut sen enempää kokeellisten tuotteiden pienten erien järjestelmää kuin – ainakaan virallisesti – suoria ja

joustavia sopimuksiakaan yksityisten tehtaiden ja kauppojen välillä. Asiakkaat saattoivat osittain korvata haluttujen tuotteiden puutetta valmistamalla niitä itse esimerkiksi ompelemalla tai ompeluttamalla yksityisellä ompelijalla muodikkaita vaatteita tai asuja vaikkapa Moskovan muotihuoneesta ostettujen, suosituista muotilehdistä saatujen tai joskus jopa ulkomailta tuotujen mallien mukaan. Yleisliittolainen muotilehti oli tärkein naiskuluttajien innoituksen lähde. Sen painos oli 1950-luvun alkupuolella jo 50 000 kappaletta. Mutta oli toki olemassa muitakin pienempiä ja vaatimattomampia muotilehtiä.

Viranomaiset ja puolueen edustajat pyrkivät vaikuttamaan tilanteeseen osin ”kasvattamalla” kuluttajaa, propagoimalla kultivoitua pukeutumistyyliä, joka olisi tyylikäs muttei silti altis kaikille muodin oikuille. Tällainen pukeutuminen sopi uudelle neuvostonaiselle ja -miehelle. Viranomaiset eivät aina tuntuneet olevan selvillä, miltä tämä uusi kultivoitu tyyli oikein näyttäisi. Sen jälkeen kun 1920-luvun lopun kulttuurivalankumouksen aikaisista yrityksistä luoda kokonaan erilainen antimuoti, täysin funktionaalinen reformiasu (käytännössä uniformu) oli luovuttu ja vallankumouksellisen askeettisen työläisen ihanne muutenkin hylätty sekä tuomittu kommunismin vastaisena suuntauksena ja poikkeamana puolueen linjasta, neuvostosuunnittelijat ja -viranomaiset turvautuivat käytännössä samoihin lähteisiin uusia malleja ja pukukuoseja löytääkseen kuin läntiset muodin ammattilaisetkin (Saari 2001).

Suunnittelijat esimerkiksi kopioivat soveltaen historiallisia malleja. Sodan jälkeen modernin Venäjän valtion syntyäaikoja, 1600-lukua idealisoitiin ja muotitaiteilijoita kehoitettiin ottamaan oppia sen aikaisesta perivenäläiseksi koetusta mallistosta unohtamatta muidenkaan neuvostoveljeskansojen perinnettä. Kuten vierailut Pariisissa osoittivat, ei ulkomaisen muodin lainaaminenkaan ollut kiellettyä, päinvastoin, kunhan se tapahtui hillitysti ja hallitusti.

Se mikä selvimmin erotti muotisuunnittelun virallisen neuvostoideologian läntisestä muotiajattelusta oli yleinen sellaisen ”keinotekoisin vanhentamisen” tuomitseminen, johon mm. manipulatiivisen mainonnan ja markkinoinnin katsottiin syöllistyvän kapitalistisessa kulutuskulttuurissa (vrt. Ilmonen ja Partanen 1975). Tällainen tuotteiden ”keinotekoinen vanhentaminen” palveli vain kapitalistien voiton tavoittelua, mikä oli tietenkin tuntematonta neuvostotaloudessa. Toisaalta juuri muoti jos mikä vanhettaa tavarat ennen aikaisesti ja tekee sinänsä vielä kelvosta puvusta

täysin käyttökelvottoman. Siksi muodin asema oli sosialistisessa kulutus-kulttuurissa kaiken aikaa ongelmallinen. Neuvostokuluttajan suhdetta aineelliseen kulttuuriin tuli luonnehtia funktionaalisuuden, sen tuli ensi sijassa olla käytännön ja tarpeen sanelemaa. ("Tarvenaturalismin" yleisestä kritiikistä, ks. Ilmonen 1993, 73-83).

Bildung-ideaali neuvostomuodissa ja -kulttuurissa

Uusia kulutustavaroita tarvittiin siksi, että ne olivat joko teknisesti parempia tai halvempia kuin edeltäjänsä. Mutta niitä tarvittiin myös siksi, että kuluttajien kulttuuritaso kehittyi uuden yhteiskunnan kehkeytymisen myötä. Uutuuksia piti tuottaa ja niitä tarvittiin, koska ne olivat joko halvempia ja teknisesti parempia kuin vanhat tuotteet tai siksi, että ne jotenkin paremmin vastasivat uutta kulttuuritasoa, eikä siksi, että ne olisivat olleet muodikkaampia ja tyylikkäämpiä tai miellyttäneet kuluttajia. Vaatteiden niinkuin kulutustavaroiden yleensäkin odotettiin kehittyvän myös kauniimmiksi tai tyylikkäämmiksi ja jopa yksilöllisemmiksi, jotta ne voisivat paremmin ilmaista uuden syntymässä olevan sosialistisen neuvostokulttuurin rikkautta ja uuden neuvostoihmisen rikkaita kulttuurisia tarpeita. Jollakin tavalla, jota ei koskaan oikein muotoiltu kovin selkeästi, muoti ja muotivaihtelut olivat tärkeä osa tätä uutta, korkeampaa sosialistista kulutuskulttuuria.

Neuvostoliiton muotiteollisuus oli ristiriitaisten odotusten ja paineiden kohteena – niin kuin suuri osa kulutustavaratuotantoa yleensäkin – ja sen tuli yrittää tasapainoilla niiden välissä parhaansa mukaan. Neuvostokuluttajan sallittiin ja häntä jopa rohkaistiin ilmaisemaan muuttuvia makutottumuksiaan ja kehittyvää tyyliään, mutta vain hyvin säännellyissä puitteissa. Yksilöllisyyden ilmauksien samoin kuin sosiaalisen identiteetin muodostumisenkin tuli olla kontrolloituja, kuluttajan monet pienet ilot ja nautinnot vahvasti kesytettyjä. Muodin virallinen neuvostoideologia muistutti itse asiassa 1920-luvulta aina neuvostovallan loppuun asti melko tavalla klassista eurooppalaista Bildungs-ideaalia sellaisena kuin esimerkiksi Immanuel Kant ja Friedrich Schiller sen aikoinaan muotoilivat. Tämä kulttuuri-ideaalihan on säilynyt myös läntisissä naistenlehdissä, jotka eivät suinkaan kehoita lukijoitaan heittäytymään kaik-

kien muotihullutusten perään vaan valikoimaan kulloisestakin tarjonnasta itselleen omimman. Tärkeintä on jalostaa omaa yksilöllistä tyyliään eikä alistua muodin orjaksi. Muoti tulee panna palvelemaan kunkin yksilön oman tyylin tai luonteen kehittymistä.

Seuraava pieni tapaus kuvaa erityisen hyvin neuvostoviranomaisten suhtautumista muodin kysymyksiin. Viisikymmenluvun lopulla korkea-arvoinen muodin neuvostodelegaatio vieraili Pariisin muotitaloissa ja muotinäyttelyissä, ja Christian Diorin muotihuone teki vastavierailun Moskovaan. Suurena diplomaattisena suosionosoituksena neuvostodelegaatio oli saanut kutsun muotinäytöksiin, joihin tavallisesti pääsivät vain tarkoin valikoidut muodin kansainväliset asiantuntijat ja ammatillaiset. Kun Moskovan Yleisliittolainen muotihuone halusi toistaa vierailun seuraavana vuonna Kommunistisen puolueen politbyroo, joka oli myöntänyt luvan ja varat edelliseen vierailuun, totesi yksikantaan, että uuteen vierailuun ei ollut mitään aihetta. Olivathan neuvostomuotitaitelijat jo edellisellä visiitillään nähneet kaiken mitä nähtävissä oli. Puolueen korkea-arvoisille herroille ei ilmeisesti lainkaan pälkähtänyt päähän, että uusi Pariisin matka saattaisi olla tarpeen siksikin, että itse muoti oli vaihtunut.

Viitteet

- 1 Neuvostotalouden ongelmat muistuttivat joissakin suhteissa suomalaisen osuuskauppaliikkeen sisäisiä vastakohtaisuuksia, joita Kaj Ilmonen analysoi teoksessaan Jäsenet ja jäsenten liike (1984). Ouuskauppaliikkeen odotettiin edustavan samaan aikaan sekä jäsentensä ja kuluttajien etua että liikkeenjohdon henkilöimiä liiketaloudellisia intressejä.
- 2 Kirjoitus perustuu Moskovan muotitalon (vuodesta 1949 Yleisliittolaisen muotitalon) tietojen osalta sen arkistoon vuosilta 1944-55 Venäjän valtion talousarkistossa Moskovassa (RGAE F. 523). Venäjän tiedeakatemian Venäjän historian laitoksen vanhempi tutkija, tohtori Sergey V. Zhuravlev on avustanut kirjoittajaa näiden arkistolähteiden paikantamisessa ja tutkimisessä.

Arkistolähteet

RGAE (Rossiskij gosudarstvennyj arhiv ekonomiki).
F.523 Vsesojuznyj (do 1949 goda Moskovskij) Dom modelej 1944-1955.

Kirjallisuus

- Blumer, H. (1969). Fashion: From class differentiation to collective selection. *The Sociological Quarterly* 10: 1, 275-91.
- Buchli, V. (1997). Khrushchev, modernism and the fight against petit-bourgeois consciousness in the Soviet home. *Journal of Design History* 10: 2, 161-176.
- Gronow, J. (1997). *The Sociology of Taste*. London and New York: Routledge.
- Gronow, J. (2003): *Caviar with Champagne. Common Luxury and the Ideals of Good Life in Stalin's Russia*. Oxford and New York: Berg publishers.
- Hanson, P. (2003). *The Rise and Fall of the Soviet Economy*. London: Longman.
- Heller, A. (1976). *The Theory of Need in Marx*. London: Allison & Busby.
- Ilmonen, K. (1984). Jäsenet ja jäsenten liike. Tutkimus kaupan ja jäsenten suhteesta E-osuuskauppaliikkeessä osuustoiminnan alkuajoilta 1980-luvulle. *Acta Universitatis Tamperensis, ser. A, vol. 171*. Tampere: Tampereen yliopisto.
- Ilmonen, K. (1993). *Tavaroiden taikamaailma*. Tampere: Vastapaino.
- Ilmonen, K. & Partanen, J. (1975). *Mainonta ja yhteiskunta. Tasa-arvon ja demokratian tutkimus TANDEM. Tutkimusraportti 5*. Helsinki.
- Morozov, A.I. (1995). *Konets utopii. Iz istorii iskusstva v SSSR 1930-kh godov*. Moskva: Izdatel'stvo Galart.
- Reid, S. (1997). Destalinization and taste, 1953-1963. *Journal of Design History* 10:2, 177-202.
- Saari, K. (2001). Täytyy pukeutua puhtaasti ja hyvin, siististi ja kauniisti. Keskustelua pukeutumisesta ja normeista Neuvostoliitossa 1923-1928. Pro gradu -tutkielma. Historian laitos, Helsingin yliopisto.
- Vihavainen, T. (2004). *Vnutrennij vrag. Bor'ba s meschtsansvom kak moral'naja missija russkoj intelligentsija*. Sankt-Peterburg: Izdatel'stva Kolo.

MITÄ KÄYTTÖÄ TUNTEIDEN KATEGORIAALLA ON YHTEISKUNNALLISTEN LIIKKEIDEN TUTKIMUKSESSA?

Esa Konttinen

Väheksytty emootio

Yhteiskunnallisten liikkeiden tutkimus on usein kohdistanut huomionsa keskeisesti johonkin yhteen käsitteeseen ja jäsentänyt tutkimaansa ilmiötä tuota kategoriaa hyödyntäen. Tutkimusta suuntaavia yleiskäsitteitä ovat olleet esimerkiksi resurssit (raha, organisaatiot, verkostot – resurssien mobilisaation teoria), identiteetti (uusien yhteiskunnallisten liikkeiden tutkimusperinne), toimijoiden muokkaamat kehykset (konstruktioistinen kehystutkimus), poliittinen mahdollisuusrakenne (Tarrow) ja myös esimerkiksi kulttuurin käsite. Kun seuraavassa otan tarkasteluun tunteiden kategorian ja kysyn sen merkitystä liiketutkimuksessa, tarkoitukseni ei ole väittää, että tuo kategoria tarjoaisi jonkinlaisen muut kategoriat korvaavan yleisnäkökulman liiketutkimukselle. Sen sijaan esitän, että tämä laiminlyöty käsitteekategoria avaa yhden merkittävän näkökulman liikkeiden tutkimukseen ja osaltaan jäsentää muita kategorioita. Tunteen kategorian suunnasta voidaan myös esittää purevaa kritiikkiä eräitä liiketutkimuksen alueella vallinneita yksipuolisuuksia kohtaan.

Tunteet ovat ilmiselvästi vahvasti läsnä yhteiskunnallisissa liikkeissä. Erityisen näkyviä ne ovat liikkeiden nousun kaudella aktionistisissa tapahtumissa. Tunteet toki *tiedetään* merkittäviksi tekijäksi tässä yhteydessä. Mutta teoreettisen työstämisen kohteeksi, käsitteekategoriaksi

ymmärrettyinä, tunteet on otettu harvoin. Tunteiden osuus on mahdollisesti nähty itsestäänselvyytenä. Ehkä ne on mielletty liian hankaliksi tutkimukselle, tunteillehan katsotaan olevan ominaista tietty ennustamattomuus, nopeatempoinen muuttuvuus. Mahdollisesti tunnedyneamiikan on katsottu kuuluvan psykologialle.

Uskoakseni tärkeänä syynä tunteiden heikkoon asemaan yhteiskunnallisten liikkeiden ja protestien sosiologiassa on valtasosiologialle ominainen kaukaa periytynyt kahtiajako toisilleen vastakkaisiin järjen ja tunteiden alueisiin. Tämä kahtiajako ei tietenkään koske vain sosiologiaa, vaan länsimaista intellektuaalista ajattelua yleisesti aina Descartesista ja Kantista lähtien (Barbalet 1998, 33–38). Cogito-teesin mukaanhan inhimilliselle olemiselle on ominaista ajattelu; sen *vastakohdaksi* tässä traditiossa asettuu ei-ajattelu, irrationaalisen, hallitsemattoman, luonnon tai eläimellisen alue, tunteiden sfääri. Sosiologiassa tuon jaon kulmakivenä on pidetty Max Weberin kuuluisaa toiminnan ideaalityypittelyä rationaaliseen ja irrationaaliseen toimintaan. Traditionaalinen ja affektiivinen (tunneimpulsseihin perustuva) toiminta edustavat tässä tyypittelyssä irrationaalisen aluetta.

On sanottu (Barbalet 1998, 16–20), että vuosikymmenet 1930-luvulta 1970-luvulle olivat sosiologiassa ”tunneköyhintä” aikaa¹. Kognitiivisesti painottunut sosiologia otti modernin yhteiskunnan rakentamisen tehtävän; modernin rakentaminen taas oli rationaalista jos mikä. Valtion ja byrokratioiden rakentamisen, rationaalisen talous- ja järjestöelämän yhteiskunnassa järjen vastakohdaksi ymmärretty tunne sai valtasosiologian viitekehyksessä siirtyä julkisesta yksityiseen, perheen ja hoivan sfääreihin. Toisaalla tunteen kategoria sai ottaa sosiaalisten patologioiden alueen itselleen. Hallitsemattomat, kurissa pitämättömät tunteet tuottivat tuossa katsannossa poikkeavaa käyttäytymistä ja rikollisuutta.

Yhteiskunnallisten liikkeiden tutkimuksessa Gustave Le Bonin varhainen klassikko-teos *The Crowd* (1960, alunperin 1895) ymmärsi protestoivan massan tyypillisesti rationaalisen ja irrationaalisen jyrkän vastakkainasettelun näkökulmasta: irrationaaliset tunteet saavat vallan suuressa joukossa, kuten massamielenosoituksessa, ihmisistä, jotka yksilöinä toimivat rationaalisesti. Tunteet siis olivat Le Bonilla keskeisessä asemassa protestin erittelyssä, mutta ne saivat ottaa roiston roolin. Massayhteiskunnan teoria tuki liikkeiden tutkimuksen piirissä tätä näkökantaa.

Myöhempi kollektiivisen käyttäytymisen (Smelser ym.) paradigma hyödynsi useita tunteisiin neutraalimmin suhtautuneita käsitteitä (identiteetti, oppimisprosessit), mutta ymmärsi protestiliikhehdinnän yleispiirteellisesti poikkeavan käyttäytymisen tutkimuslinjan mukaisesti. (Jasper 1997, 22–23.)

Kognitivistisen trendin kulminoitumana voidaan pitää ekonomisti Mancur Olsonin 1960-luvulla esittämää rationaalisen valinnan teoriaa, joka on suuresti vaikuttanut yhteiskunnallisten liikkeiden tutkimuksen useisiin keskeisiin paradigmoihin. Rationaalisen valinnan teoria jätti tunteet sivuun kutakuinkin kategorisesti: sen perusteisiin mukaan ihmiset tekevät tietoperustaisia valintoja toimintaan ryhtymisestä perustuen suhteellisen täsmällisiin arviointeihin (laskelmointeihin) toiminnan hyödyistä ja haitoista. Paradigman merkittäviä vaikutuksia voidaan nähdä amerikkalaisissa liikkeiden tutkimuksen valtasuuntauksissa, resurssien mobilisaatioteoriassa sekä poliittisten prosessien ja poliittisen mahdollisuusrakenteen tutkimusperinteissä (ks. Jasper 1997, 30–39; Crossley 2002, 77–148). Viimeksi mainittu suuntaus analysoi tärkeällä tavalla poliittisen kentän tilaa mobilisoitumisen mahdollisuuksien kannalta, mutta ymmärtää toimivat yksilöt lähinnä rationaalisin laskelmoijina, jotka omista etunäkökohdistaan käsin poliittisen kentän tilanteen mahdollisuuksia arvioiden ryhtyvät toimintaan tai jättäytyvät ulkopuolelle. Ylipäätään yksilöiden ja ryhmien subjektiviteetin ja protestointiin ryhtymisen tunneherkkyyden ja myös kulttuurin analyysit jäävät heikoksi.

Myös sellaisissa toimijakeskeisissä lähestymistavoissa kuten kehysanalyttisessä liiketutkimuksessa, tunteet ovat jääneet sivurooliin, vaikka suuntauksen tunnetuimmat edustajat David Snow ja Robert Benford (1988) huomioivatkin riittävän motivaation tuottamisen liikehdinnän onnistumisen yhdeksi perusehdoksi. Pääpaino heillä on kehysten diagnostisessa (tiedollinen näkemys siitä, mistä epäkohdat ja ongelmat johtuvat) ja prognostisessa (tiedollinen näkemys siitä, miten korjaus tilanteeseen saadaan aikaan) puolessa. Tunteiden kategorian toissijaisuus koskee myös 1990-luvulla vahvaksi paradigmaksi noussutta kulttuurin näkökulmaa (Goodwin & Jasper 2001, 6).

Näitä perinteitä lähempänä tunne-kategoriaa on eurooppalainen uusien yhteiskunnallisten liikkeiden tutkimusperinne. Sen keskiössähän ovat sellaiset käsitteet, kuten identiteetti, henkilökohtaisen alue, elämän-

tapa ja elämismaailma. Perinne tähdentää autenttisuutta ja elämyksellisyyttä niin sanotuissa uusissa yhteiskunnallisissa liikkeissä, sekä henkilökohtaisen politisointia. Esimerkiksi feministisen naisliikkeen osalta niissä huomioidaan tavoitteeksi asetettu naiseuden etsiminen tiedostusryhmissä, ja naisen arkielämän politisoiminen. Ryhmien tähdentämä naisen ruumiillisuus nostetaan vahvasti esiin myös tutkimuksessa. Ollaan siis jo varsin lähellä tunnedynamiikkaa ellei peräti sen sisässä.

Kuitenkaan uusien yhteiskunnallisten liikkeiden tutkimusperinne ei ole nimenomaisesti problematisoinut kysymystä tunteiden kategoriasta liikkeiden yhteydessä. Mutta onko se ylipäättään mahdollista tai edes tarpeen? Tulemmeko toimeen esimerkiksi *merkityksen* käsitteellä, onko tunteiden alue merkityksen käsitteelle sillä tavoin alisteinen, että niiden tarkastelu erikseen on turhaa? Sortuuko sosiologia vain psykologiseen reduktionismiin, jos se nostaa tunteet elämäntavasta ja identiteetistä erillisesti tarkasteluun?

Motiivit, habitus, tunnehabitus

Tarkastelun lähtökohdaksi voidaan ottaa kollektiiviseen toimintaan ryhtymisen motiivit, samainen asiantila, jota rationaalisen valinnan teoria-perinne käyttää premissinään. Rationaalisen valinnan teorian mukainen lähtökohdan määrittely voidaan kuitenkin yleispätevän lähtökohdana välittömästi hylätä empiirisesti kestäättömänä. On runsaasti esimerkkejä protestiin ryhtymisestä silloinkin, kun objektiiviset mahdollisuudet onnistumiseen näyttäisivät ulkopuolisen tarkkailijan silmissä verraten heikoilta. Protestiin ryhtyvät ottavat usein suuria riskejä, jotka vaarantavat heidän asemansa ja mahdollisesti myös tulevaisuutensa. Yhteiskunnallinen protestiliik ehdintä on toimintaa, jossa henkilökohtaiset riskit ovat usein korkeimmillaan ja lopputulos hyvin vaikeasti laskelmoitavissa. Onkin arvioitu, että enemmän kuin toimintaan ryhtymisen motiivipe rustana, haitat / hyödyt -näkökulma voi auttaa ymmärtämään, miksi protestiin *ei* liitytä, vaikka kollektiivinen toiminta koskisi kipeästi omaa tilannetta (Klandermans & Tarrow 1988, 4).

Niissä lukuisissa tapauksissa, joissa hyöty / haitta -laskelmointi ei selvästikään muodosta motiivitaustaa, liikehdinnän *merkitys* toimijoille

täytyy olla jokin toinen. Yleensä on kysymys ainakin suhteellisen vahvoista merkityksistä, silloin kun ryhdytään riskejä sisältävään toimintaan. Vahvat merkitykset viittaavat vahvoihin tunteisiin. Voidaan yleistää, että jos liikkeeseen osallistumisen päätöksiä tehdään rationaalisen haitta / hyöty -kalkyloinnin ulkopuolella, niin niitä ei kuitenkaan koskaan tehdä tunteista riippumatta tai tunteiden ulkopuolella (ei myöskään haitat / hyödyt -laskelmoinnin tapauksessa). Väitän siis, että tunteet ja tuntemukset ovat olennaisia tekijöitä merkitysten määrittelyssä sen kaltaisessa vaikeasti laskelmoitavassa ja suuriakin riskejä sisältävässä kollektiivisessa toiminnassa, jota yhteiskunnallinen liike edustaa. Tunteita ei kuitenkaan tule irrottaa toiminnan mielestä tai ”järjestyksestä” toimijoiden kannalta katsoen: tunne ja järki tulevat hyvin toimeen toistensa kanssa – jopa silloinkin, kun toiminta ei täytä tiukan rationaalisuuden ehtoja.

Merkityksen komponentteja ovat moraalinen, kognitiivinen ja emotionaalinen. Tarkasteltavan kysymyksen kannalta ei ole oleellista vain se, että komponentit määrittävät toisiaan. On tärkeää kysyä, miten ne määrittävät toisiaan. Emotionaalista ei tule nähdä pelkästään alistaisena muille. Niinpä toimijoiden keskinäisen luottamuksen tuntemus on olennainen ehto kollektiivin toimintakyvylle. Luottamus on itseen projisoitu tunne, odotus, joka suuntautuu toimintaan ja tulevaisuuteen pohjustaen toimintakykyä. Kuitenkin sen verifiointi onko yhteistoiminta luottamuksen arvoista voi tapahtua vasta toiminnassa. Luottamus syntyy kumppaneiden hyväksynnästä ja arvostamisesta ennen toimintaa. (Barbalet 1998, 88–89.)

Tunne ja tuntemus esiintyvät yhdessä pääroolissaan ennen varsinaista kognitiivista hahmottamista, sen esiasteena ja sitä suuntaavana tekijänä. Tunteella on tietoisista merkitystä suuntaava, ”herättävä”, esiin kutsuva funktio. Tunteen kategoria voidaan problematisoida keskeiseksi osaksi piilotajuntaa tai oikeammin piilotietoisuutta (Damasio 2000). Silloinkin tunne on merkityslatautunut (se ei synny eikä muokkaudu edellytyksettömästi). Tunteen yksi ja ehkä tärkeinkin merkitys yhteiskunnallisten liikkeiden tutkimuksessa liittyy nähdäkseni siihen, että se on välttämätön kategoria piilotietoisuuden alueen mukaan ottamisessa tarkasteluun, ja juuri tämän alueen kognitiivisesti orientoitunut tutkimus on laistanut. Pyrin osoittamaan tämän alueen monipuolisen merkityksen liikkeissä.

On esitetty (esim. Crossley 2002, 173–191), että Pierre Bourdieun *habituksen* käsite tarjoaa lääkkeen etenkin useissa amerikkalaisissa teo-

riaperinteissä esiintyviin ongelmiin, joiden lähde on rationaalisen valinnan teorian tapa ymmärtää toiminta ja toimija. Bourdieulaisen habituksen käsitteen yksi etu onkin siinä, että se tarjoaa adekvaatin näkökulman tunne-kategorian tarkasteluun. Bourdieuhan tähdensi habituksen tuntemus- ja ruumiillista puolta (Bourdieu 1977, 87–95).² Tunteen ja tuntemisen käsitteisiin habituksen liittää muun muassa Bourdieun käsitys habituksesta ”sosiaalisena lukutaitona”: biografisesti muokkautuneen habituksensa turvin ihmiset ennakoivat tulevaa ja määrittävät suhteensa siihen; tällöin he toimivat pikemminkin tuntemustensa kuin tiedon perustalta. Tuntemuksella on paitsi yksilöllinen, myös yhteiskunnallinen määrätymisensä. Habitus on sosialisoitu subjektiivisuus, sanoo Bourdieu. Se on yhteiskunnallisten olosuhteiden aineellistuma ”ja ’kotonaan’ sillä kentällä, jolla asustaa”. Habitus on ”oikeassa olemista ja ”oikeaan osumista” tietämättä tarkalleen kuinka ja miksi; se on tuntumaa peliin (Bourdieu & Wacquant 1995, 159–160). Bourdieun (mt., 161) kiteytys siitä, että habituksen käsite auttaa ymmärtämään sitä, että yhteiskunnalliset toimijat ovat järkeviä, vaikka eivät olekaan rationaalisia, ilmaisee asian ytimen.

Jotkut tutkijat haluavat edelleen korostaa tunteiden osaa habituksessa. Craig Calhoun (2001, 53) ehdottaa Eliakseen, Bourdieuhun, de Sousaan sekä Anne Kaneen viitaten *tunnehabituksen* käsitteen käyttöön ottamista: ideana on, että ihmiset (ja ihmisryhmät) rakentavat elämänsä erityisiä tapoja tuntea, erityisiä tunteiden ja tuntemusten kudelmia tai yhdistelmiä, jotka osaltaan määrittävät myös havaintoja ja kognitiota. Nämä tunnehabituksiset tietenkin tekevät työtään niin liikehdintään ryhtymisen valinnoissa kuin myös liikkeissä itsessään.

Tunnehabituksen käsitettä voidaan kehittää fenomenologisen tunneteorian perustalta. Norman K. Denzin (1984, 68–77) puhuu henkilön emotionaalisesta biografista. Ihminen kehittää elämänsä, interaktiossaan muiden kanssa, tunteita koskevan merkityssanastoa, jota käyttäen hän, paljolti tiedostamattaan, tulkitsee arkielämässään ”vastaan tulevia” tunteita ja niihin reagoi työstää uusia tunteita ja tiedollisia merkityksiä³. Fenomenologisen perinteen mukaisesti Denzin (mt., 99–102) puhuu *tunnehorisontista*, jonka lävitse jokainen koettu tunne kulkee muokkautuen (merkityksellistyen) tuossa kulussaan. Jokainen koettu erityinen tunne joutuu kosketuksiin henkilön tunnehorisontissa

esiintyvien muiden tunteiden ja niihin liittyvien merkitysten kanssa ja muodostuu uudeksi tunne- ja merkityskokemukseksi kulussaan. Jokainen tunnekokemus jättää oman jälkensä elämäkerrallisesti muodostuneeseen tunnehorisonttiin. Elämäkerrallisen tunnehabituksen muodostuminen on siis denziniläisittäin tunnehorisontin muokkautumista. Tunnehorisontti merkityskenttänä määrittelee tuntemuksia ja tunteita sekä *tuottaa* tunteita.

Liikkeiden tunnesisältö – avaimia analyysiin

Bourdieulaisesta habitus-teoriasta voidaan johtaa, että elämäkerrallisesti muokkautuneet samankaltaiset tunnehabituksiset tai -horisontit muodostavat perustan yhteiskunnallisten kysymysten ja ongelmien samankaltaiselle tai samansuuntaiselle kokemiselle (tuntemiselle) ja merkitsevät siten potentiaalia yhteiskunnallisten ja kulttuuristen ristiriitojen kokemiselle (merkityksenannolle) tavalla, joka voi johtaa avoimeen protestiin ja protestiin mukaan liittymiseen. On tähdennettävä, että yhteiskunnalliseen liikkeeseen mukaan astumiseen johtavassa kokemisessa esittävät keskeistä osaa juuri tunteet – moraalinen suuttumus tai häpeä, hädän tuntemus, ahdistus, pelko, viha, tunne hyödyn saavuttamisesta, statuksen menettämisestä, loukkauksen tuntemus jne. Tieto yksin ei riitä mihinkään – tämänhän agitaattorit ovat tienneet aina.

Jos tunteilla ja tuntemuksilla on merkittävä asema protestin merkityskentässä, ja jos tunteilla on yhteiskunnallinen ja kulttuurinen ulottuvuutensa (muun muassa habituksen kautta), seuraa siitä johdonmukaisesti, että liikkeisiin osallistuvien tuntemusten ja tunteiden analyysi voi kertoa olennaista paitsi kyseisen ryhmän tuntemisen kulttuurista myös liikkeen luonteesta. Se voi antaa olennaisia vihjeitä myös liikkeen yhteiskunnallisesta dynamiikasta. Tällaisesta erittelystä onkin olemassa oivallisia esimerkkejä. Sellaisen tarjoaa Juha Siltalan (1992) tutkimus 1800-luvun uskonnollisista herätysliikkeistä ja niiden sielunmaisemasta. Siltalan psykohistoria tarkastelee 1800-luvun ihmisen ahdistusta ja sen säätelyä yhteiskunnallisessa tilanteessa, jossa yhteiskunnan modernisoituminen johti minähanteen kriisiin ja ahdistukseen. Ahdistuksen tarkka kuvaus ja erittely psykoanalyttisin välinein mahdollistaa Siltalalle liikehännän ja sen kulttuurisen ja yhteiskunnallisen ympäristön toisiinsa liittämisen.

Yhtä lailla eläinoikeusaktivistien protestin tunnistaminen moraaliseksi suuttumukseksi tarjoaa James M. Jasperille ja Dorothy Nelkinille (1992; myös Jasper 1997) avaimen eläinoikeusliikkeen analyysille. Moraalisen suuttumuksen merkitykset nousevat eläimiä kohtaan tunnetusta empatiasta. Ne johtavat kognitiivisiin jäsenyyksiin ongelmien syistä ja ovat tärkeä alustava tekijä aktivistien työstämässä ”teoriassa” (=diagnostisessa kehyksessä) yhteiskunnasta taloudellisten lakien mukaan toimivana omalakisena tunteettomana koneena. Moraalikäsitykset ovat keskeisiä elämänmerkityksiä. Tästä huomiosta lähtien Jasper voi tehdä ymmärrettäväksi sen, että mielenosoittaminen on eläinoikeusaktivisteille usein suurta tyydytystä antavaa toiminnallisuutta, itsensä toteuttamista syvässä merkityksessä. Kysymys on tällöin aivan muusta kuin irrationaalisesta tunteiden dynamiikasta, joskin mielenosoituksen ryhmätilanne tuottaa myös uusia tunteita – palaan tähän jäljempänä.

Riittävän voimakas tunne, ristiriidan kokemus, on siis se voima joka pakottaa tietämään, kehittelemään tarjolla olevista merkitysvarannoista ”teoriaa” (tai kehyksiä) ongelmien syistä ja muutoksen väylistä. Liikkeen lähtökohdan muodostama tunnesisältö ohjaa silloin kehystämistä. Eläinten kohtelun moraalinen paheksunta voi johtaa analyysiin *yhteiskunnan* tilasta: onko yhteiskunnassa rakenteellisia tekijöitä, jotka tuottavat eläinten huonoa kohtelua (ks. Kontinen & Peltokoski 2004, 77–85). Tai materiaalisen hyödyn tavoittelun motiivi voi tuottaa laskelmoidun kuvauksen poliittisen kentän tilasta ja siihen perustuvan strategian toimenpiteistä.

Tietty emotionaalinen-moraalinen kokemusperusta (tunnehabitus tai -horisontti) oli tuottamassa eläinoikeusliikettä, toisenlainen taas uskonnollisen herätysliikettä 1800-luvun Suomessa. Liikehdinnän kehkeytymisen jännitteisessä kentässä muokkautuu liikkeelle tyypillinen oma ja omintakeinen tuntemisen tapa. Randall Collins (2001, 42) puhuu liikkeiden emotionaalisesta kehyksestä. Collins haluaa tähdentää, että liikkeissä toimii emotionaalinen dynamiikkansa kognitiivisen kehysdynamiikan ohella, siihen kytkeytyen. Toiset (Barbalet 1998, 159) käyttävät emotionaalisen ilmaston termiä viittaamaan samaan asiaan. Barbalet tähdentää, että liikkeen emotionaalinen ilmasto ei osaltaan määrittele vain liikkeen kollektiivista identiteettiä, vaan muodostaa myös kollektiivisen toiminnan lähteen.

Tunne resonanssi

Historian viekkautta ilmentää se, ettäärkevin perustein etukäteen täysin epärealistiseksi arvioitava protesti saattaa lopulta tuottaa huomattavia tuloksia. Protestin ennakoitu vastakaiku laajan yleisön keskuudessa voi olla aivan toinen kuin miksi se arvioidaan ennen mobilisoitumista. Liikkeen asiakysymyksillä voi olla runsaasti *piilevää* kannatusta. Niinpä useissa paikallisissa ympäristökamppailuissa etukäteen ylivoimaiseksi arvioitu vastustaja, kuten paikallisen hallinnon vahva tuki ympäristöä saastuttavalle yritykselle, onkin osoittautunut murtuvaksi laajaksi julkiseksi kamppailuksi voimistuneen liikkeen edessä. Päättäjät ovat joutuneet taipumaan vähintään kompromisseihin. Mediakeskeisessä yhteiskunnassa nykyiset liikkeet tiedostavat hyvin julkisen tiedonvälityksen merkityksen ja suunnittelevat toimintastrategioitaan siitä lähtien.

Jos on olemassa elämäkerrallisesti muodostunut tunnehabitus tai tunnehorisontti, joka muodostaa yksilö- ja ryhmäkohtaisen *potentiaalisen herkkyyssperustan* liikehdinnälle ja liikehdintään osallistumiselle, niin kulloisenkin *aktuaalisen herkkyyden* voi tuottaa tunneperustaan vetoava yhteiskunnallinen ja kulttuurinen jännite, riittävän vahva merkityssisältö, joka resonoi tunnehabituksissa asustavien tunnemerkitysten kanssa ja saa ne aktualisoitumaan synnyttäen uusia tunteita ja tietämisen tarvetta. Kun yksilöiden habituksen merkitysrakenteet ovat kehkeytyneet pitemmän ajan kuluessa suhteellisen samankaltaisina toistuvissa (elämän)tilanteissa, niin myös yhteiskunnallisessa todellisuudessa on keskeistä laajalle levinneiden merkitysten taso, joka kantaa pitkän ajan kuluessa yhteiskunnallisesti muokkautunutta perimäänsä. Sillä on kuitenkin myös lyhyttempoisemmin muuttuva poliittinen ja kulttuurinen dynamiikkaansa (sen kaltainen äärikonstruktivistinen teesi, että tunteet rakentuvat vain kulttuuristen tilanteiden tai diskurssien tasolla, on kuitenkin ilmeisen virheellinen – ks. Williams 2001, 49). Sellaisia voivat olla esimerkiksi dramaattinen tapahtuma, kuten ympäristöönnettomuus, kärjistynyt moraalinen ristiriita, kuten eläinten kohtelu tehomataloudessa, tai maailman tilaa koskeva tietoperustainen huoli, kuten ilmastokysymys. Ristiriidan tunnistava kokemus syntyy yksilöiden merkitysmaailmassa toisinaan ”moraalisen shokin” (Jasper 1997, 106–107) muodossa, äkillisenä havahtumisena ”kirkuvaan” epäkohtaan. Sellainen voi tietenkin

olla myös arvio avautuneesta mahdollisuudesta omien oikeuksien ja etuisuuksien edistämiseksi kilpailevien ryhmien kustannuksella.

Yksilöiden tasolla tapahtuvaan tunnemäärittelyyn osallistuvat siten myös laajat, alati muokkautuvat kulttuuriset suhdanteet ja niihin sisältyvät merkitykset. Niinpä esimerkiksi syvästä lamasta irtautumisen tilanne tuottaa luottamusta, rohkeutta ja ulospäin suuntautuneisuutta, jollaisessa olosuhteissa eteenpäin suuntautuvat (proaktiiviset) yhteiskunnalliset liikkeet ovat usein nousseet; talouden syvä laskusuhdanne puolestaan synnyttää pessimismiiä ja tuottavat ”taaksepäin katsovia” reaktiivisia liikkeitä (Siisiäinen 2003, 46, 53). Yhteiskunnallisten olosuhteiden, kulttuuristen suhdanteiden ja tunteiden dynamiikka on myös paljon monimuotoisempaa (ja siksi tutkimuksellakin usein vaikeasti tavoitettavissa). Ne ovat yhtäältä laajoja ylikansallisia merkityskokonaisuuksia, vaikkapa länsimaisen kulttuurin merkityksiä. Sellaisia on analysoinut kiinnostavasti Karl-Werner Brand (1990) tutkiessaan, miten muuttuvat *Zeitgeist*-tyyppiset kulttuuri-ilmastot ovat määritelleet liikehdinnän syntyä ja luonnetta. Ylikansallisten kulttuurimerkitysten tärkeä osuus liikehdinnässä näkyy esimerkiksi siinä, että monet yhteiskunnalliset liikehdinnän aallot (kuten sellaiset, joihin käsitteellä ”uudet yhteiskunnalliset liikkeet” on viitattu) ovat toteutuneet suurin piirtein samoina aikoina kaikkialla lännessä. Kulttuurin globaalistuminen vahvistaa ylikansallista ulottuvuutta.

Yhteiskunnallisten olosuhteiden muutokseen kytkeytyvät kulttuurisällöt ja suhdanteet kehkeytyvät paljolti ”selkiemme takana”. Olemme niissä – emme juuri muuta voi – ja yksilöllisestä ja yhteiskunnallisesti määräytyneestä herkkyydestämme riippuen otamme niitä vastaan ikään kuin vaivihkaa. Niihin sisältyvät merkitykset vaikuttavat tunteisiimme herättäen tunnehabituksemme merkityksiä tuottaen *suuntautuneisuutta* ja mahdollisesti myös valmiutta toimintaan. Suotuisten olosuhteiden vallitessa nämä tunnesällöt leviävät yhteiskunnassa niin, ettei ole enää kysymys vain erillisistä yksilöistä. Ne voivat vahvistua, kasautua. Siitä, että kyse on olennaisesti yli-yksilöllisistä, kulttuurisista tendensseistä, kieli se, että herkkyyden kasautumista saattaa tapahtua samanaikaisesti toisistaan tietämättömien yksilöiden ja ryhmien keskuudessa. Näin näyttää tapahtuneen 1970-luvun lopulla vihreän aallon nousussa (Konttinen 1998) ja myös 1990-luvun uuden polven ympäristöprotestin kehkeytymisessä (Konttinen & Peltokoski 2004, 11–22). Tällöin on kysymys

juuri siitä, että vallitsevan kulttuurisen suhdanteen merkityssisällöt kutsuvat yksilöistä esiin tietynlaista herkkyyttä. Olemme (Konttinen & Peltokoski 2004, 184–185) arvioineet, että 1990-luvun alun lamakulttuurilla oli oma erityinen merkityksensä eläinoikeusherkkyiden synnyssä ja siis nuorten herkkyyssperustan aktivoitumisessa.

Kognitiivinen kehysanalyysi ei kykene analysoimaan suuntautuneisuutta sen koko laajuudessa, sosiaalisen lukutaidon ja tuntemisherkkyyden habituserustaa eikä myöskään kulttuurista jännitettä, kulttuuriin sisältyvää merkitystä, joka aktuaalistaa herkkyyssperustan. Tunteet ja tuntemukset toimivat osittain tietoisien merkitysten tuolla puolen. Piilotietoinen on suuntautuneisuutta, tuntemusta jostakin, joka ei vielä ole muuntunut jäsenytyneeksi käsitykseksi, ”teoriaksi”. Liiketutkimuksen kognitiivinen kehyskäsite tarvitsee täydennykseen kehyskäsitteen, joka huomioi emotionaalisesti määrittynen suuntautumisen. Sellaista voisi mahdollisesti nimittää metakehykseksi, joka on tietoisesti muokatun kehysten taustalla sitä määrittäen (Konttinen & Peltokoski 2004, 189).

Tunnetyöskentely

Bourdieu tähdentää habituksen aktiivista ja luovaa puolta. Ihmiset toimivat tilanteissa luovasti habitustensa perustalta, sopeutuvat, käyttävät tilanteita hyväkseen ja muokkaavat myös olosuhteita, ja siinä samalla myös kaiken aikaa elämänkerrallista habitustaan. Olennaisen osan tästä aktiivisesta sopeutumisesta muodostaa tunnetyöskentely, tunteiden sääntely (denziniläisittäin ilmaistuna kysymys on tunteiden ja tunnehorisonnin keskinäisestä dialogista). Kulttuurisesti määräytyneet tunnesanasto (*vocabulary of emotions*) ja tuntemisen säännöt määrittelevät suurta osaa tästä toiminnasta. Huomattava ansio sitä koskevasta käsitteellistämistä lankeaa Arlie Hochschildille. Lentoemäntien tunnetyötä koskevassa kuuluisassa tutkimuksessaan Hochschild (1983) sanoo, että työskentelemme kaiken aikaa tunteidemme kanssa, ja että tätä työskentelyä ohjaavat kulttuuriset konventiot, siis se minkä *tiedetään* sopivaksi tunteeksi kussakin tilanteessa. Suuntaamme tunteitamme konventioiden mukaisesti ja myös korjaamme tunteitamme, kun havahdumme, etteivät ne ole konventioiden mukaisia. Saatamme havahtua, ettemme ole ”tilanteessa mukana”

asiaan kuuluvalla tavalla. Tuolloin teemme yrityksiä sitoutua tilanteeseen uudelleen sopivaksi katsomallamme ja tavallisesti myös muiden hyväksymällä tavalla. Hildred Geertz (1959) tähdentää, että eri kulttuureilla on oma tunnesanastonsa, tunteiden määrittelynsä ja nimensä. Kulttuuri muokkaa ja määrittelee tunteiden soveliaita ilmaisutapoja.

Tunnetyöskentely ei tietenkään rajoitu työelämään, ja ideaa voidaan hyvin soveltaa yhteiskunnallisten liikkeiden tutkimuksessa. Julian McAllister Groves (1995) on tutkinut eläinoikeusaktivistien tunneoppimista. Hän havaitsi muun muassa, että aktivistien läheispiireissä aktivisteja usein syytettiin vääristä tunteista eläimiä kohtaan. Niinpä he opiskelivat oikeita tuntemisen tapoja, liiallisen emotionaalisuuden karttamista ja scientististä objektiivisuutta ilmaisutavoissaan. Rationaalisuutta korostavassa kulttuurissa (rationaalisuus myös tuntemissäntönä) aktivistit pyrkivät kääntämään kysymyksen eläinten kohtelusta puhtaasti ”rationaaliseksi asiantilaksi”. Uskottava kommunikointi ympäristön kanssa edellytti tällaista kääntämistä. Toinen tunneoppimisen mekanismi koski alkuperäisen tunteen – empatia eläimiä kohtaan – kääntämistä vihaksi niitä kohtaan, jotka syyllistyvät eläinten huonoon kohteluun. Jasper ja Poulsen (1995) havaitsivat eläinoikeusaktivistien kehittelevän erityisiä keinoja vahvistaakseen emotionaalista sitoutumista asialleen: video-esityksin eläinten julmasta kohtelusta aktivistien tilaisuuksissa vahvistetaan toiminnan tarpeen tunnetta ja tunnetta oikeutukseen käyttää vahvoja vastaiskuja. Jasper ja Poulsen kutsuvat tätä strategiaa moraalisten shokkien strategiaksi.

Tunteet liikkeessä

Tunteiden merkitys kollektiivisessa liikkeessä ei rajoitu vain tunnetyöskentelyyn yllä tarkastelluissa merkityksissä. Liikehännässä toteutuu mekanismeja, joissa tunteet ikään kuin sivutoimisesti, mutta erittäin merkittävällä tavalla, tuottavat olennaisia vahvuuselementtejä liikkeelle. Durkheimilainen rituaaliteoria avaa näkymän tähän alueeseen. Sitä on kiinnostavasti liikkeiden tutkimukseen soveltanut ja kehittänyt Randall Collins (2001). Tästä teoreettisesta näkökulmasta joukkoliikkeiden tunnevoimainen aktionismi saa järkevän selityksensä, eikä tutkimuksen tar-

vitse luopua analyttisestä otteestaan voimakkaiden tunteiden edessä.

Émile Durkheim (1980, alun perin 1912) tähdensi alkukantaisten yhteisön uskonnollista elämää tutkiessaan, että yhteisöt tulevat tietoiseksi itsestään ja tajuavat asemansa *yhteisen toiminnan* avulla. Yhteisessä toiminnassa työskentelevät tunteet. Toimijoiden fyysinen läsnäolo on tunnetyöskentelyn omin alue. Rituaali on tärkeä sosiaalinen mekanismi, joka muokkaa tunteita yhteisön käyttöön. Sille ominainen ”moraalinen tiheys” (Collinsin termein ”korkea rituaalitiheys”) toteutuu, kun seuraavat ehdot täyttyvät: (1) ihmisten fyysinen läsnäolo, ruumiillinen tietoisuus yhdessäolosta, (2) huomion fokusointi yhteiseen objektiin, (3) keskinäinen huomiofokusointi eli osallistuvien tietoisuus toistensa tietoisuudesta, mikä on perusta yhteisyyden kokemiselle. Sikäli kuin nämä kriteerit täyttyvät, seurauksena ovat ryhmäsolidaarisuuden tuntemukset, emotionaalisen energian kehittyminen osallistujissa (mikä ilmenee innostuksen ja luottamuksen tunteiden vahvistumisena), ryhmäsymbolien kehittyminen (mikä kapseloi kollektiivisen osallistumisen muiston) sekä moraalisuuden tuntemukset (ryhmä luo omat oikean ja väärän standardinsa).

Rituaali transformoi tunteita. Mikä tahansa yhteisesti koettu tunne voi vahvistua rituaalissa ja muuntua solidaarisuudeksi ja emotionaaliseksi energiaksi. Niinpä hautajaisissa yhteisesti koettu suru muuntuu rituaaliin osallistuneiden yhteisyyden lujittumisen kokemukseksi, keskinäisen solidaarisuuden tuntemuksiksi. Nämä tuntemukset antavat voimaa jatkaa elämää ja luottamusta tulevaisuuteen.

Korkean rituaalitiheyden kriteerit täyttyvät mielenosoituksessa. Niissä huomion fokusointi on usein erityisen intensiivistä samoin kuin tietoisuus muiden osallisuudesta yhteiseen huomiokeskittymään. Konfliktissa vastustaja on selkeästi määrittynyt, mikä vahvistaa me-tuntemusta. Mielenosoitusryhmä muodostaa usein vahvan solidaarisuusryhmän ja moraalisen kollektiivin. Lukuisat liikkeet ovat alun perinkin moraalisia liikkeitä, tai moraaliset tekijät ovat muutoin vahvasti läsnä. Tällaisissa olosuhteissa mielenosoitus voi olla osallistujille emotionaalisesti erittäin merkityksellinen tapahtuma. Se voi sementoida osallistujan ”lopullisesti” liikkeeseen tai ainakin vahvistaa liikkeen kehystä osallistujan merkityks maailmassa. Mielenosoittaja paitsi realisoi moraalista vakaumustaan ja siten toteuttaa sisintä olemustaan, myös tuottaa konkreettisesti toiminnassa uusia

emootioita, ennen muuta solidaarisuutta ja sitoumusta liikkeelle ja sitä edustavalle kollektiiville. Luottamus, emotionaalinen energia ja solidaarisuus syntyvät siis ikään kuin mielenosoittamisen sivutuotteena. Vahvistuneet me vastaan muut -tuntemukset voivat tuossa tilanteessa myös kehittyä aggressioiksi järjestyksen pitäjiä / valtaa pitäviä kohtaan. Tuntemusten suuntaa ja aktuaalista toimintaa säätelee kulttuurisesti (esim. kansallisesti) määräytynyt normisto.

Korkean rituaalitiheyden ja emootioiden tarkastelua voidaan käyttää hyväksi myös analysoitaessa protestia yksittäistä mielenosoitustapahtumaa laajemmin. Emootioiden tarkastelulla voidaan rikastuttaa protestiaallon teoriaa. Paljon hyödynnetyssä teoriassa emotionaalinen puoli on jäänyt yleisesti paitsioon. (Protestiaallon käsitettä on tarkasteltu monissa yhteyksissä laajalti; sen yleistarkastelu voidaan siksi tässä sivuuttaa). Läh-töajatuksena on, että liikehdintään osallistumisen tuottama emotionaalinen merkitys on tärkeällä tavalla yhteydessä liikehdinnän elinkaareen ja sen vaiheeseen.

Protestiaalto voidaan jakaa karkeasti kehkeytymisen, mobilisoinnin ja hiipumisen vaiheisiin. Ensimmäinen vaihe edustaa protestin ”alkuperäistä kasaantumista”, protestin vähittäistä kehkeytymistä. Tämä vaihe edustaa yksilöiden ja ryhmien tunne-energian suhteellisen tasaista vahvistumista. Tuntemus vahvistuu siitä, että on ryhdyttävä tekoihin epätoivotun asiantilan muuttamiseksi. Yksilöiden ja ryhmien tuleminen tietoiseksi toisistaan vahvistaa tuntemusta koetun epäkohdan korjaamisen tarpeellisuudesta ja samalla tuottaa kollektiivisen identiteetin, mikä edelleen vahvistaa potentiaalisia valmiuksia toimintaan: emme ole yksin, vaan muodostamme kokonaisen joukon. Suotuisten kulttuuristen ja yhteiskunnallisten olosuhteiden vallitessa ristiriidan kokemus voi vahvistua.

Tullaan ehkä vihdoin jännitteiseen tilanteeseen, jossa kysymys laajemmasta kollektiivisesta toiminnasta aktualisoituu. Aletaan etsiä sopivaa tilaisuutta usein jo iduiksi ja yksittäisiksi aktioiksi muotoutuneen toiminnallisuuden laajentamiseksi laajaksi julkiseksi mobilisaatioksi. Tällaisessa vaiheessa liikkeissä voidaan suorastaan etsiä mobilisaation laukaisevaa tekijää tai tapahtumaa. Havainnollisia esimerkkejä löydetään suomalaisten yhteiskunnallisten liikkeiden lähihistoriasta. Tuon kaltainen tilanne vallitsi selvästi esimerkiksi ympäristöprotestin toisen aallon kypsyessä mobilisoinnin asteelle 1970-luvun lopussa (Konttinen

1996; 1998). Koijärvi-liikkeen aktivistit sanovat tuolle tilanteelle olleen ominaista eräänlaisen jännitteisen ahdistuksen tuntemuksen ennen toiminnallisuuden purkautumista. Toiminnallinen potentiaali oli vastaavalla tavalla kypsynyt muuallakin maassa. Niinpä lähes samanaikaisesti tapahtui paikallisten ympäristöliikkeiden mobilisaatio eri puolilla maata Koijärvi-liikkeen ollessa tärkeä katalyytti muille mobilisaatioille. Laaja-alaista mobilisoitumista ei voikaan selittää pelkällä esimerkin voimalla. Tapauksella saattoi olla suuri vaikutus siksi, että oli olemassa runsaasti herkkyyttä, johon konflikti vetosi.

Vastaavanlainen kasautuneen potentiaalın purkautuminen toiminnaksi toteutui ympäristö- ja eläinoikeusprotestissa 1990-luvulla Pohjanmaan turkistarhaiskujen toimiessa laukaisevana konfliktina (Konttinen & Peltokoski 2004, 18–23). Hannu Toivanen (1997) on kuvannut jälkimmäisen protestin kehkeytymistä toiminnallisuudeksi merkitysten tihentymisen kaudeksi protestiryhmissä. Merkitysten tihentymisen olennainen puoli oli emotionaalinen: vahvat emotiot olivat itsessään vahvoja merkityksiä ja ne pakottivat merkitysten intensiiviseen tiedolliseen työstämiseen. Suhde oli tietenkin myös toisensuuntainen – liikkeen kehitysvaihetta ilmentäneet merkitykset vaikuttivat emotioihin.

Protestipotentiaalın kehkeytyminen mainituissa liikkeissä voidaan tulkita olennaisesti *emotionaalisten resurssien* kasvuksi, jonka taustalta löytyvät yhtäältä yksilö- ja ryhmäkohtaisiin tunnehabituksiin sisältyvä herkkyysperusta asiakysymyksille sekä niitä aktualisoineet kulttuuris-yhteiskunnalliset jännitteet (yhteiskunnallisesta ja kulttuurisesta taustasta, Konttinen & Peltokoski 2004, 180–186). Emotionaalisen energian – Randall Collins (2001) käyttää tätä termiä – kasvu johti pyrkimykseen muiden resurssien hankkimiseksi, kuten verkostoitumiseen. Nousevalla eläinoikeusliikkeellä oli tuskin nimeksikään taloudellista pääomaa, kulttuuristakin vain hippunen (aktivistithan olivat nuoria koululaisia ja opiskelijoita), sosiaalista pääomaa vähän (kylläkin omat verkostot), mutta emotionaalisia resursseja sitäkin enemmän. Viimeksi mainitun keskeytystä selittää osaltaan liikkeen luonne sukupolvi liikkeenä. Elämänvaiheelleen tyypillisesti nuoret omaksuvat herkästi ajankohtansa nousevia kulttuurisisältöjä, muokkaavat niitä ja kokevat ne usein, henkilökohtaisesta tunnehabituksistaan riippuen, moraalisesti ja voimakkaasti. Tuossa elämänvaiheessa niitä suhteellistavat ja ”hidastavat” merkitysisällöt vielä

puuttuvat. Onkin luonteenomaista, että juuri nuoret ovat usein toimineet uuden protestin kättilöinä (Järvikoski 1995).

Mobilisoituvan protestin purkausaktiot ja niitä seuraavan nousevan mobilisaation jakso on protestiaallon tunneintensiivisin ja ”konstruktiivisin” vaihe. Protestiliikhehdinnän kaikki puolet sähköistyvät tuolloin yhteydessä toisiinsa: kehyksenmuodostus, toiminta-aktiivisuus, verkostoituminen, strategioiden ja taktiikoiden kehittäminen. Dynamiikan perustava puoli on emotionaalinen: osallistujien huomio fokuoitetuu voimakkaasti liikkeen kysymyksiin. Mobilisoitumisen synnyttämät reaktiot julkisuudessa pakottavat liikkeen vastaamaan haasteisiin. Juuri tässä protestijakson vaiheessa mielenosoitusaktioiden tunnekokemukset voivat olla monille mukanaolijoille voimakkaimpia emotionaalisia kokemuksia. Yhteisyyden, solidaarisuuden ja luottamuksen tuntemusten voimasta ne ovat myös hyvin sitouttavia kokemuksia. Tuollaisessa tilanteessa liikkeestä ja sen merkitysmaailmasta muodostuu monelle aktivistille keskeisiä elämänmerkityksiä – toteutuu liikkeen kehyksen ekspansio aktivistien elämänmerkityskentässä.

Nousevan mobilisaation toiminnallisuus on usein suorastaan huumauttavaa. Kun ahdistukseen viittaavat tunnekokemukset ovat yleisiä liikehdinnän alkuvaiheissa (myös Polletta & Amenta 2001, 305), on nouseva mobilisaatio se vaihe, jolloin toimijoiden optimismi voi nousta korkeisiin mittoihin. Jännitteiden purkautuminen mobilisaatioksi kollektiivisissa aktioissa saattaa tuottaa tunnekokemuksen, että pelkästä objektista on äkkiä tullut historian tekemisen subjekti. Tunne voi kasvaa suorastaan kaikkivoipaiseksi kuvitelmaksikin siitä, ettei muutosten mahdollisuudella ole rajoja. Aristide Zolberg (1972) kuvaa vuoden 1968 tapahtumia opiskelijaliikkeessä tällaisena kokemuksena.

Juuri poikkeuksellisen tunneintensiteettinsä vuoksi mobilisoitumisen purkausliikkeistä voi muodostua liikehdinnän symboleita ja ikoneja. Esi-merkin tarjoaa ympäristöprotestin toisen aallon mobilisoitumisen avaintai purkaustapahtuma, Kojjärvi-liike. Ympäristölliseltä itseisarvoltaan, ellei toissijaisesta, niin ainakin monia muita ajankohdan vähäisemmästä konfliktista muodostui koko suomalaisen ympäristöliikehdinnän symboli (Kontinen & Peltokoski 2004, 162–163), jolla on vahvaa nostalgista kaikua myös 1990-luvun radikaalin liikehdinnän aktivistien keskuudessa.

Emotionaalisen energian⁴ muutokset auttavat ymmärtämään yhtä hyvin liikehinnän hiipumista kuin nousuakin. Vaikka muut resurssit kenties vahvistuivat (kuten verkostolliset ja organisatoriset), emotionaalisten resurssien tilaa on mahdotonta ylläpitää jatkuvasti korkeana vuosikausia. Jatkuva korkea-aktiivisuus vaatii veronsa; se on raskasta, uuvuttavaa ja kohtaa rajansa. Toimintaan pakottava moraalinen tuntemus tulee kenties tyydytetyksi. Sitä paitsi tunnehabituksen aktualisoitumiseen vaikuttava yhteiskunnallis-kulttuurinen ympäristö muuttuu jatkuvasti ja tuottaa uusia merkityksiä syrjäyttäen aikaisempia marginaaliin. Vallitsevat tunnetilat kumoutuvat ja muuntuvat uusien kulttuurimerkitysten voimasta. Niinpä kehkeytyvä globalisaatiokriittinen liike imi toimijoita 1990-luvun jälkipuolen ympäristöprotestista. Kulttuurisen suhdanteen muutos saattaa olla niin nopea ja perusteellinen, että vain muutama vuosi sitten tuore ja elinvoimainen haaste vallitsevalle järjestykselle näyttäytyikin äkkiä vanhentuneelta ja aikansa eläneeltä. Näinhän kävi vahvasti organisoituneelle vasemmistolaiselle opiskelijaliikkeelle 1970-luvun kuluessa vaihtuvien opiskelijapolvien silmissä.

Tunteiden maineenpalautus tutkimuksessa

Lukija on havainnut lukuisat viittaukseni viimeaikaiseen kirjallisuuteen tarkastelllessani tunnekategorian käyttötapoja yhteiskunnallisten liikkeiden tutkimuksen yhteydessä. 1990-luvun lopusta lähtien onkin tapahtunut lähes murroksenomainen pyrkimys tunteen kategorian rehabilitoimiseksi liiketutkimuksen kentässä. Kategorian keskeisiä puolestapuhujia ovat olleet New Yorkissa toimiva tutkijaryhmä, jonka edustajia ovat James M. Jasper, Jeff Goodwin ja Francesca Polletta. He ovat tähdentäneet monien vanhojen vastakkaisasettelujen virheellisyyttä. Niinpä tunteiden ja rationaalisuuden asettaminen vastakkain perustuu heidän mukaansa virhetulkintaan, sillä myös rationaalisessa toiminnassa tunteet esittävät keskeistä osaa. Samaan virhetulkintaan perustuu kahtiajako instrumentaaliin ja ekspressiivisiin liikkeisiin; myös edelliset ovat emotionaalisia ja ekspressiivisiä. Kyseessä ovat vain eri tunteet. Yhtä virheellistä on sulkea merkityksentyöstämisestä emotionaalinen puoli. Kognitiivinen, emotionaalinen ja moraalinen työskentelevät yhdessä, tuottavat toisiaan eivätkä

tule toimeen ilman toisiaan. (Kuitenkin myös niiden analyttisesti erillinen tarkastelu liikehdinnän tutkimuksessa on perusteltua.)

Tunteiden esiinmarssi sosiologiaan ei ole tapahtunut vain yhteiskunnallisten liikkeiden tutkimuksessa. Tunteiden kategoria sai uutta jalansijaa jo 1980-luvulta lähtien⁵ sellaisten klassisten tutkimusten muodossa ja seurauksena kuin Hochschildin *The Managed Heart* (1983) ja Denzinin *On Understanding Emotion* (1984). Kyseinen uudelleentuleminen voidaan nähdäkseni tulkita 1970-luvun jälkimmäisellä puoliskolla vahvistuneen ns. pehmeän aallon kontekstissa; sehän tuotti tutkimuksen parasvaloihin niin kvalitatiiviset menetelmät kuin esimerkiksi elämäntavan ja subjektiviteetin (elämismaailma) ilmiötkin. 1990-luvulla tahti kiihtyi ja vuosikymmen tuotti lukuisia kunnianhimoisia jäsennyksiä tunteiden kategoriasta sosiaalisen elämän erittelyssä (ks. Williams 2001, 2). Samalla kun tuolle käsite-erittelylle on ollut ominaista vallitsevien sosiologisten paradigmojen kirpeä kritiikki, on se pyrkinyt osoittamaan kestäättömiksi sellaisia perinteisiä vastakkainasetteluja kuin emotionaalinen ja rationaalinen (esim. Barbalet 1998, 29–61). Voikin tulkita, että tunteiden yleisempi maineenpalautus sosiologiassa on vähintäänkin raivannut tietä kategorian uudelleenlöytämiseen spesifimpien tutkimusalueiden piirissä, kuten yhteiskunnallisten liikkeiden tutkimuksessa.

Kauan sosiologian valtasuuntauksissa vaikuttaneiden perustavien vastaakohtaisuuksien purkaminen ja niitä koskeva uusi ymmärrys voivat tarjota perustan, joka tuottaa uutta ymmärrystä myös yhteiskunnallisten liikkeiden erittelyyn. Se voi johtaa ja on johtanutkin klassikkojen esille nostoon tästä näkökulmasta käsin – tunteen kategoriahahan oli vahvasti esillä usealla sosiaalitieteen ja -filosofian klassikolla. Kategorian tietoinen työstäminen voi johdattaa myös kategorian läheiskäsitteiden, kuten habituksen ja elämismaailman, ja lähestymistapojen, kuten kulttuurisen lähestymistavan, uuteen lukemistapaan tämän kategorian suunnasta. On selvää, että tunteen kategoria ei voi yksistään tarjota riittävää analyysivälineistöä liikehdinnän erittelylle, mutta sen tarkempi huomioiminen voi merkittävästi suunnata liiketutkimuksen muun käsitteistön hyödyntämistä.

Viitteet

- 1 Tämä on tietenkin ymmärrettävä suhteellisesti, yleistrendiä kuvaavana asiantilana. Niinpä esimerkiksi Erving Goffmanin tuotannon 1950- ja 1960-lukujen keskeiset teokset ovat vahvasti tekemisissä tunne-kategorian kanssa hänen tutkiessaan minuuden rakentumista ja totaalisten instituutioiden minuuteen kohdistamia loukkauksia. Goffmanin erittelyt olivatkin yhtenä perustana myöhemmälle tunteiden sosiologialle, esimerkiksi Arlie Hochschildin käännteentekevästi tunnekategorialle tietä avanneessa teoksessa *The Managed Heart* (1983).
- 2 Bourdieu suorastaan alleviivaa habitus-käsitteen eroa rationaalisen valinnan teorian tapaan ymmärtää toimija. Hän nimeää käsitteen käytön ”pääatarkoitukseen” (Bourdieu & Wacquant 1995, 150) pesäeron tekemisen ”siihen intellektuaaliseen (ja intellektisentriseen) toiminnan filosofiaan, jota erityisesti teoria *homo economicuksesta* rationaalisena toimijana edustaa ja jonka rationaalisen toiminnan teoria on uudelleen tuonut muotiin /.../”
- 3 Fenomenologisen tradition mukaisesti Denzin (1984, 49–51) määrittelee tunteen itse-tuntemukseksi (*self-feeling*). Olennaista tunnekokemuksessa on sen viittaussuhde itseän. Tunteva ihminen tuntee itsensä tunteessa. Monet tunteet nousevat sosiaalisen kokemuksen alueella, vuorovaikutuksessa muiden kanssa, mutta suuntautuvat itseän.
- 4 Bourdieulainen pääoman käsite ei oikein sovi tähän yhteyteen. Tunneenergia ei ole vaihdettavissa muihin pääoman lajeihin eikä sen lisääminen noudata samoja lainalaisuuksia kuin vaikkapa taloudellisen ja sosiaalisen pääoman lisääntyminen. Tunne-energian muutoksen tekijät ovat tunnehabituksessa ja kulttuurisissa merkityssisällöissä, kuten myös liikkeen sisäisessä dynamiikassa.
- 5 Käännevuodeksi amerikkalaisessa sosiologiassa mainitaan vuosi 1975 (Williams 2001, 1) ja uuden trendin ensimmäiseksi teokseksi Randall Collinsin *Conflict Sociology* vuodelta 1975 (Barbalet 1998,20).

Kirjallisuus

- Barbalet, J.M. (1998). *Emotion, Social Theory, and Social Structure. A Macrosocial Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. (1977). *Outline of Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. & Wacquant, L. (1995). *Refleksiiviseen sosiologiaan*. Joensuu: Joensuu University Press.

- Brand, K-W. (1990). Cyclical aspects of new social movements: Waves of cultural criticism and mobilization cycles of middle-class radicalism. Teoksessa Russell J.D. & Kuechler, M. (toim.). *Challenging the Political Order*, 23–42. Cambridge: Polity Press.
- Calhoun, C. (2001). Putting emotions in their place. Teoksessa Goodwin, J. & Jasper J.M. (toim.), *Passionate Politics. Emotions and Social Movements*, 45–57. Chicago: The University of Chicago Press.
- Collins, R. (2001). Social movements and the focus of emotional attention. Teoksessa Goodwin, J. & Jasper J.M. (toim.), *Passionate Politics. Emotions and Social Movements*, 27–57. Chicago: The University of Chicago Press.
- Crossley, N. (2002). *Making Sense of Social Movements*. Buckingham: Open University Press.
- Damasio, A.2000. *Tapahtumisen tunne. Miten tietoisuus syntyy*. Helsinki: Terra Cognita.
- Denzin, N. K. (1984). *On Understanding Emotion*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Durkheim, É. (1980) [1912]. *Uskontoelämän alkeismuodot*. Helsinki: Tammi.
- Geertz, H.(1959). The vocabulary of emotion. *Psychiatry* 22, 225–237.
- Goodwin, J. & Jasper, J. M.(2001). Introduction: why emotions matter? Teoksessa Goodwin J. & Jasper J. M. (toim.), *Passionate Politics. Emotions and Social Movements*, 1–26. Chicago: The University of Chicago Press.
- Hochschild, A. (1983). *The Managed Heart: The Commercialization of Human Feeling*. Berkeley: University of California Press.
- Jasper, J. M.(1997). *The Art of Moral Protest*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Jasper, J. M. & Nelkin, Dorothy. (1992). *The Animal Rights Crusade. The Growth of a Moral Protest*. New York: The Free Press.
- Jasper, J. M. & Poulsen, J. (1995). Recruiting strangers and friends: moral shocks and social networks in animal rights and animal protest. *Social Problems* 42, 493–512.
- Järvikoski, T. (1995). Young people as actors in the environmental movement. *Young, Nordic Journal of Youth Research* 3 (3), 80–93.
- Klandermans, B. & Tarrow, S. (1988). Mobilization into social movements: synthesizing European and American approaches. Teoksessa Klandermans, Kriesi H. & Tarrow S. (toim.), *International Social Movement Research*, 1–40. Greenwich: JAI Press.
- Konttinen, E. (1996). Ympäristön muodostuminen yhteiskunnalliseksi kysymykseksi 1980-luvun taitteen murroksessa. *Sosiologia* (4) 33, 270–284.
- Konttinen, E. (1998). Uusien liikkeiden tuleminen subjektiviteetin puolustamisen kulttuuri-ilmastossa. Teoksessa Ilmonen K. & Siisiäinen, M. (toim.): *Uudet ja vanhat liikkeet*, 187–218. Tampere: Vastapaino.

- Konttinen, E. & Peltokoski, J. (2004). *Ympäristöprotestin neljäs aalto. Eläin-
keusliike ja uuden polven ympäristöradikalismi 1990-luvulla*. Jyväskylä: Min-
erva Kustannus (SoPhi).
- McAllister Groves, J. (1995). Learning to feel: the neglected sociology of social
movements. *The Sociological Review* 43 (3), 435–461.
- Le Bon, G. (1960) [1895]. *The Crowd: A Study of the Popular Mind*. New York:
Viking Press.
- Polletta, F. & Amenta, E. (2001). Conclusion: second that emotion? Lessons
from once-novel concepts in social movement research. Teoksessa Goodwin
J. & Jasper, J.M. (toim.), *Passionate Politics. Emotions and Social Movements*,
282–302. Chicago: The University of Chicago Press.
- Siisiäinen, M. (2003). Vuosituhannen vaihteen yhteiskunnalliset liikkeet Suo-
messa. Teoksessa Juppi P., Peltokoski, J. & Pyykkönen, M. (toim.): *Liike-
elämää. Vastakulttuurinen radikalismi vuosituhannen vaihteessa*. Jyväskylä:
SoPhi, 45–66.
- Siltala, J. (1992). *Suomalainen ahdistus*. Helsinki: Otava.
- Snow, D. & Benford, R. (1988). Ideology, frame resonance and participant mobi-
lization. Teoksessa Klandermans, B., Kriesi, H. & Tarrow, S. (toim.), *Inter-
national Social Movement Research* Vol. 1, 197–217. Greenwich: JAI Press.
- Toivanen, H. (1997). “Do it Yourself”. DIY vastarinnan sosiokulttuurisia mer-
kityksiä organisoivana periaatteena ja käytäntönä. Kulttuuriantropologian
syventävien opintojen tutkielma. Joensuun yliopisto. (Julkaisematon.)
- Williams, S. (2001). *Emotion and Social Theory*. London: Sage.
- Zolberg, A. (1972). Moments of Madness. *Politics and Society* (Winter),
183–207.

HYVINVOINTIYHTEISKUNNAN IHME

Raija Julkunen

Menetetty yhteiskunta

Kymmenkunta vuotta sitten Kaj Ilmonen (1993, 318; Ilmonen & Kevätsalo 1995, 52) kysyi, onko Suomi halkeamassa tavalla, jonka vuosi lakkaamme olemasta moraaliyhteisö, *yhteiskunta* sanan varsinaisessa merkityksessä. Jälkimmäisessä yhteydessä Ilmonen jättää vastauksen riippumaan siitä, miten perustavasti vanha moraaliyhteisyys ja ihmisten sidokset valtakunnallisiin joukkojärjestöihin purkautuvat. Hän ei kuitenkaan niellyt sellaisenaan Erik Allardtin (1994) silloin tuoretta (baumanilaista) ajatusta siitä, että kattavat sosiaaliset siteet ovat hajonneet, lojaaliutta on vain mikrotasolla eikä Suomi ei ole enää systeeminen kokonaisuus. Vaikka sosiologiset diskurssit eivät vedonneet suoraan lamaan ja työttömyyteen, tuntuu uskottavalta, että sosiaalinen kriisi ruokki hajoamisen kokemusta.

Pauli Kettunen (2003, 167) kirjoittaa, miten joidenkin postmodernin ja globalisaation teoretisoijien mukaan modernin yhteiskunnan käsite on menettänyt poliittisen ja analyttisen voimansa. Se on liian vahva, koska se viittaa integroituun holistiseen kokonaisuuteen ja liian rajoittunut, koska se on sidoksissa kansallisvaltioon tai kansallisvaltiolliseen säiliömalliin, kuten Risto Kangas (2001, 305) sanoo. Sisäinen hajoaminen ja rajojen liudentuminen haastoivat yhdessä yhteiskunnan. Äärimmillään yhteiskunta näytti vain yhdeltä modernin metakertomukselta, jonka oli aika mennä. Tässä mielialassa oli jotain vetovoimaista ja houkuttelevaa.

Muistan, miten ”yhteiskunta” alkoi sopia huonommin omaankin suuhuni, sitä alkoi välttää ja keksiä korvikkeita, kuten ”maailma”, ”aika” tai ”sosiaalinen todellisuus”. Tyyliin: ”Tässä ajassa”, (ei: nykyisessä yhteiskunnassa).

Yhteiskunnan menettämisessä oli kuitenkin paradoksaalisia piirteitä. Samalla kun yhteiskunta oli ”kuollut” tai menettänyt poliittista käyttökelpoisuuttaan, tai ainakin sosiologian yhteiskunta menettänyt ”analyttistä selvyyttään” ja ”teoreettista selitysvoimaansa” (Kangas 2001, 305), kaksi muuta yhteiskuntaa, so. ”kansalaisyhteiskunta” ja ”hyvinvointiyhteiskunta”, rehabilitoitiin niin poliittisessa kielessä kuin yhteiskuntapoliittisessa keskustelussa ja tutkimuksessa. Mistä siis voisi olla kysymys?

Valtio, yhteiskunta, politiikka

Kettunen (2003) kertoo yhden tapahtumakulun kansalaisyhteiskunnan nousun taustalta. Ruotsissa hyvinvointivaltion oikeistolaiset kriitikot panivat merkille, että ruotsalaisessa poliittisessä kielessä ei tehdä selvää eroa valtion ja yhteiskunnan välillä. Usein yhteiskunta esiintyy siellä, missä muodollisesti ottaen pitäisi puhua valtiosta tai julkisesta vallasta. Kriitikot ajattelivat, että käsitteellinen sekaannus oli todiste sosiaalidemokraattisesta totalitarismista.

Ruotsalaisilla on varmasti taipumus sekoittaa toisiinsa valtio ja yhteiskunta. Kuten Kettunen sanoo, tällainen puhe ei kuitenkaan ole ominaista vain ruotsalaisille. Valtion ja yhteiskunnan sekoittaminen on ominaista kaikille pohjoismaisille poliittisille kielille. ”Tämä asia kuuluu yhteiskunnalle”. ”Yhteiskunta tarvitsee tehokasta koululaitosta.” Kari Palonen (1997) on osoittanut miten tavallista ja säännönmukaista suomalaisessa poliittisessa retoriikassa yhteiskunnan esittäminen kvasisubjektina on. Mutta esimerkiksi Hirst ja Thompson (1999) antavat ymmärtää, että yhteiskunnan ja valtion ajatuksellinen liimautuminen on yleinen läntinen piirre. Eikä se ilmaantunut tyhjästä vaan sen taustana oli 1960-luvulta alkanut valtion taloudellisten ja hyvinvointitehtävien laajeneminen. Useita yhteiskunnallisia funktioita hoitavasta valtiosta alettiin puhua yhteiskuntana.

Saattaa olla, että ilmiössä on silti jotain erityisesti pohjoismaista. Poliittinen kieli saattaa heijastaa kattavaa ja periaatteellisesti universaa-

lia hyvinvointivaltiota, valtion pitkäaikaista liittolaisuutta monien ryhmien ja liikkeiden kanssa. Jos jätetään luvusta Suomen kansalaisista jälkinäytöksineen, valtio on näyttänyt pikemmin liittolaiselta kuin viholliselta. Myös kulttuurinen yhtenäisyys on ollut – vaikka ei täydellistä – kuitenkin riittävää.

Niin kauan kuin vahvan yhteisöllisyyden, yhtenäisyyden ja yhtenäiskulttuurin varaan rakentuneissa maissa poliittinen ja taloudellinen kehitys pysyivät suopeina, /.../ näytti yhdentekevältä puuttuiko ongelmiin 'valtio' vai 'yhteiskunta'. Asiaan on kuitenkin voinut vaikuttaa myös pohjoismaisille hyvinvointivaltiollisille instituutioille tunnusomainen moraalinen immuniteetti, siis koskemattomuus tai vastaanottamattomuus, jonka vaikutuksesta muutoksesta ei keskustella, instituutioihin rakentunutta hyvinvointivaltiota pidetään melkeinpä tabuna /.../. Kun siis poliitikko tai virkamies sanoo, että 'tähän on yhteiskunnan puututtava' tai 'tässä on yhteiskunnan tultava avuksi', tämä ei tarkoitaakaan yhteiskuntaa vaan puhujan edustamaa immuunista instituutioita ylläpitävää valtiota tai byrokratiaa. (Eräsaari 1998, 29.)

Eräsaari siis ajattelee asiaan vaikuttaneen ja vaikuttavan myös hyvinvointivaltion tietyn pyhää lähentelevän kannatuksen ja loukkaamattomuuden. Kuten Palonen (1997) huomauttaa, puhe yhteiskunnasta tekee näkymättömäksi paitsi valtion myös politiikan. Yhteiskunnalla tehtiin ja tehdään näkymättömäksi ristiriidat, taistelut, kontingenssi, valinnat – siis kaikki se mikä kuvaa politiikkaa. Poliitikka houkuttelee esiin mielikuvan “likaisesta pelistä”, yksilöiden (erityisesti poliitikkojen) ja ryhmien egoistiset intressit. Sen sijaan yhteiskunta ajatusmuotona houkuttelee näkyviin yhtenäisyyden ja yhteisymmärryksen, yhteisen hyvän ja riidattomia “tarpeita”.

Mutta jos “yhteiskunta” näytti tekevän kuolemaa rajojen ja yhtenäisyyden murtuessa, myös hyvinvointivaltion käsite sai noina vuosina säröjä ja tuli epämurkavaksi. Risto Eräsaari (1995) moitti käsitettä liian koristeelliseksi suurtyöttömyyden yhteiskunnassa, liian idealisoivaksi sen antaessa liioitellun kuvan valtion kyvystä hallita monimutkaista maailmaa ja liian totalisoivaksi sen yhdistäessä pirstoutuneet politiikat ja areenat saman hyvinvointivaltiollisen yhteistahdon alle. Antti Karisto (1996) sanoi

hyvinvointivaltion käsitettä suuruudenhulluksi ja yksilöllisiä elämänpoliittisia tavoitteita aliarvioivaksi; se vihjaa, että kaikki hyvä tulee valtiolta. Hyvinvointivaltio oli alkanut näyttää väärin viestivältä ei vain tutkijoista vaan myös tai ennen kaikkea poliittisessa ja *policy*-kielessä, siis hallinnollisissa ohjelmissa ja seminaarien nimissä, joissa ainakin Suomessa on viimeisen kymmenen vuoden aikana tapahtunut selvä siirtymä hyvinvointivaltiosta hyvinvointiyhteiskuntaan.

Löydetty, kansalaisyhteiskunta

Kun ruotsalaiset hyvinvointivaltion kriitikot epäilivät valtion ja yhteiskunnan erontekemättömyyden viestivän sosiaalidemokraattisesta hegemoniasta, kansalaisyhteiskunta tarjosi heille asean tätä hegemoniaa vastaan. Kurssinuousussa ei siis ollut vain hyvinvointiyhteiskunta vaan myös ja tieteellisesti vakavampana ilmiönä ”kansalaisyhteiskunta”. Se konstruoiin positiivisessa hengessä vastakohtana holhoavaksi kuvatulle valtiolle. *Yhteiskunta ja kansalaisyhteiskunta siis käsitettiin eri asioina; yhteiskunta sulautui valtioon kun taas kansalaisyhteiskunta näytti ei-valtiolta.* Kansalaisyhteiskunta oli ja on – nyt siitä vain puhutaan enää vähemmän – kriittinen ajatusväline suhteessa hyvinvointivaltioon. Ilmeisesti ei ollut tai ole edelleenkaan ristiriitaista yhtä aikaa puhua hyväksyvään sävyyn yhteiskunnan kuolemasta ja toivoa kansalaisyhteiskunnan vahvistumista. Kansalaisyhteiskunta ei yhteiskunnan tavoin näytä yhtenäiseltä eikä kansallisvaltion säilötyltä vaan ei-valtiolta, pirstoutuneelta ja kansallisvaltion rajoja ylittävältä. Toisin kuin yhteiskunnan jäsenet kansalaisyhteiskunnan kansalaiset näyttävät poliittisesti ja sosiaalipoliittisesti aktiivisilta, toimivilta olennoilta. Oireellista on kansalaisyhteiskuntaan ja sen kansalaiseen liittyvä kosmopoliittinen sävy. Tämä verkoissa liikkuva ja rajoja ylittäviä verkostoja kutova kansalainen on jotain muuta kuin kansallisvaltiolta poliittiset ja sosiaaliset oikeutensa saanut kansalainen.

Kettunen (2003, 205) arvelee, ettei kansalaisyhteiskunnan esiinnotto Suomessa liittynyt hyvinvointivaltion periaatteelliseen kritiikkiin samassa määrin kuin Ruotsissa. Tämä voi pitää paikkansa. Silti ainakin sosiaalipoliittisilla areenoilla kansalaisyhteiskunta sai sosiaalipolitisoidun merkityksen. Kansalaisyhteiskuntaan nojaava sosiaalipoliittinen malli näyt-

täytyi pohjoismaisen mallin teoreettisena ja poliittisena vaihtoehtona, ja kaikki ei-valtiolliset sosiaaliset toimijat – perheenjäseniään hoitavia omaisia myöten – saivat edustaa kansalaisyhteiskuntaa. Blokki, johon kuuluivat kansalaisyhteiskunta, kolmas sektori, ”kolmas”, kolmas tie, yhteisöllisyys, kommunitarismi, kansalainen ja kansalaishyveet, näytti siis myös sosiaalipoliittiselta mahdollisuudelta (Rose 1998; Hokkanen ym. 1999; Julkunen 2000). Mutta silloin kun järjestösektori sponsoroï kansalaisyhteiskuntaan ja kolmanteen sektoriin liittyvää tutkimusta, kysymys ei välttämättä ollut valtiokritiikistä vaan järjestösektorin roolin tunnustamisesta.

Itse kirjoitin (1999) *ajan vaihtaneen projektin: kansalaisyhteiskunnan vahvistaminen on astunut hyvinvointivaltioprojektin sijaan*¹. Sain ajatuksen alun perin Briitta Koskiaholta ja kumppaneilta (2000), joiden kirjan työnimenä oli Hyvinvointivaltioprojektista kansalaisyhteiskuntaprojektiin, vaikka kirja sitten ilmestyykin neutraalimmalla nimellä, joka ei postuloï tuollaista siirtymää. Joka tapauksessa tulkinta sai tukea aikalaissosiologialta. Niin Anthony Giddens (1998) kuin Ulrich Beck (1998a; 1998b) aikalaistiagnostisessa ja ohjelmallisessa kirjoittelussaan edellyttivät valtiollisiin instituutioihin sitomattoman kansalaisyhteiskunnan, vapaaehtois- ja kansalaistyön sekä itseorganisoitumisen sosiaalisten verkkojen vahvistamista. Noina vuosina kansalaisyhteiskunta – tai kolmas sektori – näytti tarjoavan innostavuutta, jota ”hyvinvointivaltio” ei tarjonnut. Innostus ja projektimaisuus jäivät ilmeisesti lyhyiksi, vaikka käänne jätti jälkensä mm. valtion ja järjestöjen suhteiden uudelleenjärjestymisenä sekä sosiaalipoliittisia tehtäviä toteuttavan järjestösektorin arvonnousuna (Niemelä & Dufva 2003).

Hyvinvointiyhteiskunta poliittiseen kieleen

1990-luvulla hyvinvointivaltio suomalaisessa poliittisessa, yhteiskuntapoliittisessa ja mediakielessä vaihtui hyvinvointiyhteiskuntaan. Kettunen (2003, 205) pitää tätä 1990-luvun kiinnostavimpiin kuuluvana poliittisen kielen muutoksena. Hyvinvointiyhteiskunnan löytyminen on tietysti paradoksaalista suhteessa sosiologisiin keskusteluihin katoavasta yhteiskunnasta. Hyvinvointiyhteiskuntaa on vaikea edes kansalaisyhteis-

kunnan tapaan mieltää kosmopoliittisena ja rajoja rikkovana; se on yhtä säilötty kuin yhteiskunta ja jos mahdollista hyvinvointivaltiota koristeellisempi, idealistisempi, totalisoivampi ja suuruudenhullumpi – ainakin minun korvissani.

Edellä käydyin keskustelun valossa ensimmäinen mieleen tuleva tulkinta hyvinvointiyhteiskunnan ilmestymiselle on tuo yleinen erontekemättömyys valtion ja yhteiskunnan välillä ja hyvinvointiyhteiskunnan -valtiota myönteisemmät mielikuvat. Kun pitkin 1990-lukua kävin puhumassa erilaisille yleisöille hyvinvointivaltiosta ja sen murroksesta, pyysin kuulijoita usein kertomaan kuulostavatko hyvinvointivaltio ja hyvinvointiyhteiskunta heistä samoilta vai eri asioilta. Hyvinvointiyhteiskunnan assosiaatiot olivat valtiota myönteisempiä, läheisempiä ja lämpimämpiä. Vaikka sosiologit olisivat kuopanneet yhteiskunnan, sillä oli edelleen maailmaa kotoiseksi ja asuttavaksi tekevää voimaa. Kansalaisten ymmärryksessä hyvinvointiyhteiskunta vielä hyvinvointivaltiota enemmän assosioituu paikkaan, jossa kaikki voivat hyvin ja jossa kaikista pidetään huolta.

Mutta käsitteiden läheisyys ei ole riittävä selitys käsitteen vaihtamiselle poliittisessa kielessä. Muutama vuosi sitten – joutuessani eräässä seminaarissa vastoin omia käsitevalintojani puhumaan hyvinvointiyhteiskunnasta – pohdin seuraavalla tavalla hyvinvointiyhteiskunnan silloisia kielellisiä käyttöjä ja vivahteita (Julkunen 2001 a). Pragmaattisinta oli perustella hyvinvointiyhteiskunnan käsitteen käyttö sillä, että valtion ohjauksesta itsenäistynyt kuntasektori ei halunnut olla ”hyvinvointivaltio”. Samassa seminaarissa puhuneelle Osmo Soininvaaralle asia oli näin yksinkertainen. Samaan tapaan käsitteen käyttöä perusteli julkisissa puheissaan presidentti Tarja Halonen, vaikka hän tähdensikin käsitteellä kolmannen tai järjestösektorin sosiaalipoliittista roolia. Kun piispat puolestaan kannanotoissaan (*Kohti yhteistä hyvää*, 2000) puhuivat hyvinvointiyhteiskunnasta, niin kuvittelin heidän viittaavan laajaan yhteisen vastuuseen ja sosiaaliseen integraatioon, siis sen tapaisiin ominaisuuksiin, joita yhteiskunnan käsitteeseen liitetään. Hyvinvointiyhteiskunta ja -valtio siis saattoivat viitata jokseenkin samaan kohteeseen, mutta hyvinvointivaltion käsite oli tulossa jotenkin pönäkäksi, ja hyvinvointiyhteiskunta miellyttävine sävyineen sopi poliittiseen retoriikkaan paremmin. Oli siis mahdollista, että hyvinvointivaltion käsite voisi vanheta pois käytöstä

ilman että hyvinvointivaltiossa itsessään tapahtuisi radikaalia muutosta.

Mutta tuossa ei ollut kaikki. Käsitteellä myös korostettiin julkisen vallan hyvinvointitehtävän ohjelmallista kaventamista. Rodger (2001) paikantaa *welfare society* -käsitteen pääasiallisen käytön Britanniassa uusliberaaliksi; käsite ilmaisee pyrkimystä rajoittaa valtion hyvinvointipoliittista tehtävää. Savikuja (2000, 178) sanoo, että ”hyvinvointiyhteiskunta-ajattelu perustuu siihen, että hyvinvointia halutaan turvata pienemmillä julkisilla menoilla, ja että kansalaisten oma vastuu hyvinvoinnistaan korostuu”. Tähän tapaan hyvinvointiyhteiskunnasta puhuttiin esimerkiksi nuorsuomalaisten vuoden 1994 puolueohjelmassa, jossa tavoitteeksi asetettiin kannustava hyvinvointiyhteiskunta.

”Hyvinvointiyhteiskunta” on siis käsitteellinen sateenvarjo, joka kattaa valtion eri elimineen, kunnat, kuntien yhteenliittymät, työnantajat, yritykset, vakuutusyhtiöt, järjestöt, säätiöt, hoivayrittäjät, perheet, omaiset, naapurit ja yksilöt itse siltä osin kuin ne tuottavat hyvinvointia tai täyttävät sosiaalipoliittista funktiota. Samasta asiasta alettiin ensin puhua hyvinvointisekoituksena tai hyvinvointipluralismina. Lisäksi, kuten Kettunen (2003) huomauttaa, hyvinvointiyhteiskunta voi olla toteava, nykyisen yhteiskunnan ja ajan luonnetta kuvaava käsite. Elämme hyvinvointiyhteiskunnassa – aivan samoin kuin tietoyhteiskunnassa tai jälkiteollisessa yhteiskunnassa. Tällöin viitattaneen sekä aineelliseen vaurauteen että valtion hyvinvointitehtäviin. Kaiken kaikkiaan hyvinvointiyhteiskunnan monimielinen (suomen- ja ruotsinkielinen) käsite sopi niin hyvinvointivaltion kritiikin kuin sen legitimoinnin välineeksi. Yhtä loogista kuin ajatella, että hyvinvointiyhteiskunta voi syrjäyttää hyvinvointivaltion, on ajatella että hyvinvointiyhteiskunta tarvitsee hyvinvointivaltion, siis julkisesti tuotetut ja rahoitetut sosiaali-, terveys- ja koulutussektorit ja taloudellisia interventioita tekevän valtion.

Jälkmoderni hyvinvointiyhteiskunta

Paitsi poliittiseen retoriikkaan hyvinvointiyhteiskunta ja *welfare society* ilmaantuivat myös jälkmodernistiseen tieteelliseen kieleen (Rodger 2001). Olen aiemminkin käyttänyt esimerkkinä seuraavaa sitaattia Risto Eräsaarelta (2000, 37):

Asteittainen siirtyminen valtiollisten ratkaisukeinojen kypsyämisestä ja aatteellisesta himmenemisestä kärsivästä hyvinvointivaltiosta ei-koskaan-valmiiseen hyvinvointiyhteiskuntaan on tehnyt sosiaalipolitiikan aikaisempaa hallitsemattommaksi. Siitä on tullut valtavan vaihteleva ja monimutkainen organisaatioympäristö, jonka yksiköt ovat itsessään erilisiä ja joilla ei näytä olevan mitään korkeamman tason ohjausta ja valvontaa.

Jälkimoderni tai jälkistrukturalistinen näkökulma korostaa siis hyvinvointivaltion kaltaisen ajatuksellisen totaliteetin pirstoutumista moniin toimijoihin ja subjekteihin. Näiden muodostamaa kokonaisuutta (jota olisi paras olla kutsumatta kokonaisuudeksi) ei ohjaa yhteinen hyvinvointivaltiollisuus, ja sitä on vaikea koordinoida ja johtaa. Monitoimijuus on myös ideaali: yhteiskunta- ja sosiaalipolitiikan ei tulekaan enää liittoutua tiiviisti ja saumattomasti valtioon, vaan siitä on tultava arvojen ja intressien mikropoliitikkojen areena (Fitzpatrick 1996).

Tämän näkemyksen taustalla oli yleisempi jälkistrukturalistinen tai foucaultlainen ajattelu, jonka vaikutuksesta totalisoivasta valtiosta oli siirrytty fragmentaariseen valtiokäsitykseen. Feministisen valtiokriittikin esittäneiden Pringlen ja Watsonin (1992) silmissä valtion konseptio oli liian yhtenäinen ja epätäsmällinen ollakseen hyödyllinen feministisille – edes kertomaan niistä pisteistä, missä naiset voivat toimia. Jälkistrukturalistinen valtiokäsitys sisältää enemmän kontekstien, vaihtuvien strategioiden ja erojen tajua. Yhtenäisen totaliteetin sijaan valtiota tulee pitää oikullisena ja epäyhtenäisenä, ei toimijana vaan sarjana areenoita ja foorumeja. Mutta olisiko tämä areenoiden ja foorumien sarja sitten yhteiskunta, niin kuin siirtymä hyvinvointivaltiosta hyvinvointiyhteiskuntaan implikoi? – sitä voi kysyä. Kaipa se on, jos yhteiskunta ei ole muuta kuin sarjallinen kokonaisuus, jos sille ei ajatella sen enempää sisäistä integraatiota kuin valtiollekaan.

Eräsaari (1998, 32) varoittaa uutta suuntautumista luovien, siis hyvinvointivaltiosta etäisyyttä ottavien käsitteiden (elämänpolitiikka, yhteisöllistäminen) tyhjentämisestä ihannekuviksi. Ehkä seuraavan kommentin voisi ulottaa myös hyvinvointiyhteiskuntaan, vaikka Eräsaari ei sitä nimenomaan tässä yhteydessä mainitsekaan.

Että ihmiset osallistuisivat yhteiskunnan normaalitoimintaan ilman erityistä apua – yhdistäisivät toimintojaan kokonaisuudeksi, ottaisivat kantaakseen elämänhallintansa ehdot, saisivat omia asioitaan koskevan vallan itselleen, elvyttäisivät kansalaishyveensä – siis että he olisivat vahvoja ja ottaisivat kohtalon omiin käsiinsä, kuulostaa pikemmin sisäiseltä sankaruudelta kuin hyvinvointivaltiolliselta sosiaalipolitiikalta.

Uusien käsitteiden kiinnostavuus tai pätevyys ei Eräsaaren mukaan ole siinä, että ihmisten pitäisi omaksua voluntaristinen elämänpolitiikka. Tässä ei olisi mitään uutta ja nykyoloissa tällainen “kaikki-on-jälleenhyvin” -puhe kuulostaa röyhkeältä. Uusien käsitteiden kiinnostavuus ilmenee niissä piilevässä *poleemisuuksessa ja dynaamisuuksessa*.

Mutta voisiko hyvinvointiyhteiskunta olla hyvinvointivaltiota poleemisempi ja dynaamisempi käsite? Kansalaisten korvilta se jos mikä kuulostaa paikalta, jossa kaikista pidetään huolta. Valtiovarainministeriön ja Kuntaliiton miehet ovat kaapanneet hyvinvointiyhteiskunnan ja tuottavat sellaisia kafkamaisia ilmaisuja kuin “kustannustehokas hyvinvointiyhteiskunta”. Kustannustehokkaan valtion voisi vielä ymmärtää, mutta kustannustehokas yhteiskunta kuulostaa jo pelottavalta.

Hyvinvointiyhteiskunta – valtion kanssa vai ilman?

Hyvinvointivaltion käsitteellä on vähintään kuusi-seitsenkymmenvuotinen historia (Julkunen 1998). Hyvinvointiyhteiskuntakaan ei ole uusana. Vaikka *welfare society* esiintyy englanninkielessä lähinnä uusliberaalina poliittisena tavoitteena, vanhempaakin traditiota käsitteelle löytyy. Rodgerin esittelemät 1960- ja 1970-luvun kirjoittajat viittasivat hyvinvointivaltiolla hallituksen ja parlamentin tekemisiin, lailla ja asetuksilla säädettyihin sosiaalisiin oikeuksiin, hyvinvointiyhteiskunnalla hyvinvoinnin muodostumiseen orgaanisena osana jokapäiväistä elämää (R. Schottland, 1967) tai siihen, mitä ihmiset tekevät, tuntevat ja ajattelevat yleistä hyvinvointia tuottavissa ja turvaavissa asioissa ja asioista (William Robson, 1976²). Jotkut brittikeskustelijat ovat viitanneet sillä sellaiseen hyvinvointivaltioon, joka on kiinnostunut koko kansakunnan ja kaikkien kansalaisten hyvinvoinnista eikä liberaalis-residuaaliseen tyyliin vain

köyhien pitämisestä hengissä. Käsitteellä on viitattu myös sisäänsäsulkevaan, inklusiiviseen yhteiskuntaan, jossa kaikilla on paikka kokonaisuudessa.

Näissä merkityksissä yhteiskunta ja valtio eivät ole toisiaan poissulkevia, eikä kumpikaan toisensa kritiikin väline. Sen sijaan kysymykseksi nousee niiden keskinäinen suhde. Yhteydestä on erilaisia poliittisesti ja ideologisesti sävyttyneitä oletuksia. Rodger kutsuu moderniksi ajattelua, jossa hyvinvointivaltion luomisen on nähty vaikuttavan yhteiskuntaan – tarjolla olevaan huolenpitoon ja turvaan, oikeudenmukaisuuteen, kansalaisten keskinäisiin siteisiin ja solidaarisuuteen – positiivisella tavalla. Antimodernisteiksi hän kutsuu niitä, jotka uskovat hyvinvointiyhteiskunnan ytimen tai olemuksen olevan ”valtiosta vapaissa” sosiaalisissa suhteissa. Hyvinvointivaltio voi lähinnä tuhota sosiaalisen koheesion ottamalla itselleen sellaiset velvollisuudet ja vastuut, jotka kuuluisivat perheiden ja yhteisöjen kannettavaksi.

On päivänselvää, ettei kaikki hyvä ole peräisin valtiosta, mutta yhtä selvää, että hyvinvointivaltion ja ”yhteiskunnan” suhde on aliteoretisoitu. Hyvinvointi-instituutioita – koulutusta, sosiaalivakuutusta, terveystalveta – ei olisi syntynyt nykyisessä mittakaavassa ja muodossa yksityisen markkinakäynnän tai keskinäisten vakuutusyhteisöjen varassa. Se on eräänlainen ”lapsikin tietää” -tosiasia. Mutta valtiolla ei ole omia tuloja, vaan se on riippuvainen koko kansantalouden kyvystä tuottaa vaurautta ja rahoitusperustaa, ja tänä päivänä valtion avulla voi tehdä vain rajoitetun korjausliikkeen suhteessa siihen asioiden tilaan, mitä pääoma-, työ-, asumis- ja hyödykemarkkinat sekä perhe – kaikki valtionulkoiset areenat – tuottavat, tosin valtiollisesti asetettujen sääntöjen puitteissa.

Itse kirjoitin ärsyyntyneenä (1999, 330) seuraavalla tavalla, joka viestii epäuskoa siihen, että julkiset hyvinvointitehtävät olisi helposti korvattavissa ei-julkisilla toimijoilla:

Tottakai valtion ulkopuoliset instituutiot ovat perustavan tärkeitä kansalaisten hyvinvoinnille. Jos yritykset tarjoaisivat elinikäisiä työsuhteita, pitäisivät huolta henkilöstönsä terveydestä ja lasten päivähoidosta, jos työmarkkinat vetäisivät kaikki ja tarjoaisivat vain elämiseen riittäviä tasarvoisia palkkoja, jos perheet olisivat onnellisia paratiiseja tuottaen vain tasapainoisia ja kypsiä aikuisia ja lapsia, jos naapurit huolehtisivat ja

kontrolloisivat, jos kirkko tekisi meistä moraalisesti vastuullisia subjekteja, jos järjestöt huolehtisivat syrjäytyneistä, jos naiset eivät haluaisi tehdä palkkatyötä vaan hoitaisivat aviomiestensä elättäminä lapset ja vanhukset, valtiota tarvittaisiin paljon vähemmän ja valtio kuormittuisi paljon vähemmän. Valtiota on tarvittu siksi, että yritykset, työmarkkinat, perheet, naapuristot ja naiset eivät toimi näin ja tuskin toimivat tulevaisuudessakaan. Meillä on vähän tietoa siitä, miten valtionulkoisten instituutioiden ja areenoiden toimintakykyisyyttä ja vastuullisuutta voitaisiin vahvistaa.

Instituutioiden renessansi

Samalla kun sosiologian yhteiskunta on tullut problemaattiseksi, yhteiskunta on sopinut poliittiseen ja hallinnolliseen retoriikkaan kun se on varustettu sellaisin määrein, joilla voidaan ottaa etäisyyttä (hyvinvointi)valtiosta³. Etäisyydenotosta ei kuitenkaan ole takeita, sillä hyvinvointiyhteiskunta saattaa muille kuin hyvinvointivaltion tietoisille kriitikoille viestiä vielä lämpöisempää pesää. Itse en ole lämmennyt hyvinvointiyhteiskunnalle. En kuitenkaan puhu hyvinvointivaltiosta osoittaakseni sille lojaalisuutta tai pitääkseni hyvinvointivaltiota pystyssä sanastojen avulla vaan siksi että kaikesta huolimatta se on tutkimuksellisesti hyvinvointiyhteiskuntaa tolkullisempi käsite.

Sitten yksi ajatus sävähdetti. Espoon piispaksi valittu ja asetettu Mikko Heikka puhui haastattelussaan hyvinvointiyhteiskunnasta kiinnostavalla ja tieteellisesti ajankohtaisella tavalla. Hän kysyi, miten voisimme ottaa vastuuta instituutioista, siis saada aikaan sellaisia instituutioita, jotka tuottavat hyvää elämää, oikeudenmukaisuutta, kestäväää kehitystä. Tämä napsahti jo tieteellisesti: instituutiot ovat alkaneet tulla vastaan sosiaalipoliittisessa tutkimuksessa tavalla, joka oikeuttaa puhumaan instituutioiden renessanssista. Eikä kysymys ole vain sosiaalipoliittisesta tutkimuksesta, vaan kuten Paul Pierson (2001a) sanoo, *institutions now stand at the heart of much theorizing and explanation in social sciences*.

Olin aikaisemmin puhunut instituutioista sosiologien tapaan huolettomasti ja joutunut hämmennyksiin yrittäessäni saada tolkkua siitä, mitä kummaa kansainvälisen sosiaalipolitiikan tutkimuksen kentälle yks-

kaks syöksynyt uusinstitutionalismi⁴ oikein on (Julkunen 2001 b, 17–22; 2003). Vierautta ja vaikeutta aiheutti se, että vaikutteet ovat tulleet politiikan tutkimuksesta ja taloustieteestä, vielä erityisesti rationaalinen valinnan paradigmasta, ei sosiologiasta.

Tuntuu kuin sosiologian ja rationaalisen valinnan instituutiot olisivat eri olioita. Sosiologian instituutioissa korostuu normatiivisuus, rationaalisen valinnan paradigmassa instituutiot ovat pelin sääntöjä, insentiivirakenteita ja laskelmoivan toiminnan reunaehdoja, joiden puitteissa toimijat tekevät strategisia tai taktisia siirtoja. (Julkunen 2003, 36.)

Sittemmin Risto Heiskala (2003) ja Antti Gronow (2004) ovat analysoineet erilaisia institutionalismeja – Gronow nimenomaan taloustieteen ja taloussosiologian institutionalismeja – ja rakentaneet synteisiä. He osoittavat niin institutionalismien kuin olemassa olevien instituutioiden moninaisuuden erottaessaan regulatiiviset, normatiiviset, kulttuuris-kognitiiviset ja habituaaliset (eli tapaan) perustuvat instituutiot. Taloustieteellisen uusinstitutionalisin tapa käsittää instituutiot regulatiivisina pelisääntöinä on vain yksi institutionalismi tai yksi instituutioiden pylvä. Se näyttää kuitenkin dominoivan sosiaalipolitiikan karsintaa ja uudelleenmuotoilua, murroksia ja katkoksia koskevassa teoriassa ja tutkimuksessa.

Tässä merkityksessä instituutiot ovat sosiaalista vuorovaikutusta rakenteistavia sääntöjoukkoja (Farrell & Knight 2003). Säännöt tarjoavat informaatiota siitä, miten toisten odotetaan käyttäytyvän ja ne kehystävät toimijoiden strategisia valintoja niin että tuloksena on tasapainotiloja talousteoreettisessa mielessä. Säännöt ovat sekä toiminnan resursseja että rajoitteita. Vanhoja ja uusia institutionalismeja yhdistävä perusajatus on, että preferenssimme (joihin taloustiede redusoi valintamme ja käyttäytymisemme) eivät ole ”luonnollisia”, vaan instituutioiden muokkaamia ja houkuttelemia (Immergut 1998). Esimerkiksi omaa hyötyä tavoitteleva käyttäytyminen, jolle uusklassinen talousteoria rakentaa, ei ole antropologinen vakio, vaan modernin kapitalismin houkutteleva ja pakottava tapa toimia. Kuten Pierson (2001a) sanoo, instituutioiden suuri poliittinen ja sosiaalinen merkitys, siis niiden vaikutus sosiaaliselle ja poliittiselle toiminnalle, on osoitettu vakuuttavasti lukemattomissa tutkimuksissa.

Voin vain yhtyä ajatukseen, että instituutiot tarkoittavat samanaikaisesti rajoituksia ja vapauksia. Rajoituksia, sillä instituution sisällä on mahdollista tehdä vain sitä mitä, mikä on instituution sisällä mahdollista. Mutta rajoitukset samanaikaisesti vapauttavat energiaa, joka sitten voidaan kanavoida ja suunnata tulevaisuutta kohtaan. Tässä näkyy kaikkien instituutioiden ambivalenttisuus. Myös jokaisessa politiikkahistoriassa voidaan osoittaa miten pitkälle instituutiot kantavat ja milloin ne eivät enää kannaa, miten ne alkavat murtua ja milloin ne voivat olla innovatiivisia tai kyvyttömiä sopeutumaan. (Koselleck 2000, 30.)

Bo Rothstein (1998; Kumlin & Rothstein ei vsl), talousteoriaan nojaava uusinstitutionalisti, on monta vuotta ollut kiinnostunut hyvinvointivalttiollisista instituutioista, niiden tehokkuudesta ja oikeudenmukaisuudesta sekä kyvystä luoda sosiaalista pääomaa ja luottamusta nimenomaan ‘ylhäältä alaspäin’, ei alhaalta ylöspäin mistä luottamuksen teorian valtavirta on kiinnostunut (Ilmonen 2004). Rothsteinia on askarruttanut universaalien hyvinvointivaltion elinvoimaisuus ja sen kyky houkutellessa oma kannatusperustansa vastoin neoklassisen tai uusliberaalin ajattelun oletuksia ja opetuksia. Rothstein etsii selitystä hypoteesista, jonka mukaan universaali hyvinvointivaltio toteuttaa selektiivistä paremmin yhteiskuntaelämän keskeisen normin eli proseduraalisen oikeudenmukaisuuden. Täten investointi universaaleihin hyvinvointi-instituutioihin on investointia sosiaaliseen pääomaan ja luottamukseen.

Vastuu instituutioista

Instituutiot ovat paitsi inhimillisen toiminnan sääntöjä myös inhimillisellä toiminnalla tuotettuja. Tässä mielessä instituutiot siis tarjoavat tarttumakohdan yhteiskunnallisen kehityksen suuntaamiseksi, kahvan mistä kääntää⁵. Kuitenkin – Paul Pierson (2001a) väittää – instituutioiden vaikutuksia tutkiva sofistikoitu ekonomistinen kirjallisuus jättää usein avoimeksi sen, mistä instituutiot ovat peräisin ja miten ne muuttuvat. Toki instituutioiden valintaan, muotoiltavuuteen ja kehitykseen (*institutional design, institutional selection, institutional evolution*) kohdistuu paljon uutta tutkimusintressiä. Kiinnostuksen keskiössä ovat olleet formaalit

poliittiset instituutiot, esimerkiksi parlamentin toimintasäännöt. Taval-
 lisiin lähestymistapa on toimijakeskeinen funktionalismi, jonka mukaan
 instituutio x on olemassa, koska sen luojat ovat ajatelleet sen palvelevan
 intressejään.

Näin rationaalinen näkemys instituutioiden valinnasta on kuitenkin
 kapea ja rajoittunut. Yksi keskeinen huomautus on se, että instituutioilla
 on monenlaisia vaikutuksia ja mahdollisesti enemmän ei-tarkoitettuja
 kuin tarkoitettuja. Sosiologin on mahdoton ajatella pätevää instituutioi-
 den teoriaa ilman vallan ja valtasuhteiden sisällyttämistä teoriaan (Farrell
 & Knight 2003). Kysymykseen siitä, ketkä ”valitsevat” instituutioita, ei
 riitä neoklassinen preferenssien aggregointi. Instituutioita ei myöskään
 valita tyhjästä. Historiallinen sosiologia ja sosiaalipoliittinen instituutio-
 tutkimus ovat olleet erityisen kiinnostuneita institutionaalisista polku-
 riippuvuuksista, niin kerran syntyneiden instituutioiden kyvystä ehdollis-
 taa tulevia valintoja kuin itsessään kontingenttien - ainutkertaisten, jopa
 satunnaisten historiallisten - tapahtumien kyvystä luoda uusia suuntia ja
 riippuvuuksia (Mahoney 2000). Kerran luoduilla instituutioilla on myös
 taipumus vakiinnuttuaan antaa kasvavia tuottoja, mikä lisää niiden pysy-
 vyyttä (Pierson 2001c). Pysyvyys luo vakautta, mutta toinen puoli on
 kysymys siitä, miten pitkälle instituutiot kantavat ja mitä mahdollisuuksia
 ne antavat innovatiiviseen sopeutumiseen maailman muuttuessa.

Ajatus, että meidän tulisi kantaa vastuuta instituutioista, sisältää ole-
 tuksen, että yhteiskuntapolitiikka voi vaikuttaa instituutioihin. Nykyi-
 nen yhteiskunta- ja sosiaalipoliitiikka orientoituukin yhä selvemmin
 instituutioiden muotoiluun. Kun sosiaalipoliittisia järjestelmiä ”hyvin-
 vointivaltion uudessa politiikassa” tarkkuutetaan ja rationalisoidaan
 (Pierson 2001b), ei niinkään olla kiinnostuneita järjestelmien välittö-
 mistä hyvinvointivaikutuksista – siis siitä, millaisen toimeentulon eläke
 tai opintotuki antaa – vaan järjestelmien käyttäytymisvaikutuksista, siis
 niiden sisältämistä pelisäännöistä ja kannustimista. Opintotukeen pyri-
 tään rakentamaan sellaiset kannusteet, jotka saavat opiskelijat opiskele-
 maan ja siirtymään työelämään entistä rivakammin ja eläkkeisiin sellaiset,
 jotka pitävät ikääntyvät entistä pitempään työssä. Hyvinvointivaikutus
 tulee välillisesti, jos instituutioiden uudelleenmuotoilu lisää sosiaaliturva-
 järjestelmien kestävä rahoitusta.

Samalla kun valtio vetäytyy omista hyvinvointitehtävistään, se muo-
 toilee uusia institutionaalisia kehyksiä, joiden sisään se sulkee muita toi-

mijoita, sosiaalisen turvan tuottajia. Bahle (2003) katsoo, että nykyistä eurooppalaista kehitystä sosiaalipalveluissa voidaan valtion vetäytymisen sijasta kuvata uuden, monia toimijatahoja (kunnat, hoivayritykset, järjestöt, seurakunnat, vapaaehtoiset ja omaiset) sisältävän institutionaalisen kehyksen luomisena. Kehys sisältää sopimuksia tai jaettua yhteisymmärrystä eri tahojen vastuista ja tehtävistä, resurssien allokointia ja sen kautta tarjottuja kannusteita, sisäänpääsystäntöjä ja laadun tarkkailua. Esimerkiksi omaishoidon tuki sisältää arvion omaisen edellytyksistä hoitaa, sopimuksen kunnan ja omaisen vastuista, valvontaa ja tukea (ainakin periaatteessa), taloudellisen kannustimen ja korvauksen työstä. Näin aiemmin informaalia hoivaa sisällytetään valtiojohtoiseen institutionaaliseen kehyksen. Juho Saari (2001b, 115) sanookin, että

yhteiskunta on toimiva, jos kansalaiset ja organisaatiot ovat sulkeutuneet sen institutionaaliseen kehykseen; pitkäaikaiset sopimukset tekevät yhteiskunnan muutoksesta ennustettavan. Tämä on tärkeämpää kuin se, onko jokin palvelu tai tulonsiirto organisoitunut yksityisen vai julkisen sektorin kautta.

Kuvittelen Mikko Heikan tarkoittaneen jotain tällaista: millaisiin institutionaalisiin kehyksiin kansalaiset ja organisaatiot sulkeutuvat ja millaista toimintaa, millaisia strategisia valintoja nämä instituutiot houkuttelevat meistä.

Instituutioilla voidaan – periaatteessa – tuottaa haluttuja seurauksia, tehokkuutta, oikeudenmukaisuutta ja luottamusta. Mikään yksinkertainen taikasauva instituutioiden valinta ei ole; niitä ei noin vain valita ja aikaansaadut formaalit instituutiot saattavat tuottaa jotain muuta kuin niitä pystyttävät toimijat tavoittelevat. Mutta silti: entä jos yhteiskunta ei olisikaan säiliö, vaan formaalien sosiaalisten instituutioiden sarja, ja mieluummin sellaisten instituutioiden, joilla on taipumus tuottaa kestävä, vastuullista ja solidaarista toimintaa?

Viime vuosikymmenen murros on jättänyt yhä enemmän jäljelle yhden instituution, markkinat, joiden toimintaperiaatteet tunkeutuvat yhä usammanlaisiin huokosiin. Kun kysymme, miten voimme ottaa vastuuta sosiaalisista instituutioista, kysymys on paljolti siitä, mitä tämän markkinainstituution puitteissa tehdään ja tehdäänpö sen puitteissa kestäviä ja solidaarisia tekoja.

Viitteet

- ¹ Pauli Kettunen (2001) on kritisoinut oikeutetusti sitä mm. Anttosen ja Sipilän ajatusta, että hyvinvointivaltio olisi ollut "projekti" ja että se olisi ohitettu projekti. Kansalaisyhteiskuntaan sellaisena kuin se 1990-luvulla nousi esiin projektimaisuus sopii paremmin.
- ² William Robson näyttää julkaisseen v. 1976 kirjan *Welfare State and Welfare Society*. Niin mies kuin kirjakin ovat minulle vieraita.
- ³ Jätin tässä käsittelemättä yhden näistä yhteiskunnista, jotka ovat toimineet hyvinvointivaltiokritiikin ja polemiikin välineinä, so. aktiivisen yhteiskunnan (*active society*), jota OECD sponsoroi 1980-luvulla. Silloinen konseptio tavallaan ennakoii 1990-luvulla tapahtunutta aktiivisuuden esiinnousua: aktivointiprojektit, aktiivinen kansalaisuus, aktiivinen sosiaalipoliittikka, hyvinvointivaltion aktivointi. Suomessa aktiivisen yhteiskunnan käsite ei saanut pysyvää jalansijaa sen enempiä poliittisessa kuin tutkimuskielessäkään.
- ⁴ Suomessa sosiaalipoliittikan tutkimuksessa uusinstitutionalismi on ottanut vasta ensimmäisiä haparoivia askeleita, jos kohta Olli Kangas on jo pitempään nojannut institutionalistiseen ajatteluun ja monissa tutkimuksissaan testannut siihen nojaavia hypoteeseja (esim. Kangas 2000). Viime vuosina Juho Saari (Saari 2001a ja b, 2003) on introdusoinut uusinstitutionalismia suomalaiseseen sosiaalipoliittiseen tutkimukseen. Saaren lähtökohta on taloustieteessä. Hän mainitsee, että taloustieteen Nobel-palkinnoista kymmenen vuoden aikana viisi on mennyt uusinstitutionalisteille (Ronald Coase v.1991, Douglass North v. 1993, Amartya Sen v. 1998, Joseph Stiglitz ja George Akerlof v. 2001). Omat viitteensä Saari tekee Douglass Northiin. Sovellettaessa uusinstitutionalismia sosiaalipoliittikkaan jo käsitteistö on hankalaa. Onko kansaneläkejärjestelmä instituutio? Onko sosiaaliturvaa toimeenpaneva KELA instituutio? Ovatko kansaneläkkeeseen sisäänrakennetut säännöt eli universalismin ja tuloharkinnan kombinaatio, instituutio? Jos viimeksi mainittu on instituutio, niin kansaneläke on kai järjestelmä ja Kela organisaatio?
- ⁵ Rahamarkkinainstituutioiden uudelleenmuotoilu 1980-luvulla sai aikaan seurausten vyöryn ja oli kahva, mistä kääntämällä - tarkoittaen tai tarkoitamatta - laitettiin liikkeelle siirtymä kilpailukyky-yhteiskuntaan ja vyörytettiin painetta instituutioiden uudelleenmuotoiluun yhteiskunta-elämän alueelta toiselle.

Kirjallisuus

- Allardt, E. (1994). Makrosociale förändringar och politik i dagens Europa. *Sociologia* 31:1, 1-10.
- Bahle, T. (2003). The changing institutionalization of social services in England and Wales, France and Germany: is the welfare state on the retreat? *Journal of European Social Policy* 13:1, 5-20.
- Beck, U. (1998a). *Democracy without Enemies*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. (1998b). *Vad innebär globaliseringen?* Göteborg: Daidalos.
- Eräsaari, R. (1995). Hyvinvointivaltion muodonmuutos. Teoksessa Eräsaari, R. & Rahkonen, K. (toim.). *Hyvinvointivaltion tragedia*. Helsinki: Gaudeamus.
- Eräsaari, R. (1998). Näkökulmia hyvinvointivaltion muutokseen. Teoksessa *Muutoksen sosiologia*. Helsinki: YLE.
- Eräsaari, R. (2000). Sosiaalipolitiikan viitekehys: aika, yhteiskunta, yhteisö, maailma. Teoksessa Nurminen, E. (toim.) *Sosiaalipolitiikan lukemisto*. Helsinki: Palmenia.
- Farrell, H. & Knight, J. (2003). Trust, Institutions, and Institutional Change: Industrial Districts and the Social Capital Hypothesis. *Politics and Society* 31: 4, 537-566.
- Fitzpatrick, T. (1996). Postmodernism, Welfare and Radical Politics. *Journal of Social Policy* 25:3, 303-320.
- Giddens, A. (1998). *The Third Way. The Renewal of Social Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Gronow, A. (2004). Institutionalismi taloustieteessä ja taloussosiologiassa. Teoksessa Toivonen, T. & Virtanen, T. (toim.). Ajasta paikkaan: taloussosiologia tulkintoja. *Turun Kauppakorkeakoulun julkaisuja, Sarja Keskusteluja ja raportteja 3*.
- Heiskala, R. (2003). Instituutiot, sosiaaliset innovaatiot ja yhteiskunnan rakenteellinen muutos. Teoksessa Harri Melin & Jouko Nikula (toim.). *Yhteiskunnallinen muutos*. Tampere: Vastapaino.
- Hirst, P. & Thompson, G. (1999). *Globalization in Question. The International Economy and the Possibilities of Governance*. Cambridge: Polity Press.
- Ilmonen, Kaj (1993). Jälkisanat. Teoksessa Kaj Ilmonen (toim.). *Kestävyyskoe*. Tampere: Vastapaino.
- Ilmonen, K. & Kevätsalo, K. (1995). *Ay-liikkeen vaikeat valinnat*. Helsinki: Pal kansaajien tutkimuslaitos.
- Ilmonen, K. (2004). Sosiaalinen pääoma: uusi ihmekäsite vai käyttökelpoinen hypoteesi? Teoksessa Rahkonen, K. (toim.). *Sosiologisia nykykeskusteluja*. Helsinki: Gaudeamus.

- Immergut, E. (1998). The theoretical core of the new institutionalism. *Politics and Society* 26:1, 5–34.
- Julkunen, R. (1998). Hyvinvointivaltion käsite ja historia. Teoksessa *Muutoksen sosiologia*. Helsinki: YLE.
- Julkunen, R. (1999). Hyvinvointivaltion uudelleenjärjestyminen. Teoksessa Hokkanen, L., Kinnunen, P. & Siisiäinen, M. (toim.). *Haastava kolmas sektori*. Helsinki: Sosiaali- ja terveysturvan keskusliitto.
- Julkunen, R. (2000). Social background of the rise of the third sector - the Finnish welfare reform in the 1990s. In Martti Siisiäinen, Petri Kinnunen & Elina Hietanen (eds). *The Third Sector in Finland*. Helsinki: The Finnish Federation for Social Welfare and Health & University of Lapland.
- Julkunen, R. (2001a). Hyvinvointiyhteiskunta – mitä se on ja mihin se kannustaa. *Kansantaloudellinen aikakauskirja* 97:2, 200–205.
- Julkunen, R. (2001b). *Suunnanmuutos. 1990-luvun sosiaalipoliittinen reformi Suomessa*. Tampere: Vastapaino.
- Julkunen, R. (2003). Uusinstitutionalismien jäljillä. Teoksessa Saari, J. (toim.). *Instituutit ja sosiaalipolitiikka. Johdatus institutionaaliseen muutokseen*. Helsinki: Sosiaali- ja terveysturvan keskusliitto.
- Kangas, O. (2000). Muurahaiset ja heinäsiirkka. Australialaisten ja suomalaisten mielipiteet oikeudenmukaisista sosiaalieduista. *Yhteiskuntapolitiikka* 65: 5, 406–421.
- Kangas, R. (2001). *Yhteiskunta. Tutkielmia yhteiskunnasta, yhteiskunnan käsitteestä ja sosiologiasta*. Helsinki: Tutkijaliitto.
- Karisto, A. (1996). Pirstoutuvan elämän politiikka. *Janus* 4: 3, 242–259.
- Kettunen, P. (2001). Oliko hyvinvointivaltio projekti. Ennen & nyt. Historian tietosanomat 4/01. www.ennenjanyt.net, tulostuspäivä 4.6.2002.
- Kettunen, P. (2003). Yhteiskunta. Teoksessa *Käsitteet liikkeessä*. Tampere: Vastapaino.
- Kohti yhteistä hyvää (2000). Suomen evankelis-luterilaisten kirkkojen piispojen puheenvuoro hyvinvointiyhteiskunnan tulevaisuudesta. Teoksessa Heikkilä, M., Karjalainen, J. & Malkavaara, M. (toim.). *Kirkonkirjat köyhyydestä*. Helsinki: Kirkkopalvelut.
- Koselleck, R. (2000). Artikkelissa Koselleck, R. & Narr, W-D. & Palonen, K.: Ajan kerrostumat ja politiikan mahdollisuudet. Teoksessa Kia Lindroos & Kari Palonen (toim.). *Politiikan aikakirja. Ajan politiikan ja politiikan ajan teoretisointia*. Tampere: Vastapaino.
- Koskiahho, B. & Nurmi, J. & Virtanen, P. (1999). *Kansalaisen sosiaalipolitiikka: Kansalaisyhteiskunta ja hyvinvointivaltio 2000-luvulla*. Porvoo: WSOY.
- Kumlin, S. & Rothstein, B. (ei vuosilukua). Making and breaking social capital: the impact of welfare institutions. Forthcoming in *Comparative Political Studies*.

- Mahoney, J. (2000). Path dependence in historical sociology. *Theory and Society* 29, 507-548.
- Niemelä, J. & Dufva, V. (toim.) (2003). *Hyvinvoinnin arjen asiantuntijat. Sosiaalija terveysjärjestöt uudella vuosituhanella*. Jyväskylä: PS-kustannus.
- Palonen, K. (1997). *Kootut retoriikat*. Jyväskylä: SoPhi.
- Pierson, P. (2001a). Chapter four: Explaining institutional origins and change. Draft chapter from a manuscript in progress. Draft: October 16th. (2001a). [Http://www.People.fas.harvard.edu/5/Epierson](http://www.People.fas.harvard.edu/5/Epierson). Tulostuspäivä 19.4.2001.
- Pierson, P. (2001b). Coping with permanent austerity. Teoksessa Paul Pierson (ed.). *The New Politics of the Welfare State*. Oxford: Oxford University Press.
- Pierson, P. (2001c). Post-industrial pressures on the mature welfare states. Teoksessa Pierson, P. (ed.). *The New Politics of the Welfare State*. Oxford: Oxford University Press.
- Pringle, R. & Watson, S. (1992). Women's interests and the post-structuralist state. Teoksessa Barret, M. & Phillips, A. (eds). *Destabilizing Theory. Contemporary Feminist Debates*. Cambridge: Polity Press.
- Rodger, J. (2001). *From a Welfare State to a Welfare Society. The Changing Context of Social Policy in a Postmodern Era*. London: Macmillan Press.
- Rose, N. (1998). Vallan ja vapauden välissä. Hyveen hallinta vapaassa yhteiskunnassa. *Janus* 6:1, 1-33.
- Rothstein, B. (1998). *Just Institutions Matter. The Moral and Political Logic of the Universal Welfare State*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Saari, J. (2001a). Reforming social policy. A study on institutional change in Finland during the 1990s. *Sosiaalipoliittisen yhdistyksen tutkimuksia* 56, Turun yliopisto.
- Saari, J. (2001b). *Reformismi. Sosiaalipoliittikan perusteet 2000-luvun alussa*. Helsinki: Gaudeamus.
- Savikuja, J (2000): *Johdatus yhteiskuntapolitiikkaan. Yhteiskuntapolitiikan tutkimuksia*, Joensuu University Press.

SYMBOLINEN VÄKIVALTA KRIITTISENÄ KÄSITTEENÄ

Martti Siisiäinen

Murhaajan kanssa silmätysten pantuna ruumis ei tunnistanut häntä.
Stanislav Jerzy Lec

Pierre Bourdieun sosiologiaa on luonnehdittu materialistiseksi antropologiaksi, jonka tutkimuskohteena on symbolisen vallan ja väkivallan eri muotojen osuus vallan rakenteiden uusintamisessa ja muuttamisessa (Bourdieu & Wacquant 1995, 35). Symbolisen väkivallan (ja vallan) keskeisyys Bourdieun tutkimuskohteiden joukossa kasvaa koko 1980- ja 1990-luvun ajan. Tästä syystä symboliseen valtaan ja sen mahdollistamiin alistussuhteisiin, symboliseen väkivaltaan, tutustuminen on hyvä tapa perehtyä Bourdieun teorian ytimeen. Symbolisen väkivallan käsitteen avulla Bourdieu hahmottaa teoreettisesti valtarakenteiden ja -asemien uusintamista. Samanaikaisesti käsite on Bourdieun yhteiskunta- ja teoriakritiikin tärkeimpiä välineitä. Tässä artikkelissa tarkastelen ensiksi symbolisen pääoman ja väkivallan käsitteiden sisältöä ja sovellutusalueita Bourdieun tuotannossa. Toiseksi kysyn, voiko "uusintamisteoreettinen" symbolisen väkivallan käsite toimia ei-reduktionistisen kritiikin tai jopa emansipaation välineenä.

Symbolisen vallan käsite rakentuu symbolisen pääoman käsitteelle. Symbolinen väkivalta puolestaan on alistus- tai herruussuhteiden voimaansaattamista ja uusintamista symbolisen vallankäytön avulla. Symbolinen valta on se muoto, jonka taloudellinen, kulttuurinen tai sosiaalinen pääoma saavat silloin, kun niitä käsitellään sellaisten havaintokategorioiden avulla, jotka tunnistavat niiden spesifit logiikat (ks. Bourdieu &

Wacquant 1995; Bourdieu 1998a). Symbolinen pääoma on tapa tehdä muut pääoman lajit (taloudellinen, kulttuurinen ja sosiaalinen) merkityksellisiksi. Sillä on symbolinen perusta, joka lepää tunnistamisen (tuntemisen) ja tunnustamisen varassa (Bourdieu 1998a, 85). Jotta taloudellinen, kulttuurinen ja sosiaalinen pääoma voisivat vaikuttaa, on niiden jakautumisen määrittämät ”objektiiviset” jaot muunnettava symbolisiksi, tunnistamisen ja erottautumisen mahdollistaviksi luokituksiksi ja kategorioiksi. Tätä tehtävää ilmaisee symbolisen pääoman toinen nimi, legitiimi pääoma. Symbolinen pääoma osoittaa kulloisessakin yhteiskunnassa legitiimit pääomanlajit ja sitä kautta legitiimit tavat päästä tiettyihin positiioihin yhteiskunnan luokkarakenteissa. Symbolisen pääoman ja siihen pohjautuvan vallan avulla ”implisiittisiä” jaotteluja voidaan kääntää ”eksplisiittisiksi” jaotteluiksi (ks. Bourdieu & Wacquant 1995; Bourdieu 1998b; Wacquant 1998).

Yhtenä esimerkkinä symbolisesta pääomasta Bourdieu käyttää Weberin teodikean ideasta kehitettyä sosiodikean ilmiötä. Weberin mukaan hallitsevat ryhmät tarvitsevat aina omien etujensa ”teodikean”, niiden jumalaisten ominaisuuksien puolustamisen. Ongelmana on tuolloin jumalan kaikkivaltiuuden ja -vallan kasvun ja maailman epätäydellisyysyden yhdistäminen. Teodikean avulla sovitetaan yhteen jumalan kaitselmuksen ja huolenpidon sekä sosiaalisen järjestyksen epäoikeudenmukaisuuden ja epätäydellisyysyden kokemukset tai pyhyys ja oikeudenmukaisuus sekä fyysisen ja moraalisen pahuuden salliminen. Nyky-yhteiskunnassa teodikean funktiota toteuttaa suureksi osaksi sosiodikea, jonka keskeisiä ilmentäjiä ovat yksilöllisen kyvykkyyden ideologia (lahjakkuus) ja sosiaalisen kyvykkyyden ideologia (esimerkiksi ”sosiaalinen pääoma” integraatioteoreettisena eufemisminä). Ne ovat keskeisiä välineitä pyrittäessä legitimoimaan erilaiset luokkapositiot, niihin liittyvät etuoikeudet sekä niiden seurauksena kehittyvä yhteiskunnallinen eriarvoisuus (ks. Weber 1976; Wacquant 1998; Bourdieu 1987; 1999; Siisiäinen 2003).

Symbolisen pääoman vaikuttavuus riippuu todellisista kommunikaatiokäytännöistä eikä sitä niiltä osin voida institutionalisoida, objektivoida, varastoida tai inkorporoida habitukseen. Se on olemassa vain intersubjektiivisessä kommunikaatiossa ja reflektiossa ja on vain niissä tunnistettavissa. Kun taloudellisella ja kulttuurisella pääomalla on omat objektiiviset olemassaolon muotonsa (esim. raha, osakkeet, arvosanat, tutkinnot ja tit-

telit), symbolinen pääoma on olemassa vain “toisten silmissä”. Se saa näin ollen väijäämättä ideologisen funktion, koska se hunnuttaa pääomarakenteen mielivaltaisen jakelevan luonteen legitimeiksi erottelun järjestelmiksi (Bourdieu & Wacquant 1995, Bourdieu 1998a; Joppke 1987, 60; Siisiäinen 1988, 159–160).

Valta on relationaalinen käsite, se ei ole jonkun toimijan vaan toimijoiden erityisen kentän ominaisuus. “Vallan kenttä on eri vallan muotojen tai pääomalajien voimatasapainon rakenteesta määrittyvä voimien kenttä. Samanaikaisesti se on myös vallan eri muotojen haltijoiden valasta käymän taistelun kenttä” (Bourdieu & Wacquant 1995, 101). Kyseisillä kentillä arvokkaiden pääomalajien haltijoiden strategiat törmäävät yhteen haastajien strategioiden kanssa. Taistelu kentän vallanjaon periaatteesta voi johtaa vallantasapainoon. Symbolinen pääoma luo haltijalleen edellytykset symboliseen vallankäyttöön kentällään.

Symbolisen vallan ja väkivallan käsite auttavat ymmärtämään sitä, että vaikka ihmiset tekevät historiaansa itse, he eivät tee sitä itse valitsemillaan kategorioilla.

Symbolinen väkivalta on mahdollisimman lyhyesti ja yksinkertaisesti sanottuna väkivaltaa, jossa sosiaalinen toimija on osallinen sekä uhrina että tekijänä /.../[Y]hteiskunnalliset toimijat ovat tietäviä toimijoita, jotka vaikuttamalla niihin rakenteisiin, jotka heitä determinoivat, determinoituinkin vaikuttavat siihen, missä määrin tulevat determinoiduiksi. Ja melkein aina vallan vaikutus näyttäytyy siinä, miten hyvin määräävät tekijät ja yhteiskunnallisten toimijoiden havaintokategoriat sopivat yhteen /.../ Kutsun väkivallan misrekognitioksi alistumista sellaiselle väkivallalle, jota harjoitetaan juuri siksi, ettei sitä väkivallaksi havaita. (Bourdieu & Wacquant 1995, 201-202.)

Symbolinen väkivalta toteutuu sille altistuvien myötävaikutuksella, edellyttää vallanalaisten itsensä suorittamaa valtasuhteen konstruointia. Symbolisen väkivallan voima on siinä, ettei sitä sellaiseksi havaita, se on määritelmän mukaisesti havaitsematon ja näkymätön “uhreilleen”. Vain sitä kautta käy Bourdieun mukaan ymmärrettäväksi vakiintuneen järjestyksen dominaatiosuhteiden (kuten epäoikeudenmukaisuus, etuoikeudet ja erityisoikeudet) jatkuvuus ja uusintumisen ilmeinen helppous sekä se,

että mitä sietämättömimmät olosuhteet voidaan helposti tuntea hyväksyttäväksi ja jopa luonnolliseksi (esim. maskuliiniset hallinnan muodot) (Bourdieu 2001, 1–2, 41). Yksi tärkeä symbolisen väkivallan vaikutus on hallinta- ja alistussuhteiden muuttuminen tunnesuhteiksi. Tuolloin valta saattaa ilmetä ”tunnepitoisena lumoutumisena”, kestävinä tunteina, kiintymyksenä, rakkautena. Tunteet voivat siten muuntua symbolisesti tehokkaiksi valtasuhteiden ylläpidon alueiksi (Bourdieu 1998a, 165). Oma kiinnostava kysymyksensä on habituksen ruumiillistuneen muodon, heksiksen ja tunteiden välinen suhde sekä mahdollinen yhteenkietoutuminen symbolisen väkivallan kokonaisuudessa.

Symbolisessa vallankäytössä käyvät yhteiskunnalliset rakenteet ja niiden tiedostamisen ja tunnistamisen subjektivoidut rakenteet näennäisesti yksiin (ks. Bourdieu 1998a, 188–189). Tässä on Bourdieun valtakonseption tautologinen kehä: toimija ei havaitse luokka- ja valtarakenteita, koska tarkastelee niitä kyseisten rakenteiden tuottamien symbolisten kategorisointien ja luokitusten läpi. Kriitikkojen mukaan Bourdieun teoreettista kehää on mahdoton empiirisesti falsifioida tai verifioida (ks. Ferry & Reunault 1990).

Symbolisen vallan uusintamisen keskeiset mekanismit: doksa ja valtio

Bourdieun erityisenä kiinnostuksen kohteena ovat ne historialliset mekanismit, jotka ovat vastuussa symbolisen vallanjaon ja sen periaatteiden suhteellisesta ikuistamisesta. Esimerkiksi sukupuolisen jaon uusintamista analysoidessaan Bourdieu toteaa, että se mikä sukupuolijaon ilmenemismuodoissa näyttää ikuiselta, on vain tiettyjen, toisiinsa yhteydessä olevien instituutioiden ikuistamistyön tulosta (esim. perheen, kirkon, koulutusinstituutioiden, journalismin, urheilun ja yliopistojen). Bourdieun erityisen kiinnostuksen kohteena ovat jo 1970-luvun alusta alkaen olleet valtio ja sen symbolisena välineenä toimivat koulutusinstituutiot. Niiden työ rakentuu keskeiseltä osaltaan doksan muodostamalle perustalle (1998b; 1999; 2001; Bourdieu & Passeron 1998).

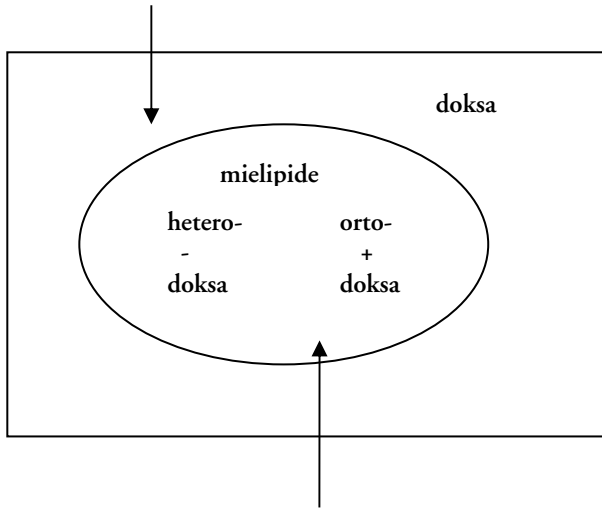
Toimijoiden käytännöt syntyvät rakenteiden kahden ilmenemismuodon yhteisvaikutuksen tuloksena. Taloudellisia, luokkaperustaisia, kielel-

lisiä ja kulttuurisia rakenteita ilmentävät objektiivisessa muodossa tietyn suhdanteen tarjoamat vaihtoehdot. Toimijan valintoja ohjaava habitus puolestaan syntyy kasvuympäristön rakenteiden sisäistämisen kautta. Habitus ilmentää rakenteita subjektivoidussa muodossa, yhtäältä toimintadispositioina, toisaalta heksikseksi ruumiillistuneina. Toimijan käytännöt ovat siten rakenteiden objektivoitujen muotojen (suhdanne) ja subjektivoitujen muotojen (habitus, heksis) dialektiikan resultantti. (Bourdieu 1977; 1979; 1990.)

Doksalla, itsestäänselvyyksien alueella on ratkaiseva osa ympäristön rakenteiden ja kulttuuristen mallien sisäistämässä habitukseksi (ks. Bourdieu 1977). Jokainen vakiintunut yhteiskunnallinen järjestys pyrkii tuottamaan oman mielivaltaisuutensa luonnollistamisen. Jotta se tulisi mahdolliseksi, ko. järjestyksen on kyettävä hallitsemaan objektiivisten mahdollisuuksien ja toimijoiden kaipauksen välistä ristiriitaista suhdetta. Kehittyä ilmiö, jota kutsutaan rajojen (tai todellisuuden) tajuksi. Se puolestaan ilmentää objektiivisten ja sisäistettyjen luokkien välistä vastaavuutta. Suurempaa uskollisuutta vallitsevalle järjestykselle ei voi olla kuin doksan ilmentämä yhteiskuntasuhde. Hallitsevat luokittelun järjestelmät pyrkivät doksan avulla uusintamaan oman logiikkansa mukaisesti ”objektiiviset luokat” (ikään, sukupuoleen, ihonväriin, tuotantosuhdeten määrittämään asemaan perustuvat jaot). Näin ne auttavat valtasuhteiden uusintamisessa eli juuri niiden suhteiden, joiden tuotetta itse ovat. Tämä tapahtuu sen välityksellä, että luokittelujärjestelmät turvaavat kyseessä olevien valtasuhteiden tunnistamatta jäämisen (misrekognitio, lume, sumuverho). Äärimmäistapauksessa vallitsisi ”näennäistäydellinen vastaavuus objektiivisen järjestyksen ja järjestämisen subjektiivisten periaatteiden välillä”, jolloin luonnollinen ja sosiaalinen maailma ilmenisivät itsestään selvinä. (Bourdieu 1977, 159–171.)

Doksan itsestäänselvyys erottaa sen ortodoksisesta tai heterodoksisesta kokemuksesta. Edellinen syntyy vakuuttelun tuloksena ja ilmenee järjestelmälle uskollisena mielipiteenä. Heterodoksa, edellisen vastakohta, taas ilmenee kerettiläisyytenä. Olennaista kuitenkin on, että niiden vastakohtainen olemassaolo sisältää tietoisuuden erilaisten, jopa antagonististen uskomusten mahdollisuudesta sekä niiden hyväksymisen. (Bourdieu 1977, 164–169.) Näiden kolmen käsitteen välisiä suhteita esittää kuvio 1:

keskustelun (kiistelyn) ulkopuolinen
maailma

diskurssin (tai argumentin) maailma

Kuvio 1. Doksa, ortodoksa ja heterodoksa (Bourdieu 1977, 168)

Kuvio havainnollistaa muutamaa symbolisen vallankäytön ja sen tutkimisen kannalta keskeistä asiaa. Ensiksikin se määrittää diskurssien alueen rajat. Diskurssin “valtakunnalla” Bourdieu tarkoittaa sitä ideoiden aluetta, “jonka ilmaistaan tai ymmärretään sisältävän koko keskusteltavana olevan asian” ja joka väistämättä erotetaan keskustelematta jäävästä, argumenttien ja kiistojen ulottumattomissa olevasta alueesta. Näiden alueiden välisen rajan muodostaa kieli (mitä voidaan sanoa – mitä ei voida sanoa) (ks. Bourdieu 1977, 170). Jos hyväksytään Bourdieun tapa erotella diskurssien pätevyysalue, hyväksytään samalla ajatus siitä, että puheen ja tiedotetun välittämä vallankäytön alue on vain yksi osa valtarakenteiden ja vallan uusintamisen kokonaisuudesta. Tällä on tärkeä merkitys erityisesti alistetussa asemassa olevien toimijoiden kannalta. Ankarimman vallan-

käytön kohteena olevien – toki muidenkin – toimijoiden mahdollisuudet artikuloida rakenteellisia alistustekijöitä ovat rajalliset. Se merkitsee sitä, että esimerkiksi symbolinen interaktionismi tai etnometodologia tavoittavat vain osan vallankäytön alueesta (ks. Bourdieu 1977; 1990; 1993; 1998a; Bourdieu & Wacquant 1995). Diskurssien analyysia on täydennettävä ”diskurssien diskurssin” analyysilla ja interaktioiden alueen hahmottamista vuorovaikutuksia strukturoivien olosuhteiden analyysilla.

Pyrkimys torjua osallisuus symbolisen väkivallan mekanismien uusintamiseen asettaa erityisvaatimuksia myös haavoittuvassa asemassa olevien toimijoiden tutkimiselle. Esimerkiksi haastattelututkimuksessa on pyrittävä ”ei-väkivaltaiseen” kommunikaatioon ja otettava huomioon, että haastattelutilanne on aina kommunikaatiota ja siten objektiivisten rakenteiden vaikutuksen alainen. Haastattelijä asettaa säännöt, ylhäältäpäin, asymmetrisesti ollessaan korkeammalla valtahierarkiassa. Lingvististen ja symbolisten tavaroiden markkinat uusinnetaan myös haastattelutilanteissa tiettyinä suhderakenteina. Vaikka tutkimuksessa ei useinkaan päästä Bourdieun kriteerien mukaiseen tutkijan ja kohteen läheisyyden ja tuttuuden luonnehtimaan ei-tunkeilevaan tilanteeseen, on vähimmäisvaatimuksena kuitenkin tutkijan tietoisuus tilanteen sisältämästä symbolisen väkivallan komponentista (ks. Bourdieu 1993, 1389–1447).

Toiseksi doksan ja mielipiteen (ortodoksan – heterodoksan) välinen raja on hegemonisen järjestelmän kannalta olennaisen tärkeä taistelun kysymys. Hegemoninen systeemi on sitä vankemmalla pohjalla, mitä laajempi on diskurssin ulkopuolinen doksan alue. ”Kuuliaisuus, jota doksinen suhde sosiaaliseen maailmaan ilmaisee, on legitimitietin tunnus-tamisen absoluuttisin muoto” (Bourdieu 1977, 168). Mielipiteen alue (ortodoksia ja heterodoksia; suostuttelu, vakuuttelu, argumentointi, väitely, propaganda, sensuuri) on vallanpitäjien kannalta aina doksan alueeseen ankkuroituvan hegemonisen hallitsemisen huono korvike. Bourdieun tavoin ymmärretystä tietoteoriasta tulee näin poliittisen teorian ulottuvuus. (Emt. 164–169.)

Jos doksa on symbolisen väkivallan käytännöllinen perusta, toimii valtio Bourdieulla symbolisen väkivallan pääagenttina. Bourdieun varsinainen valtioteoretisointi ei juurikaan vakuuta, toisin kuin hänen tutkimuksensa valtiollisten instituutioiden (erityisesti koulutusinstituutioiden) vaikutuksesta symbolisen vallan uusintamiseen. Valtio on valtava

symbolisen vallan suihkulähde tai symbolisen ”luotonannon keskuspankki”, joka hyväksyy kaikki toiminnot, joilla sosiaaliset jaot ja arvoasemat nimetään ja julistetaan. Valtion symbolista (tai muuta) valtaa ei kohdisteta pääasiassa alimpiin toimijoihin (hulluihin, sairaisiin, rikollisiin) vaan kaikkiin kansalaisiin suunnattomana joukkona pieniä, näkyttömiä tapoja. Valtio ei ole tuolla jossain (viranomaiset, auktoriteetit), vaan nimenomaan täällä, sisäämme istutettuna, lähtemättömästi niinä tapoina, joilla tunnemme, ajattelemme ja arvioimme. Valtiolliset luokittelut ovat viime kädessä vahvimpia luokkaintressejä palvelevia todellisuuden konstruoinnin välineitä. Nämä tulkintakehykset saattaa voimaan koulu. (Wacquant 1998, xvii-xviii.)

Bourdieuin kasvatussociologian ydinalueena on sen selvittäminen, millä tavalla koulu takaa sosiaalista järjestystä välittämällä koululaisille ”valtiomagiikan” pyhittämät jaotellut (materiaaliset jaot, kognitiiviset luokittelut). Vastaavalla tavalla uhkaa käydä myös ylemmille opinahjoille aina yliopistolaitosta myöten. Koulussa opettajien funktioksi koituu Maxwellin demonin työ (ks. Bourdieu 1998a). Opettajat arvioivat lapsia yhtäläisin arviointikriteerein, mutta koska (luokka)habituksiset tarjoavat erilaisille oppilaille erilaiset onnistumisen mahdollisuudet, koulutuksen tulokset mukailevat lasten vanhempiä kuvaavan sosiaalisen rakenteen mukaisia jaotelluja. Koulumenestyksen eroilla on selkeät syynsä:

Yhteiskunnallinen todellisuus on olemassa niin sanoakseni kaksi kertaa: asioina ja mielissä, kentillä ja habituksina, toimijoiden ulko- ja sisäpuolelle. Kun habitus kohtaa sen yhteiskunnallisen maailman, jonka tulosta se on, se on kuin ”kala vedessä”. Se ei tunne veden painoa ja se hyväksyy ympäröivän maailman sellaisenaan. (Bourdieu & Wacquant 1995, 158–159.)

Koulutuksellisen uusintamisen mekanismit varmistavat koulussa toimivien agenttien selän takana (opettajat, oppilaat, vanhemmat) kulttuurisen pääoman siirron uudelle sukupolvelle ja luokittelevat koulutettavat vallitsevan kulttuurisen mielivallan mukaisilla kategorisoinneilla. (Ks. Bourdieu & Passeron 1998; Bourdieu 1998a.)

Asettamalla erilaiset ryhmät erilaiseen asemaan sen perusteella kuinka samarakenteisia niihin kuuluvien habitukset ovat koulun kulttuurisen

ilmaston kanssa, koulut toimivat – vasten tahtoaan ja tavoitteitaankin – symbolisen väkivallan agentteina. Samantapaisessa tilanteessa ovat myös yliopistot, joissa intellektuellit toimivat ”universaalin korporatismien kantajina” (ks. Bourdieu 1998b). Sosiaalitieteet toimivat ”aikamme maanjärjestyksen ytimessä”: Mitä enemmän hallitsevat vaativat tiedettä alistumaan hallitsijuutensa funktioille, sitä tärkeämmäksi se tulee alistetuille näiden pyrkiessä käyttämään hyväkseen vallan tuloksia ja välineitä. Symbolisen vallan legitimointifunktion edellyttämä suhteellinen itsenäisyys tekee mahdolliseksi sen kääntämisen palvelemaan muitakin kuin valtakenteiden uusintamistehtäviä. (Wacquant 1998, xx.)

Symbolisen vallan rakenteiden murtamisen mahdollisuus

Bourdieu kuvaa teoriaansa geneettiseksi strukturalismiksi, jonka kulmakivenä on praksiksen käsite. Habituksen dispositiot syntyvät kokemuksen kautta, käytäntöinä. Habituksen ohjaamien käytäntöjen (suhdanteen ja habituksen dialektiikka) aikaansaama uusintaminen (rakenteet → habitus & suhdanne → käytännöt → uudet rakenteet) ei Bourdieun mukaan ole koskaan yksinkertaista, vaan laajennettua uusintamista. Habitus on myös aina luova, joskin Bourdieu jättää paljolti avoimeksi, mitä hän sillä täsmällisesti tarkoittaa (ks. Bourdieu 1977, 74–95; 1990, 9–16). Käytännöt syntyvät myös aina erilaisilla sosiaalisilla kentillä, jotka ovat toimijoiden intressisuhteiden mukaisesti relationaalisia ja liikkeessä (ks. Bourdieu & Wacquant 1995; Bourdieu 1991).

Muutoksen teoreettinen hahmottaminen on epäilemättä Bourdieun teorian keskeisimpiä ongelmia. Näin hän muotoili konfliktien ja habituksen välisen suhteen vuonna 2000 ilmestyneessä haastattelussaan:

Kehitin habituksen käsitteen yhdistääkseni samaksi kokonaisuudeksi yhteiskunnan objektiiviset rakenteet ja agenttien subjektiivisen osan niiden sisällä. Habitus on taipumusten, refleksioiden ja käyttäytymismuotojen kokonaisuus, jonka ihmiset saavat toimiessaan yhteiskunnassa. Se heijastelee niitä erilaisia positioita, joita ihmisillä on yhteiskunnassa, esimerkiksi sitä onko heidät kasvatettu keskiluokkaisessa ympäristössä vai työväenluokan esikaupungissa. Mutta on olemassa myös muutos. Konflikti on rakennettu

sisään yhteiskuntaan. Ihmiset voivat huomata, että heidän odotuksensa ja elämäntapansa kulkevat yhtäkkiä epätavdissa uuden sosiaalisen position kanssa, jossa huomaavat olevansa /.../ Silloin kysymys sosiaalisesta toimijuudesta ja poliittisesta interventiosta tulee hyvin tärkeäksi. (Bourdieu 2000, 19.)

Habitus kytkee subjektin rakenteisiin, ohjaa ja suuntaa, konflikti turvaa muutoksen ja ehkäisee rakenteellisten uusintamiskehien synnyn. Intressi ilmaisee osapuolten kiinnostuksen osallistua peliin erilaisilla sosiaalisilla kentillä ja antaa täten toiminnalle yhteiskunnallisen suuntautuneisuuden (ks. Siisiäinen 1986). Konfliktien osapuolten suhteet ja verkostot rakentuvat kamppailun kohteena olevien panosten ympärille.

Vaikka Bourdieu korostaakin konfliktia torjuakseen toimijuuden palautumisen rakenteisiin, ovat hänen kirjoituksensa nostattaneet reduktionismikritiikkejä (ks. esim. Alexander 1995; Shusterman 1999). Bourdieu itse sijoittaa käsityksensä lähemmäs Cicourelin "etnometodologista konstruktionismia kuin sitä strukturalismia, josta sitä on syytetty" (Bourdieu & Passeron 1998, viii). Bourdieun teoria sisältääkin idean toimijasta, joka tekee itse valintansa ja historiansa, vaikkakaan ei täydellisen vapaana eikä itse valitsemiensa ajattelun kategorioiden ohjaamana (ks. Bourdieu 1998b; 1998a; Bourdieu & Passeron 1998).

Toisaalla Bourdieu tarttuu yhteen muutoksen selittämisen viimeisistä oljenkorsista, pohdintoihin kriiseistä tai "kulttuurikontakteista" valtakenteiden uusintamiskehien murtajina: "Kriisi on doksan kyseenalaistamisen välttämätön ehto, muttei itsessään kriittisen diskurssin tuottamisen riittävä ehto" (1977, 169). Vallan uusintamiskehien murtamisen teoreettinen hahmottaminen jää näin ollen yhtäältä yleisen habituksen luovien piirteiden korostamisen, toisaalta ulkoisten voimien (kriisi, kulttuurikontaktit) vaikutusten esittämisen varaan.

Viime vuosituhannen lopulla Bourdieu näki selvemmin myös yhteiskunnallisten liikkeiden ja yhdistysten (työväenliike, feministinen liike, ympäristöliike) merkityksen yhtäältä muutoksen agentteina, toisaalta saavutettujen demokraattisten ja hyvinvointioikeuksien puolustajina ennen muuta neoliberalismin ohjaamaa hyökkäystä vastaan (ks. Bourdieu 1999; 2000; 2001). Niitäkään muuttavia voimia hänen varsinainen substanssiteoriensa ei sisällä.

Symbolinen valta kritiikin välineenä

Symbolisen vallan teoreettisen käsitteen paradoksi on, kuinka sellainen käsite, joka on valjastettu valtarakenteiden – lähes väijäämättömältä näyttävän – uusintamisen osaksi, voisi toimia alistettujen ryhmien emansipaation välineenä tai alistetun aseman muuttamisen tuottajana. Bourdieu kuitenkin uskoi vankasti sosiologian kriittiseen voimaan. Sen mukaisesti myös uusintamisteoreettinen käsite toimii kriittisesti ilmetessään kriittisinä käytäntöinä. Ensimmäisenä edellytyksenä sille on kamppailu sosiologian omalla kentällä tai kentillä. Siinä Bourdieu – lukuisien rintamien taistelijana – näytti henkilökohtaista esimerkkiä.

Toinen puoli taistelua koskee symbolisen väkivallan mekanismien paljastamista, joka saattaa olla piinallista sekä hallitsevien etujen toteuttamisen että myös ”uhrien” itsetiedostuksen kannalta. Valtamekanismien paljastaminen, kritisointi ja muuttaminen edellyttää Bourdieun (1998a) näkemyksen mukaan toimintojen determinanttien paljastamista: on uskallettava puhua toiminnan ehdoista ja pakottavista rakenteista. Kaikella toiminnalla on syynsä ja sosiologian tehtävänä on niiden tutkiminen. Sosiologian on denaturalisoitava ja defatalisoitava vallalla olevat rakenteet, mikä tapahtuu niiden historiallistamisen kautta. Paljastamalla erilaisten käytännön muotojen sosiaaliset determinantit, sosiologia voi antaa mahdollisuuden hankkia tietynlaisen vapauden niiden alaisuudesta. Toiminnan vapauden illuusiot – joiden tuottaminen tai ylläpitäminen on osa erilaisten intellektuellien työkenttää – antavat ”determinaatioille” vapauden käyttää koko voimaansa. Paradoksi on: ”...[S]osiologia vapauttaa meidät vapauttamalla meidät vapauden illuusioista /.../ Vapaus ei ole jotain annettua: se on jotain joka on valloittettava kollektiivisesti” (1990, 15).

Se, miten suhtaudumme Bourdieun käsitteiden kriittisyyteen tai käytösmahdollisuuksiin emansipaation välineinä, riippuu paljolti siitä, miten yleensäkin suhtaudumme rakenteellisen ehdollisuuden ja toimijoiden vapauden ongelmiin. Bourdieuläisittäin ymmärretty valtarakenteiden vaikutuksen tähdentäminen sisältää ajatuksen, että alistettujen ryhmien vapauttamiseen ei riitä pelkkä niiden vapauden ja valintamahdollisuuksien (tai tietyllä tavalla tulkitun ”elämänpolitiikan”) korostaminen, vaan että tarvitaan ennen kaikkea valtarakenteiden paljastamista ja eksplikoin-

tia ja siitä – mahdollisesti – seuraavaa vapauden kollektiivista valloittamista.

Kirjallisuus

- Alexander, J. (1995). *Fin de Siècle Social Theory*. London: Verso.
- Bourdieu, P. (1977). *Outline of a Theory of Practice*. New York: Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. (1979). *La distinction - critique sociale du jugement*. Paris: Minit.
- Bourdieu, P. (1980). Le capital social. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales* 31, 2-3.
- Bourdieu, P. (2001). *Masculine Domination*. Cambridge: Polity.
- Bourdieu, P. (1987). Legitimation and Structured Interests in Weber's Sociology of Religion. Teoksessa Lash, S. & Whimster, S. (ed.). *Max Weber, Rationality and Modernity*. London: Allen & Unwin, 119–135.
- Bourdieu, P. (1990). *In Other Words. Essays towards a Reflexive Sociology*. Stanford: Stanford University Press.
- Bourdieu, P. (1993). Comprendre. Teoksessa Bourdieu, P. et al.: *La Misère du monde*. Paris: Seuil, 1389-1447.
- Bourdieu, P. (1993). *La Misère du monde*. Paris: Seuil.
- Bourdieu, P. (1997). *Méditations pascaliennes*. Paris: Seuil.
- Bourdieu, P. (1998a). *Järjen käytännöllisyys. Toiminnan teorian lähtökohdia*. Tampere: Vastapaino.
- Bourdieu, P. (with the collaboration of Monique de Saint-Martin) (1998b). *The State Nobility*. Cambridge: Polity.
- Bourdieu, P. (1999). *Vastatulet*. Keuruu: Otava.
- Bourdieu, P. (2000). The politics of protest. An interview by Kevin Ovenden. *Socialist Review* Nr. 242, 1820.
- Bourdieu, P. & Boltanski, L. (1981). The educational system and the economy: titles and jobs. Teoksessa Lemert, C. C. (ed.). *French Sociology: Rupture and Renewal Since 1968*. New York: Columbia University Press, 141–151.
- Bourdieu, P. & Passeron, J.-C. (1977). *Reproduction in Education, Society and Culture*. London: SAGE.
- Bourdieu, P. & Passeron, J.-C. (1998). Academic order and social order. Preface to the 1990 Edition. Teoksessa Bourdieu, P. & Passeron, J.-C. *Reproduction in Education, Society and Culture*. London: SAGE, vii-xi.
- Bourdieu, P. & Wacquant, L. (1995). *Refleksiiviseen sosiologiaan: tutkimus, käytäntö ja yhteiskunta*. Joensuu: Joensuu University Press.

- Ferry, L. & Reunault, A. (1990). French marxism. *Society* 27, 5, 75–82.
- Joppke, C. (1987). The cultural dimensions of class formation and class struggle: on the social theory of Pierre Bourdieu. *Berkeley Journal of Sociology* 21, 53–78.
- Shusterman, R. (ed.) (1999). *Bourdieu. A Critical Reader*. Oxford: Blackwell.
- Siisiäinen, M. (1986). Intressit, yhdistyslaitos ja poliittisen järjestelmän vakaisuus. *University of Jyväskylä, Studies in Education, Psychology and Social Research* 57. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Siisiäinen, M. (1988). Järjestöllinen pääoma: käsite ja merkitys yhdistystutkimuksessa. *Hallinnon tutkimus* 7, 3, 154–169
- Siisiäinen, M. (2003). Yksi käsite, kaksi lähestymistapaa: sosiaalinen pääoma Putnamilla ja Bourdieulla. *Sosiologia* 40, 3, 183–204.
- Wacquant, L. (1998). Introduction. Teoksessa Bourdieu, P. (with the collaboration of Monique de Saint-Martin). *The State Nobility*. Cambridge: Polity, ix–xxii.
- Weber, M. (1976). *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen: J.B.C. Mohr (Paul Siebeck).

SOSIOLOGIAN KOLMIO

– TEORiat, KÄYTÖT JA YLEISÖT

Arto Noro

Teoriat

Olen pyrkinyt perustelevaan, että sosiologiassa esiintyy kolme teorialyyppiä (Noro 2000; Noro 2004). Olen kutsunut niitä tutkimusteoriaksi, yleiseksi teoriaksi ja aikalaistsdiagnoosiksi.

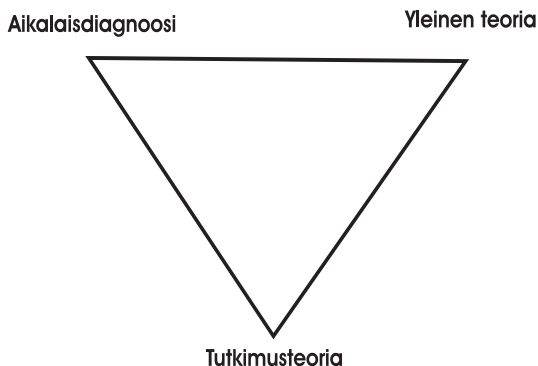
Tutkimusteoria on tulos teoretisoinnista, joka koskee välittömästi tutkimuksen tuottamaa aineistoa, olkoon tämä aineisto tuotettu millä sosiologian moninaisista menetelmistä tahansa. Tutkimusteoria kehitellään joka tapauksessa näiden menetelmien aineistosta tuottamien tulosten nojalla ja toisaalta juuri tutkimusteorioilla tulkitaan näitä tuloksia. Tässä ”hyvässä kehässä” – tutkimusteorioiden tasolla – käydään valtaosa sosiologista teoreettista keskustelua.

Yleiset teoriat puolestaan eivät välittömästi liity tutkimuksen tuottamaan empiiriseen evidenssiin. Ne ovat yleisiä kysyessään, kuinka ”yhteiskunta”, ”sosiaalinen” tai ”kulttuuri” konstituoituu. Kysymys konstitutiosta koskee sosiologiassa jonkin sosiaalisen ilmiön muodostumisen sääntöjä tai mahdollisuuden ehtoja. Esimerkkinä tällaisesta olkoon vaikka Giddensin 1980-luvun yritys sosiologiseksi rakenteistumisteoriaksi – *The Constitution of Society* (ks. sen ongelmista Ilmonen 1995). Yleinen teoria tulee tutkimusteorialle tärkeäksi, kun tutkimusteoriassa ilmenee sellaisia pulmia, että on palattava sen edellytysten ja ehtojen tarkasteluun. Tässä paljastuuikin selkeimmin se, mikä konstitutiiviseksi käsitetty ylei-

nen teoria on. Se on viitekehys (*frame of reference*), josta tutkimusteoria on käsitteellisesti riippuvainen.

Aikalaisdiagnoosi puolestaan pyrkii vastaamaan kysymyksiin “Keitä me olemme?” ja “Mikä on tämä aika?” “Aikalais” viittaa siis tässä aikalaisiin diagnostisoimassa omaa aikaansa. “Diagnoosi” tulee lääketieteen termistä ja se on käsitettävä vain metaforana, ehkä onnistuneenakin sellaisena, kun sosiologisissakin aikalaisdiagnooseissa on usein terapia ainakin hoitoehdotuksena mukana. Vaikka sosiologinen aikalaisdiagnoosi käyttääkin sosiologista tutkimusteoriaa ja jopa yleistä teoriaa materiaalinaan, se ei ole itse tarkoitettu tieteelliseen keskusteluun. Se on pikemminkin tieteestä uloslähetetty viesti ja enemmän käytännöllistä viisautta kuin teoreettista tietoa. Aikalaisdiagnoosinkin rationaalisuudesta voimme kuitenkin keskustella: sen kiinnostavuudesta, uskottavuudesta ja sen sisältämän tutkimuksen luotettavuudesta. Juuri näitä tekijöitähän aikalaisdiagnostikko pyrkii retorilla strategioillaan takaamaan. Tosin kyse on hänellä enemmänkin arvostelukyvyyn taitavasta käytöstä kuin tiukasta tieteellisestä metodista. Ratkaiseva kysymys aikalaisdiagnoosia arvioitaessa onkin se, tarjoaako se meille jonkin iskevän näkemyksen (*Einsicht, insight*) vai ei. Kyse on “subjektiivisista, perspektivistisistä synteeseistä” (Reese -Schäfer 1996).

Kolme teoriatyyppeä (tai sosiologisen kirjoittamisen genreä) ovat siis käsitteellisesti eri tasoilla. Tutkimusteoria on aina sidottu empiriaan; yleinen teoria on edellisen viitekehys koskien konstitutiivisia sääntöjä ja aikalaisdiagnoosi poikkeaa molemmista edellisistä tieteestä uloslähetettynä enemmänkin käytännöllisen viisauden kuin teoreettisen tiedon muotona. Käsiteltävien asioiden havainnollistamiseksi rohkenen silti piirtää ne samaan “kolmioon”:

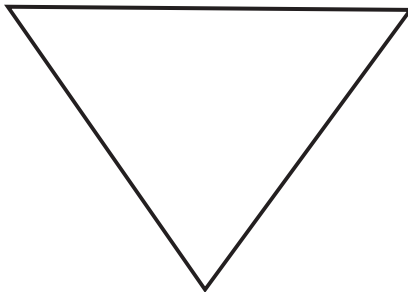

Kolmio seisoo tarkoituksellisesti kärjellään, joka on tutkimusteoria. Tarkoitus on Max Weberin tyyliin korostaa sosiologiaa empiirisenä (nyky)todellisuuden tieteenä (Weberin *Wirklichkeitswissenschaft*) suhteessa vain yleistä teoriaa etsivälle puhtaasti nomoteettiselle tieteelle. Tämä todellisuustieteellinen korostus ei siis estänyt Weberiäkään harjoittamasta yleistä teoriaa sosiologisen kategoria-opin muodossa tai tekemästä aikalaisdiagnoosia kapitalismin rautahäkistä, jossa katoamassa ovat niin vapaus kuin mielikin.

Sosiologisen tieteellisen keskustelun varsinainen substanssi puolestaan piilee sen tutkimusteoreettisissa väitteissä ja yleisen teorian käsitteistössä. Voimme edellä esitetyn kolmion avulla havainnollistaa myös tilannetta, jossa tämä substanssi on kadonnut ja kolme sosiologista teoriatyyppeä ovat korvautuneet muilla käytännöillä. Tutkimusteoria voi kadottaa yhteytensä sosiologiseen tieteelliseen (so. akateemiseen) keskusteluun ja jäljelle jää pelkkä selvitystutkimus (Therbornin *utredningssociologi*) empiirisenä virasto- tai sektoritutkimuksena, jossa taitavimmankin metodin käyttäjän selvitystyötä ohjailee vain kulloinenkin yhteiskuntapoliittinen keskustelu ja sen teemat ja kysymykset. Myös yleinen sosiologien teoria voi kadottaa substanssinsa eli syventyä käsitteirakenteisiin ja niiden perustoihin niin että alun perin sosiologinen problematiikka muuntuu jokikin monista olemassa olevista filosofisista problematiikoista ja yleinen teoretikko filosofiksi. Vastaavasti sosiologinen aikalaisdiagnostikkomme voi kadottaa otteensa spesifiin sosiologiseen tutkimukseen ja käsitteistöön ja edessämme on toimittaja-kolumnisti vailla napanuoraa akateemiseen sosiologiaan. Kolmiomme saa muodon.

Toimittaja-kolumnisti

Filosofi

Selvitystutkija

Käytöt

Sosiologian käytöstä puhuttaessa ei voi sivuuttaa sosiologin “kaksoishermeneuttista” tilannetta, jossa hän on ei-triviaalissa mielessä osa kohdetaan ja kommunikatiivisessa suhteessa sen kanssa. Jo itsensä tuhoavien ja toteuttavien ennusteiden mahdollisuus osoittaa tämän. Niinpä sosiologi ei vain lue “Yhteiskunnan Suurta Kirjaa” vaan tekee siihen interventioita. Interventionismissaan sosiologi, kuten Steve Fuller on huomauttanut, muistuttaa enemmän eksperimentaalista fyysikkoa kuin perinteellistä “Luonnon Suurta Kirjaa” tutkivaa luonnontieteilijää. Sosiologian kohteet eivät ole kuitenkaan täysin ihmisen luomia artefakteja, sellaisia kuin kulttuuriobjektit, joita eräät humanistiset tieteet tutkivat. Sosiologiassa ei siis “henki tutki omia tuotteitaan”, eikä siinä lueta “Luonnon Suurta Kirjaakaan”. Sosiologian (ja yhteiskunnan) kohtalo onkin olla “kolmas” esittävän artefaktin ja mykän luonnon välillä.

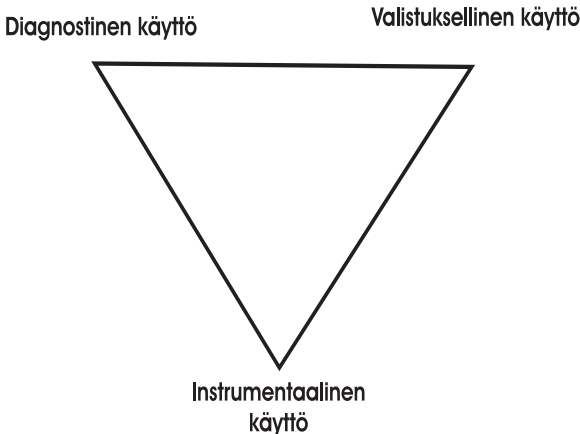
Kaksoishermeneutiikka tekee sosiologian käytöstä puhumisen mutkikkaaksi. Mitään yksinkertaista R&D-ketjua perustutkimuksesta soveltavan kautta tuotekehittelyyn ei ole. Eivätkä tieteensosiologioiden luonnontiedettä koskevat uudetkaan puheet (*“the new mode of knowledge production”*) tunnu sopivan sosiologiaan itseensä, jollei sitten sillä tarkoiteta campus-politisoitunutta Cultural studies -sosiologiaa, jonka parissa kyllä nämä “modus 2” -kriteerit (sosiaalinen konteksti, poikkitieteellisyys, heteronomia) näyttävät toteutuvan niin hyvin, että disipliiniin ja autonomiaan (“modus 1”) tottunutta sosiologiaa hirvittää.

Myös sosiologian käytöstä voidaan sanoa jotain käyttämällä edellä esitettyä kolmiota. Ensinnäkin sosiologiaa ja yhteiskuntatieteitä on aina käytetty hallintoa varten, päätöksen teon apuna. Moraalisista ja poliittisista filosofoinneista (tai niistä huolimatta) löytyy jo Adam Smithiltä tietoa hallitsijan käytettäväksi hallintoa varten. Voimme kutsua tätä *instrumentaaliseksi* tiedon käytöksi. Siis jostain yhteiskuntapoliittisesta päämäärästä päättäminen vaatii tietoa tälle päämäärälle relevanteista yhteiskunnallisista muuttujista ja niiden seuraussuhteista. Esimerkiksi hallituksen alkoholipoliittinen päätös voi vaatia sosiologisia tietoja viinan kokonaiskulutuksen kasvun sosiaalisista seurauksista.

Usein tällainen instrumentaalinen tieto toimii päätöksenteossa “sen kohteiden päiden yli” kohteiden luottaessa lailliseen hallintoon ja demo-

kraattiseen edustukselliseen päätöksentekojärjestelmään. Instrumentaalisen tiedon lisäksi sosiologia voi iskeä suoraan tietoisuuteemme. Se voi antaa *valistuksellista* tietoa esimerkiksi vaikkapa juuri modernin yhteiskunnan legitimiisyyserakenteista. Se voi poistaa tietoisuutemme sisäisiä esteitä (vrt. instrumentaalinen tieto ja ulkoiset esteet). Näin se voi lisätä kykyämme punnita yhteiskunnan (yhteisiä) asioita ja arvioida niitä itse. Kantilaisittain sanoen se voi tässä lisätä järkeämme ja vapauttamme. Tällainen tiedon omaksuminen ajattelun periaateksi on osa valistusprosessia, joka voi vaikuttaa koko elämäämme, eikä vain sen intellektuaaliseen osaan.

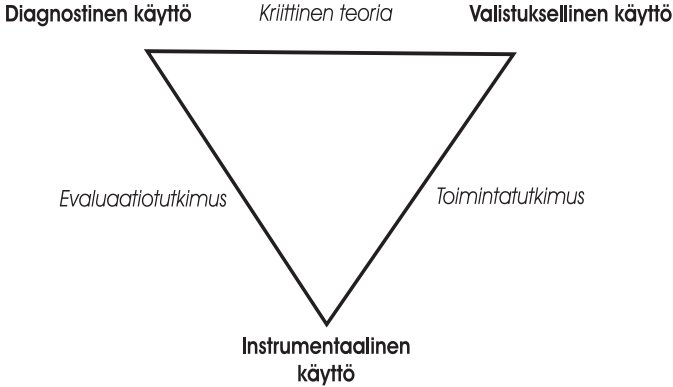
Sosiologian instrumentaalisen ja valistuksellisen käytön lisäksi voimme puhua myös sen *diagnostisesta* käytöstä. Tämä käyttö ei palaudu vain siihen että suuret sosiologisseistit (Beck, Giddens, Bauman, Sennett jne.) laativat suuria aikalaisdiagnooseja riskiyhteiskunnasta, refleksiivisestä modernisaatiosta, notkeasta modernista, työn korroosiosta jne. Nämä diagnoosit tietysti sisältävät normatiivisia ja poliittisia kantoja. Mutta on myös monia muita ja muilla tavoilla rakennettuja normatiivisia kantoja, joita sosiologien pyydetään arvioimaan. Kuinka käy hyvinvointiyhteiskunnan? Onko se kriisissä? Elämmekö todella työyhteiskunnassa? Onko luottamus sittenkin tärkeämpi kuin sosiaalinen pääoma? Nämä kysymykset virittävät paljon diagnostista arvioivaa tutkimusta ja silloin tällöin nousee esiin uusia suuren luokan aikalaisdiagnoosejakin. Saamme siis sosiologian käytöstä seuraavanlaisen kolmion:

Voimme löytää myös kiinnostavia konkreettisia sosiologian muotoja ikään kuin näiden kolmen sosiologian käytötavan väliltä ja näin täydentää kolmiotamme. Ensinnäkin voimme löytää tarkkaan rajattuja diagnostisen tutkimuksen muotoja, joita voimme kutsua *evaluaatiotutkimuksiksi*. Niissä esimerkiksi tutkitaan jonkun yhteiskunnallisen reformin tai kokeilun seurauksia usein ikään kuin nurinkäännetyllä kausaaliasetelmalla. Päätöksenteon valintoja tukiessaan nämä evaluaatiot ovat samalla sosiologian instrumentaalista käyttöä. Kolmiossamme ne sijoittuvat diagnostisen ja instrumentaalisen käytön välille.

Sosiologian kaksoishermeneutiikka tuottaa myös mahdollisuuden epäilyn hermeneutiikkaan eli *kriittiseen teoriaan*. Sosiologi on yhteiskunnan tarkkailijana myös samalla osallistuja ollessaan osa kohdettaan. Tällöin hän voi jopa specialisoitua yhteiskunnan kriittiseen itserefleksioon. Hän voi tällöin kysyä, onko yhteiskunnallinen valta legitiimiä vai kätkeekö se illegitiimin sarron. Hän voi vallitsevien käsitysten ja jopa teorioiden suhteen epäillä niiden olevan valistuksen sijasta vain ideologiaa spesifien intressien palveluksessa tai jopa ideologiaa yhteiskunnallisesti välttämättömänä vääränä tietoisuutena (marxilainen kriittinen teoria). Kritisoidessaan kriittinen sosiologi sekä diagnostisoi (pääoman mahtia, patriarkaattia, biovaltaa jne.) että valistaa (kommunismista, emansipaatiosta, hurrudettomasta keskustelusta jne.). Näin ollen kriittinen teoria sijoittuu kolmiossamme ylös diagnostisen ja valistuksellisen käytön väliin.

Sosiologi voi osallistua myös tarkoin rajatussa mielessä kohteittensa toimintaan esimerkiksi työpaikalla tutkimuskohteidensa neuvonantajana tai jossain sosiaalisessa liikkeessä sosiologiseen refleksioon specialisoituneena osallistujana. Puhumme tällöin toimintatutkimuksesta. Sosiologi ei tällöin vain osallistu vaan myös osallistaa. Tällainen interventionistinen toimintatutkimus kuuluu kolmiossamme valistuksellisen ja instrumentaalisen käytön välille. Saamme siis täydennetyt kuvion sosiologian käytöistä:

Yleisöt

Sosiologian käytöstä puhuminen voi antaa asiasta liian funktionalistisen kuvan. Kun kaksoishermeneutiikkaan kuuluu ajatus kommunikaatiosta kohteen kanssa, lienee paikallaan kokeilla myös yleisön käsitettä ja kysyä, mitkä ovat sosiologian yleisöt. Tällä kysymyksellä voidaan myös purkaa hedelmätön asetelma, jonka mukaan sosiologit kirjoittavat toisilleen tai sitten suureen julkisuuteen.

Jos sosiologisen tutkimusteoriatasoisten tulosten esiintyminen “suuressa julkisuudessa” (meillä: Helsingin Sanomat, valtakunnalliset iltapäivälehdet ja tv-kanavat) otetaan sosiologian yhteiskunnallisen käytön ja relevanssin tärkeimmäksi mittariksi, joudutaan varsin kummallisiin johtopäätöksiin. Sosiologiaa ei joko ole tai se tutkii vain vähemmän tärkeää, esimerkiksi seksiä, kuten taannoinen Helsingin yliopiston rehtori totesi sosiologeille, kun oli lukenut Haavio-Mannilan tutkimusten seksielämän taulukoita iltapäivälehdestä.

Rehtori ei huomannut, että sosiologisen tutkimusteorian tulosten pääasiallinen yleisö (sosiologien oman tieteellisen keskustelun lisäksi) ovat erilaiset *professionaaliset yleisöt*, jotka ammattikäytännöissään työskentelevät sosiaalisten kysymysten parissa (sosiaaliala, nuoriso, perhe, työelämä, kaupunki, maahanmuutto jne.) Täällä, eikä niinkään “suuressa julkisuudessa”, sosiologisen tutkimuksen tuloksille löytyy kuulijoita. Suuri osa professionaalisisista yleisöistä akateemisesti koulutettuina pystyy jopa lukemaan sosiologiaa artikkeleita autenttisina, vaikka eivät hyvät yhteenvedot tai tiivistävät esitelmät täälläkään koskaan pahaa tee.

Rehtori olisi varmaan kaivannut sosiologeja "Tieteen päiville" popularisoimaan tiedettään kiinnostavasti. Popularisointi on kuitenkin "Luonnon Suurta Kirjaa" lukevien luonnontieteilijöiden asia ja heillä on yleisönään oppikoulun opettajat ja tiedettä rakastavat amatöörit. Tätä kontemplatiivista asetelmaa on vaikea toteuttaa sosiologian kohdalla. Edellä mainittu professionaaliset yleisömmme eivät ole Tieteen päivillä ja tuskin heille olisi kontemplatiivisesti luettavaa "Yhteiskunnan Suurta Kirjaa" olemasakaan. Mikä olisi sosiologiassa rinnasteinen yleisö näille tieteen rakastajille ja tieteellisen maailmankatsomuksen pyyteettömille etsijöille? Yksinkertaisesti sanoen muu *tieteellinen yleisö*. Tämä tarkoittaa, että lähialojen tutkijat ja nykyään erityisesti filosofit ovat kiinnostuneita sosiologiasta, mutta ei niinkään sen tutkimusteoriatasoisista tuloksista kuin yleisestä sosiologisesta teoriasta ja sen nykysuuntauksista. Valitettavasti vain "nykytodellisuudentieteellä", sosiologialla, ei kovin usein ole tarjolla uusia yleisen teorian saavutuksia (vrt. Habermas ja Giddens 80-luvulla, Luhmann 90-luvulla!). Tärkeätä on kuitenkin, että alan ulkopuolinen tieteellinen yleisö on periaatteessa olemassa, jos vaikka jotain uutta sosiologian yleisessä teoriassa ilmenisi. Ja onhan aina mahdollista kuulostella sitä, kuinka sosiologian yleinen teoriakeskustelu omaksuu aineksia muilta aloilta ja filosofisesta diskurssista.

Sosiologisilta aikalaisdiagnooseilta ei ainakaan puutu yleisöä, vaikka Riesmanin *The Lonely Crowdin* painosmääriin ei ehkä enää päästäkään. Aikalaisdianoosit ovat ajan hengen visioineen ja käytännöllisinä viisauksina identiteettiä muokkaavia. Tässä mielessä voidaan sanoa, että niillä on *identiteettiyleisönsä*.

Myös mediat ovat diagnoosien yleisö. Näiden medioiden kautta diagnoosit lähtevät kiertoon. Ne ehkä muuntuvat tai latistuvat, mutta saavuttavat suuremman yleisön. Ehkä tässä kohtaa voi jo puhua sosiologiasta suuressa julkisuudessa, vaikka useimmiten tässä vaiheessa mediakiertoa napanuora alkuperäiseen aikalaisdiagnoosin esittämään visioon on jo melkein katkennut, eikä rehtorimme enää huomaisi, että sosiologithan siellä. Diskurssikoalitiot, joihin sosiologit osallistuvat, ovat mutkikkaampia kuin heidän seksiraporttejaan paheksuen ahmiva rehtori arvaakaan.

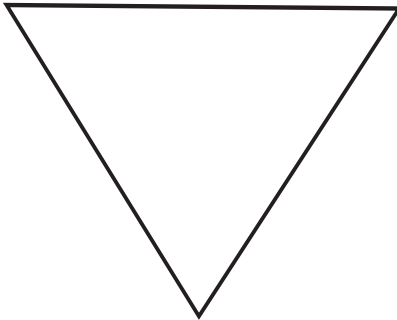
Yhteiskuntatieteellisillä, jopa sosiologisilla, aikalaisdiagnooseilla on myös poliittinen yleisönsä. Ne voivat olla uusien elämänpoliittisten liikkeiden identiteettiä muodostavia. "Kuokkavieraat" toistelivat mielen-

osoituslausunnoissaan Toni Negrin *Empire*-teoksen *posse-* ja *multitudo-*termejä ja jokainen uusi globalisaatiokritiikki-teos yhdistää maailman kaikki globalisaatioaktivistit ainakin diagnoosista kiistelemään. Mutta myös vanhat emansipaatiopoliittiset kuulijat ovat aikalaisdiagnoosien kuluttajia. “Työyhteiskunnan kriisi” ei ehkä olekaan vieras käsite suurimman puolueen ministerille tai eläkesäätiöön pesiytyneelle entiselle ay-johdajalle, joka työn ihmisolemukseksi vedoten yrittää estää ihmisiä menemästä eläkkeelle harrastuksiensa pariin. Aikalaisdiagnoosin amerikkalainen nimi onkin “*public philosophy*” ja sitä ovat siellä harjoittaneet poliittiset kolumnistit ja niissä kirjoituksissa on todella ollut kyse poliittisen identiteetin rakennuspalikoista.

Peruskolmiomme saa puhuttaessa sosiologian yleisöistä seuraavan muodon (mediaa ja politiikkaa unohtamatta!):

Identiteetti yleisöt

Tieteelliset yleisöt

Professionaaliset yleisöt

Yhteenvedoa

Kolmioiden avulla kerrottu tarinamme voidaan tiivistää seuraavasti. Sosiologian *päälinja* “todellisuustieteenä” kulkee tutkimusteoriasta sen instrumentaaliseen käyttöön professionaalisten yleisöjen palveluksessa. Sosiologian *akateemisempi* linja kulkee yleisestä teoriasta yhteiskunnallisen valistuksen soihduna päätyen tieteellisten yleisöjen kiinnostuksen kohteeksi. Sosiologian *nousussa oleva linja* kulkee aikalaisdiagnooseista arvioimassa aikakauden yhteiskunnallisia ilmiöitä tyydyttämään identi-

teettiyleisöjen (myös poliittisten ja median) loputonta nälkää. Nämä erilaiset linjat kuuluvat kuitenkin samaan sosiologian kolmioon.

Kirjallisuus

- Ilmonen, K. (1995). Anthony Giddensin rakenteistumisteoria ja sen kritiikki. Teoksessa Heiskala, Risto (toim.): *Sosiologian teorian nykysuuntauksia*. Helsinki: Gaudeamus, 316–347.
- Noro, A. (2000). Aikalaisdiagnoosi sosiologisen teorian kolmantena lajityypinä. *Sociologia* 37:4, 321–329.
- Noro, A. (2004). Aikalaisdiagnoosi: sosiologisen teorian kolmas lajityyppi? Teoksessa Rahkonen, K. (toim.): *Sosiologisia nykykeskusteluja*. Helsinki: Gaudeamus, 19–39.
- Reese-Schäfer, W. (1996). Zeitdiagnose als wissenschaftliche Aufgabe. *Berliner Journal für Soziologie, Heft 3*, 377–390.

IKÄÄNTYMINEN, AISTIMELLISUUS JA RUUMILLISUUS

Marjatta Marin

Yli 60-vuotiaiden osuus väestössämme kasvaa huomattavasti tulevina vuosina. Vanhuuteen liittyy kaikille osittain yhteisiä ruumiillisia habituksia, kokemuksia ja symbolisia merkityksiä. Merkitykset eivät ole vain yksilöllisiä vaan samalla myös yhteiskunnallisia konstruktioita joko representaatioina tai ideaaleina, jotka määrittelevät ihmisen paikan yhteiskunnassa.

Käsittelen tässä artikkelissani vanhuutta olemisen tapana. Tarkastelen ihmisen aistimellisuutta ja ruumiillisuutta sekä niistä juontuvaa kokemuksellisuutta, mikä taas puolestaan tuottaa erilaisia ihmisen olemisen symbolisia merkityksiä. Se, mitä nämä aistimukset, kokemukset ja merkitykset ovat, on tärkeä osa ihmisen voimavaroista.

Sain alunperin idean aistimuksellisuuden ja kokemuksellisuuden tarkasteluun psykoanalyttikko Pirkko Siltalan Äitiystutkimuspäivien panelissa Jyväskylässä 24.3.2004 käyttämästä puheenvuorosta (ks. myös Niemelä et al. 2003). Hän puhui siitä, kuinka äitiys mutta myös esimerkiksi sukupuoli ja seksuaalisuus ovat olemisen tapoja. Hänen esityksensä pohjautui tältä osin Kristevan analyysiin (ks. lähemmin esim. Sivenius 1984). Olemisen tapaan kuuluu Kristevan mukaan kolme ulottuvuutta: ruumiillinen, semioottinen ja symbolinen. Käytän tätä kolmijakoa hyväkseni, mutta teemaani vapaasti soveltaen.

Ihminen ruumiillisena aistiolentona – semioottisuus

Ihmisen ruumiillisuuteen kuuluvat oleellisesti aistit, joiden tehtävänä on antaa hänelle omasta ruumiistaan ja ympäristöstään sellaista informaatiota,

tiota, joka auttaa häntä menestymään ja suuntautumaan ympäristössään. Arkikielessä yleensä puhutaan viidestä aistista: näöstä, kuulosta, hajusta, mausta ja tunnosta/kosketuksesta (Spectrum 1, 1978,144–148). Näkö ja kuulo ovat ns. kaukoaihteja, jotka pystyvät vastaanottamaan informaatiota kauempaa kuin ns. lähiaistit haju, maku ja tunto. Aisteja erotellaan myös sen mukaan, antavatko ne informaatiota ruumiin ulkopuolelta ympäristöstä kuten edellä mainitut aistit vai elimistön sisäisistä tilamuutoksista kuten esimerkiksi tasapainon ja asennon muutoksista (emt., 145). Viime vuosina on myös esitetty, että ihmisellä saattaisi olla kuten joillakin eläimillä kaksi muuta aistia, nimittäin sähköaisti (=sähkökenttien avulla suunnistaminen) ja magneettiaisti (=kyky aistia magneettikentät ja suunnistaa niiden mukaan). Näiden aistien merkitystä ei kuitenkaan ihmisen osalta tunneta vielä niin hyvin, että tiedettäisiin niiden asema ihmisen aistimaailmassa.

Jo 1600-luvulla pystyttiin lääketieteessä käyttämään hyväksi tätä ”ihmisessä olevaa aistimaisemaa”. Kyse ei tällöin ollut niinkään potilaan aisteista, vaan lääkärin omista. Diagnostisoidessaan potilaan sairauden laatua he käyttivät hyväkseen potilaan hajua, maistoivat hänen virtsaansa, kuuntelivat hänen elimiään ja sitä, mitä potilas itse vaivastaan kertoi, tutkivat potilaan ihon värin ja rokammat sekä käyttivät tuntoaistiaan määrittelyssään potilaan lämmön, ihon pattien luonteen jne. 1800-luvulla vasta tulivat eri välineet, joiden avulla näistä asioista saatiin tarkempi tieto. (Vuorinen 2003.)

Ihminen on siis aistimellinen olento, joka saa maailmassa olemisen kokemuksensa juuri aistiensa välityksellä. Olen tehnyt Jyväskylän Ikääntyvien yliopiston ”Erilaiset maisemat” –kurssin kanssa pienimuotoista, mutta varsin systemaattista kartoitusta ikääntyneiden aistikokemuksista. Yhdeksän vielä omassa kodissaan asuvaa naishenkilöä on kirjannut eri vuodenaikoina ja vuorokauden aikoina aistiensa tuottamia havaintoja. Näihin havaintoihin he ovat samalla liittäneet maininnan siitä, onko havainto ollut miellyttävä vai epämiellyttävä. Koska havaintojen tekijät ovat asuneet vielä omissa kodeissaan, heidän aistikokemuksensa liittyvät usein varsin kiinteästi kotiin ja sen lähiympäristöön. Kuvaan seuraavassa näiden aistihavaintojen sisältöjä.

Eniten tehtiin ääni- ja näköhavaintoja. Nämähän ovat niitä aisteja, joiden avulla ihminen saa informaatiota myös välitöntä ympäristöönsä kauempaa. Kuulo- ja näköhavaintojen runsas lukumäärä saattaa merkitä

sitä, että kokemuksellisesti juuri nämä aistit ja niiden tuottama informaatio ovat keskeisimpiä olemisessamme. Niiden avulla saadaan signaaleja, jotka helpottavat ympäristössä toimimista lähiaisteja enemmän ja monimuotoisemmin. Toisaalta havaintojen runsaus voi tarkoittaa vain sitä, ettemme ole tottuneet samalla tavoin havaitsemaan ja kirjaamaan muiden aistiemme välittämiä kokemuksia vaikka niitä jatkuvasti saammekin. Saatamme siten tietoisemmin havaita muiden aistien välittämät kokemukset vasta sitten, kun näkö ja kuulo eivät enää toimi täydellisesti.

Tyypillisimmät äänihavainnot tulivat sekä kodin sisä- että ulkopuolelta: ihmisistä, eläimistä, luonnosta, koneista. Yleensä ihmisten ja eläinten äänet koettiin myönteisinä. Sen sijaan koneiden äänet saattoivat olla häiritseviä, joskus jopa uhkaavia. Tässä näkyy ilmeisesti yli 60-vuotiaiden sukupolven pikkukaupunki- ja maalaistausta ja siitä muotoutunut osa olemisen tapaa. Negatiivisesti koetut koneiden äänet olivat monesti ilmauksia teknologiasta, jota ei vielä heidän elämänsä varhaisvaiheissa ollut, kuten esimerkiksi ilmastoinnin surina tai liikenteen kumu.

Näköhavainnoja oli myös paljon. Kuten äänihavaintojenkin osalta, näköhavainnoja tehtiin sekä kodin sisältä että ulkopuolelta siitä huolimatta, että osa vastaajista eleli liikkumisvaikeuksien takia pääosin kodin sisällä. Kodin ulkopuolisissa havainnoissa painottuivat jälleen luontoon liittyvät havainnot (pilvet, kuu, sateinen metsä, luonnon värikkyys tai valkeus jne.), joita voitiin tehdä myös ikkunasta tai parvekkeelta käsin. Toki ulkona liikkuvat ihmiset, autot tai lähellä olevat talotkin huomattiin, mutta selvästi harvemmin kuin luonnon elementit.

Hajuhavainnoista nousivat esiin ruuan, kasvien sekä ylipäänsä luonnon erilaiset hajut (esimerkiksi mullan tuoksu, raikas aamuilma, kukat, poistuulettettava kaalilaatikon haju). Vaikutti myös siltä, että kahvin haju oli mieleinen (kahvista ei suoranaisesti kuitenkaan tehty mieleisiä makuhavainnoja). Hajuhavainnot liittyivät vastauksissa lähinnä lähiympäristöön, vaikka voimakkaat hajut periaatteessa voivat kantautua kaukaakin.

Makuhavainnot olivat kaikkein yksilöllisimpiä; ne vaihtelivat sekä laadultaan että miellyttävyydeltään varsin paljon vastaajasta toiseen. Osaltaan tätä erilaisuutta selittää se, että vastaajat olivat tulleet eri puolilta Suomea ja ilmeisesti he olivat toisaalta tottuneet jonkin alueen tyyppi-ruokiin ja toisaalta kantoivat mukanaan eri paikkakuntien makukirjoja.

Tuntohavainnoista nousivat esille erityisesti lämmön (mm. uunin, saunan tai takan), pehmeiden (esimerkiksi villapuseron, eläimen turkin,

tyynyn) ja kosketuksen (erityisesti halauksen ja suukkojen) myönteinen merkitys. Kielteistä oli märkyys, kylmyys, vilu. Ihmisen kosketuksen osalta vaikutti tärkeältä se, että kosketus tuli tutulta: joko sukulaiselta tai ystävältä.

Koska kosketusaisti on lähiaisti, jossa ulkoista informaatiota saadaan vain koskettamalla, se on samalla intiimin alueen aisti. Sen alueelle tulemiseen täytyisi saada asianomaisen lupa, jotta ihmisen integriteetti säilyisi. Raija Julkunen (2003, 5) on todennut, että ruumis aktualisoi niin suojelun kuin itsemääräämisenkin. Yksi liberaalin filosofian muotoilemista perusvapauksista on ruumiillinen koskemattomuus ja itsemäärääminen. Ruumis piirtää minuutemme fyysisen rajan, arvokkuutemme ja itsekunnioituksemme (Williams 1999). Julkunen myös toteaa em. artikkelissaan, että ruumiillinen epätäydellisyys tekee välttämättömäksi kahden ruumiin kohtaamisen, so. hoivassa ja hoidossa tapahtuvan toisen ruumiin koskettamisen. Juuri tällöin aktualisoituu ruumiin integriteetin vaatimus. Tarve integriteettiin näkyi myös kartoitukseni vastauksissa.

Edellä kuvailemani kartoitus on varsin pienimuotoinen; sen tarkoitus olikin alunperin vain testata aistihavaintojen yhtä systemaattisen merkitsemisen tapaa. Tuloksista voidaan kuitenkin päätellä alustavasti jotakin vanhemman ihmisen, etenkin naisen aistikokemuksista tilanteessa, jossa heidän olemisen tapaansa on liittynyt mahdollisuus itse vaikuttaa osaltaan siihen, minkälaisista aistimuksista on saanut nauttia. Nämä naiset ovat myös voineet vaikuttaa siihen, millaiseen kotiin ja ympäristöön he ovat viimeksi menneet asumaan. Heidän kaikki aistinsa ovat olleet vielä verrattain hyvin toimivia eivätkä he siten ole joutuneet siirtymään laitospuotoiseen tai ylipäänsä muista riippuvaan asumiseen.

Vastaavanlainen selvitys pitäisi tehdä niistä vanhuksista, jotka asuvat laitospuotoisessa ympäristössä. Tällöin tietäisimme enemmän siitä, millaisiin aistikokemuksiin nämä ympäristöt antavat mahdollisuuden ja kuinka pitkälle vanheneva ihminen saa säilyttää aistikokemustensa erityisyyden ja yksilöllisyyden ja ruumiinsa integriteetin.

Silloin kun erityisesti näkö ja kuulo ovat tallella, on ihmisellä yleensä mahdollisuus olla omatoiminen osa ympäristöään. Vanheneva ihminen joutuu kuitenkin jossakin vaiheessa todennäköisesti tilanteeseen, jossa näkö ja/tai kuulo heikkenee. Tällöin muiden aistien panos aistikokemusten tuottamisessa ja siten ympäristön hallinnassa voimistuu. Joutuminen

pelkästään hajun, maun ja kosketuksen varaan voi kuitenkin olla rankka ja muista ihmisistä eristävä kokemus, puuttuuhan vanhukselta tällöin nimenomaan niiden aistien panos, jotka pystyvät välittämään kauempaa tulevaa ja siten ympäristöön orientoivaa informaatiota. Tilanne voi heille tulla erityisen vaikeaksi silloin, kun he joutuvat muuttamaan pois tutusta kodistaan. Mistä silloin löytyy läheisen kosketus, lempiruuan haju tai makuhermoja kiihottava mieluisa maku – ne ainoat aisti-ilot, jotka ovat vielä jäljellä?

Toisaalta on ilmeistä, että keskeisten kaukoistien puuttuminen – kuten esimerkiksi syntymästään saakka sokeilla ja kuuroilla – voi vahvistaa lähiaistien toimintaa. Helen Keller on todennut: “Haju on mahtava taikuri, joka pystyy kuljettamaan meidät tuhansien mailien ja kaikkien elämämme vuosien halki” (Lehtinen, 2003, B1).

Tiedämme varsin vähän siitä, missä aistikokemuksissa riittävät aikaisemmat aistimukset ja missä niitä on tuotettava jatkuvasti uudelleen, jotta ihminen voi kokea myönteisesti oman olemisensa. Voisi ehkä ajatella, että miellyttäviä näkö- ja kuuloaistimuksia (esimerkiksi maisemia, sävelmiä) voi kantaa pitkään elävinä muistissaan, kun taas esimerkiksi miellyttävät maku- ja hajuaistimukset edellyttävät jatkuvaa uudelleen kokemista. Emme siis tiedä, eläköö esimerkiksi sosiologian professori vanhetessaan muistoilla Nepalín vuoriston näkymistä, hienon viinin tuoksusta tai japanilaisen ruoan mausta – kantaisivatko nämä aistimukset vielä tilanteissa, joissa ympäristö ei enää tuota niiden vastaavaa kokemusta?

Ruumiillisuus

Ihmisen ruumiillisuuteen kuuluu aistimellisuuden lisäksi myös sen terveydentila. En usko, että vanhuutta lähestyvät miehet, jotka aiemmin ovat voineet hallita ruumistaan, ilahtuvat miehen vanhenemisen kuvauksesta, jonka psykiatri, kirjailija Claes Anderson esitti erilaisiin tutkimuksiin nojaten Jyväskylän Ikääntyvien yliopiston yleisluennolla (17.3.2004): “Vanheneminen on asteettaista luopumista: fyysiset suoritukset heikkenevät, toiminnat hidastuvat, seksuaalisuus muuttuu (ei lakkaa), potenssi heikkenee”. Hieman samaan sävyyn Kaj Ilmonen (2001, 155) on todennut: “Kunnianhimo on laiha lohtu aviovuoteessa”.

Vanheneva ruumis myös pienenee vähitellen. Tämä pieneminen on tavallaan samanlainen traumaattinen kokemus kuin lapsella ja nuorella on kasvaminen. Niin vanhus kuin nuorikin ovat kömpelöitä eivätkä hallitse kunnolla ruumiinjäsentensä liikkeitä.

Ero vanhan ja nuoren välillä on kuitenkin siinä, että nuori ei tiedä vielä, mitä on olla vakiokokoinen – vanha on taas ollut lähes 50 vuotta samankokoinen. Hän on tottunut ruumiinsa kokoon ja tavallaan hallitsemaan sitä. Jossakin vaiheessa hän huomaa kompastuvansa mattoon tai lyövänsä päänsä keittiökaapin oven alalaitaan. Se voima ja automaattinen tapa liikkua, johon hän oli tottunut vuosien varrella, ei enää riitäkään. Aika ajoin joutuu tarkistamaan voimansa ja liikeratansa elinympäristöön sopiviksi. Ruumiista on tullut vieras ja raivostuttava. On oltava jatkuvasti valppaana. Ruumiin olemisen tila tulee näkyväksi ja jatkuvasti tiedostettavaksi osaksi omaa vanhana olemisen tilaa.

Pienvä ruumis tulee näkyväksi myös muille. Siitä tulee “ulkonäköruumis”. Pienenemisenhän tarkoittaa samalla ihon rypistymistä, uurteistumista. Se on ulkopuolisille merkki vanhenemisestä. Yhdistetäänkö tähän merkkiin myös ajatus ihmisen muun puolen kuten älyn, sosiaalisten taitojen tai toimintakykyisyyden “kurtistumisesta”? On hyvä kysyä, missä määrin vanhuuden negatiiviset representaatiot liittyvät ruumiin kuoren muutoksista syntyneisiin mielikuviin.

Ruumis on myös peritty ja perittävä. Se on osa sukuketjua ja siinä tapahtuvaa variaatiota. Peritty ruumis tunnistetaan yleensä osaksi jotakin sukua siinä näkyvien piirteiden avulla. Se on siten osa ihmisen sitomista johonkin olemassaolevaan yhteisöön. Peritty ruumis kertoo myös kantajansa rodusta, joskus kansallisuudestakin – liittäen täten ihmisen osaksi laajempaa yhteisöä. Ruumis on täten myös perittynä ulkonäköruumis, jonka kautta se merkityksellistetään johonkin kuuluvaksi ja sen muitakin tuntomerkkejä kantavaksi.

Näkyvän ulkonäköruumiin ohella meillä on myös näkymätön ruumis. Tämä liittyy ruumiin paikallisuuteen: ruumis näkyy vain ollessaan jossakin paikassa. Koska ruumis mahdollistaa tekemisen, toimimisen ja osallistumisen, se tulee näkyväksi siellä, missä ihminen toimii ja osallistuu. Vanhenevan ihmisen toimivasta ruumiista näkyy yleensä pienempi osa kuin nuoremman ihmisen, koska iän lisääntyessä he harrastavat ja toimivat kodin ulkopuolella aikaisempaa vähemmän (ks. esim. Marin 1999, 206–209).

Ruumis on ihmisessä siis konkreettinen, käsinkosketeltava, nähtävissä oleva, materiaallinen. Se on hengen ja sielun ”asuinsija”, kulkuneuvo, joka kuljettaa meitä paikasta toiseen, tunteittemme, kokemustemme, ajatus-temme ja kykyjemme välittäjä ja osoittaja tai muiden ihmisten vastaavien asioiden vastaanottaja. Kuten Merleau-Ponty toteaa, keho on ”kenttä”, jossa kaikki aistihavainnot paikallistuvat ja saavat merkityksensä (Merleau-Ponty 1962 Kuhmosen 1994 mukaan). Ruumis on sidottu ajallisuuteen ja paikallisuuteen. Kehona elämme nykyisyyden kentässä, mutta kuitenkin menneisyys on siinä aina läsnä ja sen läsnäollessa ennakoimme tulevaisuutta (emt.).

Ruumiillisen ja semioottisen muuttuminen symboliseksi

Ihmisen tuntema aistikokemuksellisuus tuottaa asioille merkityksen. Aistimellisuus ja ruumiin kunto luovat olemisellemme mielen: esimerkiksi sen, mitä on olla vanha. Vaikka sosiologia etsiikin yhteistä mieltä tästä olemisesta, on kuitenkin todettava, että olemisen tapoja ja kokemuksia on yhtä paljon kuin on kokijoitakin. Tämähän näkyi jo edellisessä pienimuotoisessa kartoituksessa. Voimme kuitenkin etsiä aistimellisuudesta kumpuavia merkityksiä, jotka yhdistävät ihmisten kokemuksia. Näitä merkityksiä puolestaan käytetään yhteiskunnassa hyväksi mm. erilaisina representaatioina ja ideaaleina – ne siis yhteiskunnallistuvat.

Olemisen muotoa voidaan kokemuksellina, merkityksiä tuottavana tarkastella mm. sen avulla, mitä ihmiset itse kokevat elämässään tärkeäksi. Otan jälleen esimerkin eräästä Ikääntyvien yliopiston tutkimuskurssilla tekemästäni pienimuotoisesta kartoituksesta. Joukko ikääntyneitä naisia kirjasi ylös tärkeimmät ja kielteisimmät asiat elämässään. Käytin hyväksi Erik Allardtin aikoinaan tuottamaa nelijakoa *having* (omistaminen), *loving* (rakastaminen), *being* (oleminen) ja *doing* (tekeminen) (Allardt 1973, 7–19). Tämä jako liittyi Allardtin pohjoismaita vertailevaan tutkimukseen ihmisten hyvinvoinnista, jossa Allardt tarkastelee hyvinvoinnin ulottuvuuksia ristiintaulukoimalla elintason ja elämänlaadun ihmisen kokeman hyvinvoinnin ja onnellisuuden kanssa (Allardt 1976).

Omistamisella Allardt tarkoitti lähinnä elintasoa ja käytti mittareina asumistiheyttä ja tuloja. Rakastaminen sisälsi puolestaan kumppanuu-

den, yhteenkuuluvuuden, solidaarisuuden sekä kiintymyksen tunteet. Olemiseen kuuluivat henkinen kasvu ja sen tyydyttämismahdollisuudet, yksilöllistyminen ja korvaamattomuus sekä itsensä toteuttaminen. Tekeminen taas sisälsi julkisen ja yksilöllisen toiminnan.

Tämä Allardtin nelijako kattaa ihmisen materiaalisen, sosiaalisen, olemuksellisen sekä toimimisen puolet. Nämä kaikki ovat samalla osa ihmisen sosiaalista minää: ihminen on monin eri tavoin kytköksissä yhteiskuntaan ja toisiin ihmisiin. Samalla ne ovat osa ihmisen omaa kokemuksellisuutta ja sen merkityksellistämistä.

Tärkeimmiksi ”omistamisen” sisällöiksi tekemässäni kartoituksessa naiset nostivat omakotitalon, kesämökin, puutarhan, pihan, luonnon, metsän, järven sekä hyvät liikenneyhteydet. Ongelmana tällä kohdin pidettiin sitä, kuinka kauan jaksaa pitää huolta siitä, mitä omistaa. Omistaminen on siten vastuunalaista, joskus riippumatta siitä, onko se henkilökohtaista omistamista vai ei. Merkille pantavaa on, että esille ei tullut toimeentuloon liittyvää puolta – ehkä se oli näillä vastaajilla kunnossa.

”Rakastamisen” keskeiset kohteet olivat perheessä: erityisesti lapset ja lapsenlapset (vastaajat olivat kaikki leskiä, mikä selittää, ettei aviopuolisoa mainittu). Tosin jotkut sanoivat pitävänsä myös yksinolemisenstä. Suurin huolenaihe olivat lapset: saavatko he työtä ja pysyvätkö terveinä. Ongelmalliseksi koettiin myös se, että lapset asuivat liian kaukana. Kiintymys ja yhteenkuuluvuus nousivat siten esille lähinnä suku-suhteiden osalta.

Tärkeiksi ”olemisen” puoliksi katsottiin itsekunnioitus ja hyvä itsetunto, kantavat muistot sekä hyvä terveys. Tässä tulivat siten esille sekä ruumiillinen että mentaalinen olemisen tila. Olemisen uhkana pidettiin lähinnä oman terveyden heikentymistä. Uhka ruumiin heikkenemisestä koettiin uhkaksi oman itsetunnon ja yksilöllisyyden sekä sosiaalisten siteiden säilyttämiselle.

”Tekemisen” osalta yhteistä oli se, että se oli kaikilla erilaista! Tekemisenhän riippuu hyvin paljon omistamisesta, rakastamisesta ja olemisesta. Se on sidoksissa sekä ihmiseen itseensä että hänen ympäristöönsä. Mahdollisuus tekemiseen liittyy myös itsekunnioitukseen ja hyvään itsetuntoon – tekemisen kautta ihminen tulee ympäristölleen näkyväksi. Ja tullessaan ympäristölleen näkyväksi hän voi tulla osaksi sitä.

Ympäristössään näkyvä vanha ihminen muokkaa ympäristönsä mielikuvia vanhuudesta. Hän ei vain itse merkityksellistä omaa olemistaan, vaan myös hänen ympäristönsä merkityksellistää hänen kauttaan van-

huutta (ks. esim. Vakimo 2001, 15–18, 299–313). Tässä merkityksellistämisprosessissa ovat tärkeitä niin vanhan ihmisen konkreetit ruumiilliset piirteet kuin hänen oma kokemuksellisuutensakin. Prosessissa vanhaa ihmistä katsotaan kahdelta suunnalta. Toisaalta luodaan yleistä käsitystä siitä millainen vanha ihminen on verrattuna nuorempiin (luodaan representaatio / stereotypia vanhuudesta). Toisaalta luodaan joko ideaalimallia hyvästä vanhenemisestä tai ylipäänsä tavoiteltavasta ihmisestä. Vanhuuden representaatiot ovat yleensä negatiivisempia kuin vanhojen omat kokemukset tai vanhuutta koskevat tosiasiat. Tällöin myös nämä representaatiot luovat pitkää kuilua ihmisen ideaalitilaan.

Toisaalta on näkyvissä, että vanhuuden representaatiot saattavat olla myös positiivisia. Tämä positiivisuus näkyy esimerkiksi isovanhempien ja lastenlasten välisissä suhteissa. Molemmat tahot puhuvat toisistaan ja keskinäisistä väleistään yleensä myönteisesti. Toki selitys tähän saattaa olla, että lähisukulaisuus velvoittaa myönteiseen suhtautumiseen ainakin julkisessa puheessa – tai julkisuuteen tulevat puhumaan vain ne, joiden näkemykset toisesta osapuolesta ovat myönteisiä. Tai että myönteisesti puhuvat ne, joille perheessä on annettu mahdollisuus tutustua toisiinsa ja olla keskenään.

Perhesiteiden sekä monipuolisten sosiaalisten suhteiden merkitys näkyy selvästi esimerkiksi niiden yhteydessä niinkin konkreettiseen ilmiöön kuin kuolleisuus. Jyväskyläläisessä Ikivihreät-tutkimuksessa on mm. havaittu, että ikääntyvien naisten kohdalla sosiaaliset suhteet – se että nainen koki olevansa muiden arvostama, muiden tarvitsema ja johonkin ryhmään kuuluva – vähensivät varhaista kuolleisuutta. Miesten kohdalla tällaista yhteyttä ei ollut, mutta se johtui enemmänkin mm. siitä, että useimmat miehet elivät aviopuolisonsa kanssa – naisista taas enemmistö oli yksineläviä. (Tiikkainen et al., 2004.)

Teoksessa ”Vanhat tädit eivät muni” (Levengood & Lindell 2003) on oivia esimerkkejä lasten myönteisestä suhtautumisesta vanhempiin ihmisiin ja isovanhempiinsa. Esimerkiksi 6-vuotias Alexander toteaa, että ”Mummi on sellainen, johon voi vajota ja hukuttaa kaikki murheensa” (emt., 84). 7-vuotias Marius puolestaan kirjoittaa: ”Vanhoilla ihmisillä on enemmän kokemusta. He ymmärtävät asioita, jotka ovat syvällä sielussa, ja he niinkuin valaisevat arkipäivän” (emt., 35). Näillä lapsilla on ollut mahdollisuus tavata ideaalisesti vanhenevia ihmisiä.

Jos lasten em. kirjassa esittämiä kommentteja voisi pitää suuntaa-antavina, niin lapsilla tuntuisi olevan myös vanhenemisen ruumiillisuuteen liittyviä teräviä havaintoja. “Vanhuus on sellaista, joka tulee hiipimällä niin ettei sitä melkein huomaa. Se alkaa kasvoista ja jatkuu siitä alas päin”, toteaa Oskar 8v (emt., 32). 6-vuotiaan Helgan havainto “Mummit ja vaarit ovat usein viisaita, vaikka se ei aina siltä vaikuta”(emt., 85) viittaa taas usein esitettyyn käsitykseen iän ja viisauden välisestä yhteydestä, mutta samalla sen ja konkreettissa vuorovaikutuksessa saadun kokemuksen väliseen ristiriitaan. Eräs vanhuuden positiivinen representaatio ja sen käytännössä nähty toteutuminen tuottavat lapselle ambivalentin tilanteen.

Tällaiset ambivalenssit vallitsevat yleisemminkin kuin vain lasten parissa. Vanhusten määrän lisääntyminen ja eliniän piteneminen ovat luoneet tilanteen, jossa vanhusten erilaisuus niin ruumiillisesti, mielellisesti kuin toiminnallisestikin on lisääntynyt. Osa vanhuksista on negatiivisten representaatioiden mukaisia, osa taas kumoo niitä ja luo mahdollisuuksia tuottaa vanhenemisesta positiivisia mielikuvia. Ruumiista on tullut eräs konkreetti sosiaalisen pääoman muoto.

Ollaanko siis tilanteessa, jossa seuraava Grimmin satu (ks. Rätty-Hämäläinen, 2002, s.13) sekä pitää että ei pidä paikkaansa symbolisesti?

Jumala tarkoitti ihmisen ja eläinten iäksi 30 vuotta.

Aasi, koira ja apina kapinoivat :

Mahdotonta elää kolme vuosikymmentä.

Jumala suostui ja vähensi aasilta 18, koiralta 12 ja apinalta 10 vuotta.

Hyljeksien jumalallista viisautta ihminen ahnehti lisää.

Jumala suostui, lahjoitti aasin, koiran ja apinan vuodet.

Saimme seitsemän vuosikymmentä.

Omat 30 vuotta toiminnan vuosia, nopeasti kuluvia.

Aasin 18 vuotta: taakat hartioilla uuvuttavat.

Koiran 12 vuotta: ärisemistä ilman hampaita.

Apinan kymmenen vuotta: sekoilua, nuorten tiellä, naurun aiheena.

Kirjallisuus

- Allardt, E. (1973). *About Dimensions of Welfare. An Exploratory Analysis of a Comparative Scandinavian Survey. Research reports of the Reserach Group for Comparative Sociology, No1*. Helsinki: University of Helsinki.
- Allardt, E. (1976). *Hyvinvoinnin ulottuvuuksia*. Porvoo: WSOY.
- Ilmonen, K. (2001). Hiljaiseloa kliseissä. Teoksessa Rantamaa, P. (toim.) *Lähellä ja kaukana. Kirjoituksia työtovereilta Marjatalle ja Marjatasta*. Jyväskylän yliopisto, Yhteiskuntatieteiden ja filosofian laitos; s.153–159. Jyväskylä: Jyväskylän yliopistopaino.
- Julkunen, R. (2004). Naisruumiin oikeudet. Teoksessa Jokinen, E. (toim.) *Ruumiin siteet*. Tampere: Vastapaino.
- Kuhmonen, P. (1994). Kehollisuudesta Merleau-Pontyalla. Teoksessa Laine, T. (toim.) *Ihmisen mallit. Symposiumi filosofisesta antropologiasta. Jyväskylän yliopiston filosofian laitoksen julkaisuja 62*, 44–66. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Lehtinen, P. (2003). Hajuja halki kirjallisuushistorian. Helsingin Sanomat 6.7. 2003, Kulttuuri B1.
- Levengood, M. & Lindell, U. (2003). *Vanhat tädit eivät muni*. Keuruu: Schildts Kustannus.
- Marin, M. (1999). Kohti hyvää ja monipuolista vanhuutta. Teoksessa Suomi, K. (toim.) *Vaajan virran vuolteesta – kirjoituksia liikunnasta ja yhteiskunnasta. Liikunnan kehittämiskeskus3/1999*, 191–212. Rauma: Lainet Oy.
- Niemelä, P. & Siltala, P. & Tamminen, T. (2003). *Äidin ja vauvan varhainen vuorovaikutus*. Porvoo: WSOY.
- Rantamaa, P. (toim.) (2001). *Lähellä ja kaukana. Kirjoituksia työtovereilta Marjatalle ja Marjatasta*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Räty-Hämäläinen, A. (2002). *Vuosien varjot ja valo*. Helsinki: Palmenia-kustannus.
- Sivenius, P. (1984). *Avautuva solmu. Naisnäkökulma ja miehinen diskursi*. Helsinki: Gaudeamus.
- Spectrum tietokeskus (1978). Aistit. Osa 1, s.144–148. Porvoo: WSOY
- Tiikkainen, P. & Heikkinen, R-L. & Leskinen, E. (2004, painossa). The Structure and Stability of Perceived Togetherness in Elderly People During a Five-Year Follow-up. *Journal of Applied Gerontology*.
- Vakimo, S. (2001). *Paljon kokeva, vähän näkyvä. Tutkimus vanhaa naista koskevista kulttuurisista käsityksistä ja vanhan naisen elämäkäytännöistä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Williams, F. (1999). Good-enough. Principles of welfare. *Journal of Social Policy* 1999,28(4), 667–687.

Julkaisemattomat:

Anderson, C.: Ikääntymiseen liittyvät kriisit ja niiden käsittely. Luento Jyväskylän Ikääntyvien yliopistossa 17.3.2004.

Siltala, P.: Paneelialustus aiheesta Äitiys ja sukupuoli – voiko äitiyttä tutkia ilman sukupuolta ja voiko sukupuolta tutkia ilman äitiyttä. Äitiystutkimuspäivä Jyväskylän yliopistossa 24.3.2004.

Vuorinen, H. S.: Sairauksien ja parantamisen historiaa. Luento Jyväskylän Ikääntyvien yliopistossa 24.9.2003.

KIRJOITTAJAT

Raimo Blom, HTT, professori. Tampereen yliopisto, sosiologian ja sosiiaalipsykologian laitos.

Jukka Gronow, VTT, professori. Upsalan yliopisto, sosiologian laitos.

Riitta Jallinoja, VTT, professori. Helsingin yliopisto, sosiologian laitos.

Kimmo Jokinen, YTT, dosentti, yliassistentti. Jyväskylän yliopisto, yhteiskuntatieteiden ja filosofian laitos.

Pertti Jokivuori, YTT, ohjelmakoordinaattori. Jyväskylän yliopisto, Suomen Akatemian SoCa-tutkimusohjelma.

Raija Julkunen, YTT, dosentti, akatemiatutkija. Jyväskylän yliopisto, yhteiskuntatieteiden ja filosofian laitos.

Pauli Juuti, VTT, professori. Lappeenrannan teknillinen yliopisto, kauppatieteiden osasto.

Esa Konttinen, YTT, dosentti, lehtori. Jyväskylän yliopisto, yhteiskuntatieteiden ja filosofian laitos.

Marjatta Marin, VTT, professori emerita. Jyväskylän yliopisto, yhteiskuntatieteiden ja filosofian laitos.

Harri Melin, YTT, professori. Turun yliopisto, sosiologian laitos.

Arto Noro, VTT, professori mvs. Helsingin yliopisto, sosiologian laitos.

Jouko Nätti, YTT, dosentti, akatemiatutkija. Jyväskylän yliopisto, yhteiskuntatieteiden ja filosofian laitos.

Semi Purhonen, VTM, tutkija. Helsingin yliopisto, yhteiskuntapolitiikan laitos.

Keijo Rahkonen VTT, dosentti, yliopistonlehtori. Helsingin yliopisto, yhteiskuntapolitiikan laitos.

Petri Ruuskanen YTT, tutkija. Jyväskylän yliopisto, yhteiskuntatieteiden ja filosofian laitos.

Martti Siisiäinen YTT, professori. Jyväskylän yliopisto, yhteiskuntatieteiden ja filosofian laitos.

Pekka Sulkunen, VTT, professori. Helsingin yliopisto, sosiologian laitos.